

№ 2

(104)

ЛЮТИЙ

1967

РІК ВИДАННЯ
ДЕСЯТИЙ

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ
ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ:

З ЛІТОПИСУ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

П. КАЛЕНИЧЕНКО. Революційні побратими.

12

ПОЕЗІЯ, ПРОЗА

ЕЛВІО РОМЕРО. Із збірки поезій «Ця мужня гітара».

16

Вірші.

Елвіо Ромеро (нар. 1926 р.) — сучасний парагвайський поет-комуніст, активний борець за мир. Автор поетичних збірок: «Сухі відблиски» (1949), «Прокидаються спалахи полум'я» (1952), «Сонце під колінням» (1955), «Ця мужня гітара» (1961) та ін.

ЮЛІАН КАВАЛЕЦ. Танок шуліки. Роман.

20

Юліан Кавалець (нар. 1916 р.) — відомий польський письменник. Про його творчість та роман «Танок шуліки» див. рецензію у «Всесвіті» № 3 за 1966 р.

РЕНЦО РОССО. Коротка подорож. Оповідання.

134

Ренцо Россо (нар. 1926 р.) — сучасний італійський письменник. Його найвідоміші твори: збірка оповідань «Принада» та роман «Гостра колючка».

СТАТТІ, НАРИСИ

ЖОРЖ БУРДЕЛОН. Рік серед даяків.

96

ПЕТРО КРАВЧУК. Українці в канадській літературі.

105

Д. ЗАТОНСЬКИЙ. Гюстав Флобер і ми.

114

ЧИТАЮЧИ НОВІ КНИГИ. СТЕФАН ЖЕРОМСЬКИЙ. Про-
весна. ● ЕДУАРД ФІККЕР. Золота четвірка. Дев'ятнад-
цятий кілометр. ● МИХАЙ БЕНЮК. Стрімчаки скелі.
День у день.

156

РЕПОРТАЖ, ІНФОРМАЦІЇ, РІЗНЕ

Ієнське чудо.	3
Народи вимагають: «Янкі, геть з В'єтнаму!»	6
Ю. ОВСЯННИКОВ. Форрестол називається Макнамара.	8
Сліди ведуть до Інтерполу.	93
Вовки у фраках і сутанах.	94
А. ЯРОВИЙ, О. ДОЛОХОВ. «Сорок безсмертних».	102
Злочин в Егейському морі.	104
Н. КРАСНОВСЬКА. Чітадіні італіане.	111

НАШІ ІНТЕРВ'Ю	127
ЖИТТЯ МИСТЕЦТВ	128
ВЕСЕЛІ СТОРІНКИ	149
ЗВІДУСІЛЬ ПОТРОХУ	155
МУДРІСТЬ НАРОДНА	19
КАЛЕЙДОСКОП ВСЕСВІТУ	92, 101, 102, 103, 126.

Обкладинка роботи художника І. Хотинка.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР **О. І. Полторацький**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

**А. О. Білецький, Д. В. Затонський, К. А. Колосова, О. Є. Корній-
чук, М. О. Лукаш, А. С. Малишко, Л. С. Первомайський,
В. Ф. Скофенко, Ю. К. Смолич, М. О. Упеник,
Н. А. Халемський (відповідальний секретар), Т. К. Якимович,
Художній редактор М. Я. Коваленко.**

Всесвітньовідома фабрична марка, символ високої якості, надійності й добротності.

ІЄНСЬКЕ ЧУДО

Ще одне чудо? На цей раз ієнське?

Коли хтось з іноземців дозволяє собі такий скептицизм, у Німецькій Демократичній Республіці не ображаються. Тут просто пояснюють, що справжнє чудо, пов'язане з назвою старовинного німецького міста, яке лежить серед мальовничих лісів і гір Тюрінгії, не має нічого спільного з тим уявним «економічним чудом», що так оглушливо луснуло по той бік Ельби. Чудо, яке сталося в Ієні, не вигадане політичними діячами або журналістами, його насправді здійснили прості люди, і воно цілком

заслужений епітет для визначення великого подвигу праці й розуму.

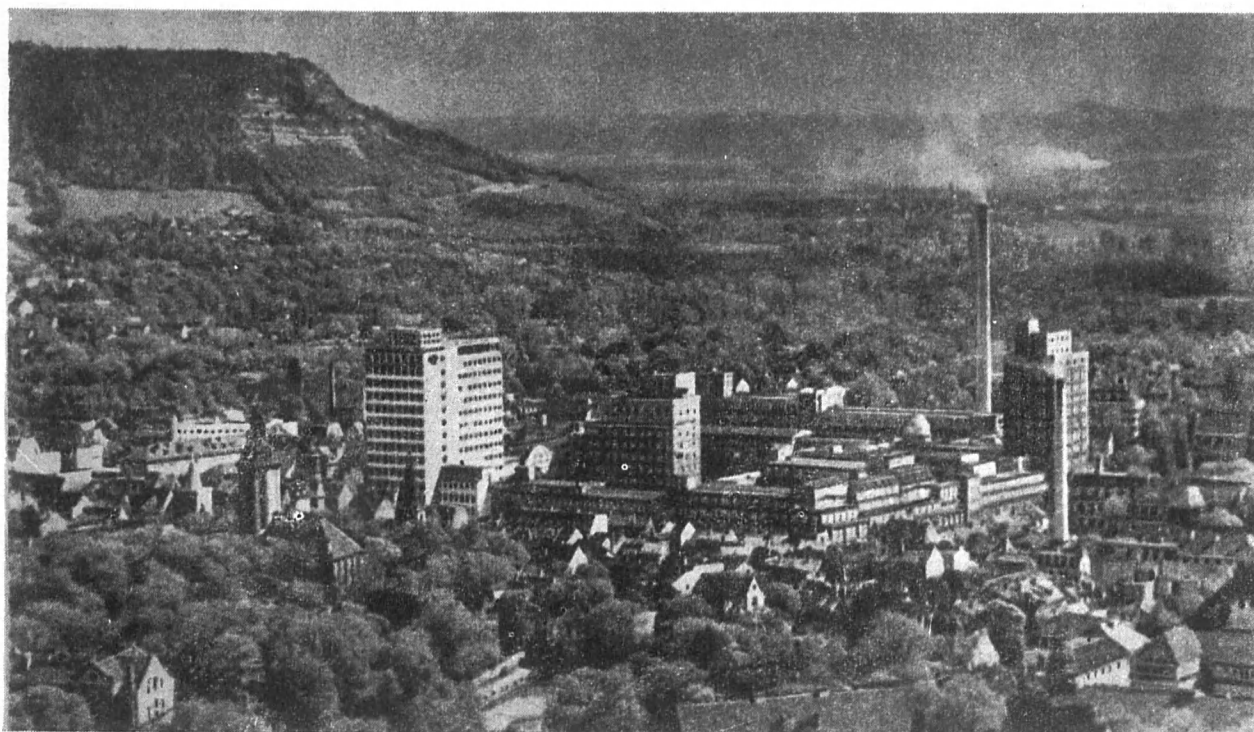
Ієна приваблює до себе приїжджого мальовничою природою, старовинним університетом, місцями, пов'язаними з яскравими сторінками історії німецького робітничого руху. Все це, безперечно, так. Але Ієна — насамперед місто, де працюють уславлені на цілий світ майстри досконалої оптики, місто, звідки виходить всесвітньовідома продукція із зовнішньо

скромною, але такою авторитетною фабричною маркою, як «Карл Цейс».

Майже сто років тому німецький механік Карл Цейс заснував в Ієні невеличку оптичну майстерню, в якій виготовлялися мікроскопи. Незабаром він залучив до праці молодого талановитого фізика Ернста Аббе. Вони вдвох і стали фундаторами знаменитої оптичної фірми, хоча в її назві збереглося лише ім'я Карла Цейса.

Минали роки й десятиліття, і ви-

В самому центрі Ієни височать корпуси заводу «Карл Цейс».

роби з цією маркою поширилися мало не по цілому світу. Мікроскопи, біноклі, фотоапарати, астрономічні прилади — якщо на них стояло «Карл Цейс, Ієна» — по праву вважалися скрізь зразком точності й досконалості, взірцем вищих досягнень точної механіки та оптики. Завод в Ієні розширювався, ідучи в ногу з прогресом фізики, астрономії та інших суміжних наук. Можна без перебільшення сказати, що його продукція в значній мірі сприяла цьому швидкому прогресові.

Доброю традицією заводу «Карл Цейс» стала особливо тісна співдружність науки й виробництва, вчених-дослідників і практиків. Зерна цієї традиції посіяли в минулому столітті Карл Цейс і Ернст Аббе, чия спільна робота була зразком саме такої співдружності. Звичайно, не легко було зберігати подібні традиції, особливо після того, коли й завод в Ієні став черговою жертвою великих монополій, які на початку нашого століття прибирали поступово до своїх рук усю економіку Німеччини.

Тяжкі часи для ієнських майстрів уславленої оптики настали з приходом до влади Гітлера. Треба нагадати, що Ієна здавна славилася також своїми пролетарськими традиціями. На заводі «Карл Цейс» діяв активний осередок Комуністичної партії, а місцеві соціал-демократи завдавали чимало клопоту лідерам своєї партії. І гітлерівський терор не минув багатьох людей із заводу «Карл Цейс». Гес-

Червень 1945 року. Невідомому фотографу вдалося потай від американської охорони зробити цей знімок: сотні скринь з пограбованими патентами, кресленнями, технічною документацією.

тапо заарештовувало робітників, наукових працівників заводських лабораторій. Чимало з них загинуло в гітлерівських катівнях.

Проте найбільша трагедія за всю майже сторічну історію заводу сталася — як це не дивно звучить — саме в ті дні, коли нарешті мало прийти визволення від фашизму.

13 квітня 1945 року американські війська вступили в Ієну. Нагадаємо, що в ті останні тижні війни вони не зустрічали більшменш серйозного опору з боку німецько-фашистських військ. Гітлерівське командування, капітулюючи на заході перед військами союзників, кидало всі свої останні резерви проти радянських військ. Не в Тюрінгії, а на підступах до Берліна га на інших ділянках, де йшов наступ Радянської Армії, точилися тоді останні вирішальні бої другої світової війни.

Отже, увійшовши в Ієну, американські війська зайняли цехи, лабораторії та контори заводу «Карл Цейс», і тут розпочалися дивні справи. Американські солдати вдень і аночі складали в скрині патенти з описами нових виробів, технічну документацію, креслення. Було упаковано велику заводську колекцію — понад дві тисячі фотооб'єктивів, сотні різних оптичних приладів, дослідні зразки нових виробів. Сотні скринь поглинули

все, що становило гордість заводу, що було підсумком праці кількох поколінь учених і робітників. Скоро ці скрині захастили велику площу перед заводськими ворітьми...

Одночасно з цим американці склали великий список робітників, інженерів та інших фахівців — понад чотири тисячі чоловік, яких мали вивезти з Ієни разом з отими скринями. Операція, яку з великою поспішністю проводили американці, називалася «Заберемо мозок!», і керували нею двоє людей — американський полковник Семпке і тодішній директор заводу «Карл Цейс», старий нацист, гітлерівський «фюрер воєнної економіки» Кюппенбендер.

Ім справді було чого поспішати. Американці добре знали, що їхнє перебування в Ієні тимчасове. Як відомо, ще на Кримській конференції в лютому 1945 року великі держави — СРСР, США і Англія — визначили майбутні зони окупації Німеччини. Тюрінгія мала увійти до радянської зони.

Американці скористалися своїм тимчасовим перебуванням тут, щоб вивезти, як вони висловлювалися, мозок фірми «Карл Цейс».

Полковникові Семпке, що був представником американських концен-
трів, одягненим у військовий мундир, вкупі з його слухняним помічником, гітлерівцем Кюппен-

бендером довелося переглянути дещо в своїх планах пограбування Ієни, вони просто не встигали все здійснити. Замість великого списку на чотири тисячі чоловік Кюппенбендер склав іншого, лише на 85 осіб, але це були саме ті, хто складав на той час справжній мозок фірми.

Наприкінці червня 1945 року, перед приходом в Ієну радянських військ, звідти вирушила на захід велика автоколона під посиленою охороною. То везли мозок заводу «Карл Цейс» — кращих фахівців, технічну документацію і зразки старої й майбутньої продукції.

Хазяї полковника Семпке та їхні німецькі спільники вважали, що зі спорожнених корпусів заводу в Ієні ніколи вже не вийде жоден виріб, гідний славетної марки «Карл Цейс». Так думали тоді і в самій Ієні. Але все сталося інакше, сталося те, що аж ніяк не входило в розрахунки Семпке й Кюппенбендера, або, точніше кажучи, те, що вони просто не здатні були зрозуміти й передбачити.

* * *

В Німецькій Демократичній Республіці тепер кажуть, що нова історія заводу «Карл Цейс» почалася в січні 1946 року. Тоді в ієнському «Народному домі», який ще з минулого століття правив тут за місце робітничих зборів, відбулася конференція представників двох партій — комуністичної й со-

ціал-демократичної. Ішлося на ній про об'єднання обох партій в єдину партію німецького робітничого класу — майбутню СЕПН. І серед накреслених тоді членами обох партій спільних дій найбільше схвалення дістало рішення розпочати відбудову пограбованого американцями заводу «Карл Цейс».

Так починався той великий трудовий подвиг двадцяти тисяч робітників та інженерів, який заслужено дістав назву «ієнського чуда». Скільки зусиль, напруженої праці, нескінченних дослідів і експериментів потрібно було, щоб за якихось півтора десятка років поновити те, що створювалося протягом майже століття! Люди тут працювали і вчилися одночасно. Як влучно висловився теперішній директор заводу професор Шраде, в цехах, лабораторіях і конструкторських бюро виростала в ті роки нова голова з мозком, який — а це вже тепер визнають усі — працює ще краще за старий, пограбований.

У 1960 році англійська газета «Файненшл таймс» писала: «Треба визнати, що продукція з фабричної маркою «Карл Цейс, Ієна» є тепер знову найкращою на світовому ринку оптичних виробів».

В умовах Німецької Демократичної Республіки давня традиція заводу «Карл Цейс» — тісна співдружність робітників і вчених — дістала можливість для небувалого досі розвитку. Завод став водночас і головним центром наукових

досліджень у галузі фізичної оптики. Серед його фахівців є чимало вчених із світовим ім'ям.

Найдосконаліші мікроскопи, фотоапарати, астрономічне обладнання, тонка вимірвальна апаратура, — всі вироби заводу «Карл Цейс» становлять гордість економіки НДР. І навіть ті держави, які й досі з незavidною впертістю «не визнають» Німецьку Демократичну Республіку, укладають угоди з її представниками на поставку виробів з фабричною маркою «Карл Цейс, Ієна».

Є в історії з «ієнським чудом» ще один цікавий епізод. Розповідь про Семпке і Кюппенбендера ми обірвали на тому, що з Ієни на захід вирушила автоколона з пограбованим мозком заводу. Що ж було далі?

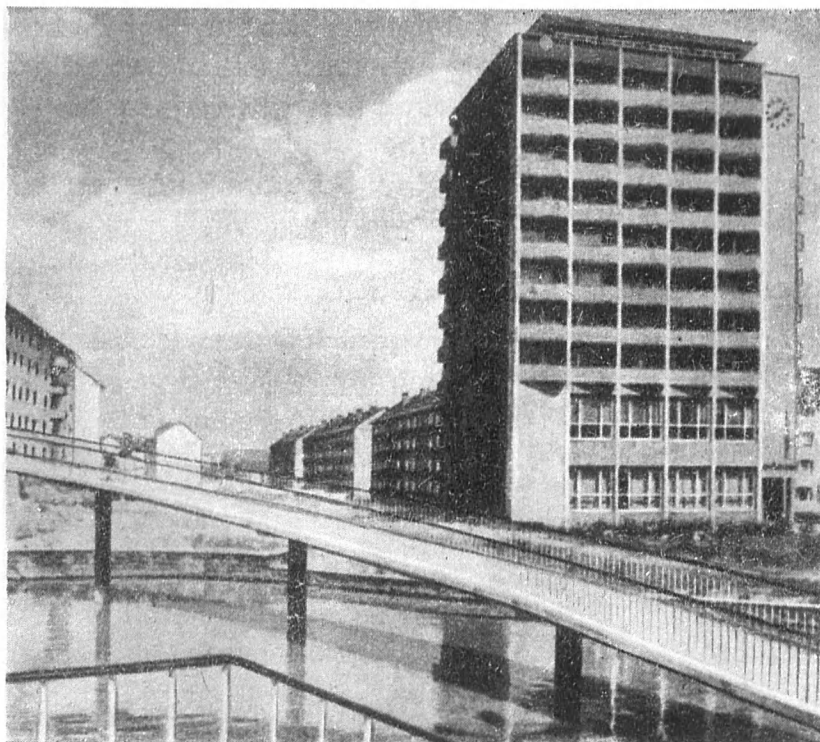
У західнонімецькому місті Оберкохені Кюппенбендер з допомогою американців розпочав випуск продукції, присвоївши їй фабричну марку «Карл Цейс». Проте йому і його хазяям не пощастило на цьому грабіжницькому поприщі. І справа не лише в тому, що на новому місці так і не вдалося досягти рівня, на якому стояла продукція заводу в Ієні. І не в тому також, що чимало фахівців, силоміць вивезених в Оберкохен, потім зуміли втекти звідти й повернутися в Ієну, де вони працюють успішно й тепер. Кюппенбендер зазнав фіаско, ще з одного боку.

Коли Карл Цейс з Ернстом Аббе заснували свою фірму, вони записали в її статуті, що місцеперебуванням заводу є місто Ієна і що цю умову ніхто і ніколи «не має права змінити або оголосити недійсною». Кюппенбендер, який став директором заводу в Оберкохені, присвоїв своєму підприємству фабричну марку фірми «Карл Цейс», що є грубим порушенням статуту фірми, наругою над пам'яттю Карла Цейса і Ернста Аббе. Уряд ФРН розцінив незаконні дії Кюппенбендера як велику доблесть і навіть нагородив його орденом — «Хрестом за заслуги». Однак світова громадськість зовсім інакше оцінила піратські вчинки Кюппенбендера.

Відповідні урядові інстанції Німецької Демократичної Республіки на підставі діючих міжнародних законів притягли Кюппенбендера до відповідальності. Справа розглядалася в Лондоні. І, незважаючи на тиск, який чинили з Бонна, на наклепницьку кампанію проти НДР, англійський суд змусив визнати права заводу в Ієні, заборонивши Кюппенбендеру зловживати незаконно присвоєною фабричною маркою.

«Карл Цейс, Ієна» — це значить «Зроблено в Німецькій Демократичній Республіці», це свідчення подвигу німецьких робітників і вчених, це не уявне, а справжнє чудо нової німецької дійсності.

Нові будівки для робітників заводу «Карл Цейс».

Народи викарають

РИМ

ДЕЛИ

МОС/НОРВЕГІЯ/

ТОКИО

ПРАГА

ФРАНКФУРТ-НА-МАЙН

ФОРРЕСТОМ НАЗИВАЄТЬСЯ МАКНАМАРА

„Компютер“ осідлав „черепаху“

Якщо в світі існують визначні місця сумної слави, то в столиці Сполучених Штатів до них треба зарахувати «черепаху» — присадкувату п'ятикутну будівлю Пентагону — міністерства оборони США. Причаївшись на березі річки Потомак, «черепаха» під своїм бетонним панцирем виношує плани агресії та розбою. Але про це гіді вважають за краще мовчати. Зате зі скрупульозною пунктуальністю вони оповідають, наприклад, про те, що апартаменти Пентагону займають 3 705 397 квадратних футів і що потрапити туди допомагають 19 ескалаторів, 13 ліфтів та 150 сходів. Не без гордості вони розповідають також, що співробітники Пентагону щодень продають 175 000 телефонних розмов по 24 000 апаратів, одержують і відсилають 129 620 листів та телеграм. Вони користуються 280 кімнатами відпочинку, п'ють воду із 685 фонтанчиків, споживають щодня 30 000 чашок кави, 2255 кварт молока і 5000 пляшечок безалкогольних напоїв...

Але досить «безалкогольної» статистики. Молочні ріки, що течуть у Пентагоні, це лише струмочки в порівнянні з тими потоками крові, які пролилися в До-

мініканській Республіці через вторгнення США, а швидкісні ліфти й ескалатори здаються застиглими в порівнянні з темпами ескалації війни у В'єтнамі.

«Вбивство — це до певної міри якраз те, чим повністю зайняте відомство Макнамари», — пише в статті «Його бізнес — війна» американський публіцист Стюарт Олсон.

Обійнявши посаду міністра, Роберт Макнамара після першого дня, проведеного в Пентагоні, вигукнув: «Це джунглі, джунглі!» Новоспечений міністр не уточнив, що він мав на увазі: саме приміщення з 7 000 кабінетів і 25 000 генералів, офіцерів та цивільних службовців чи атмосферу цієї цитаделі «мідних касок» — взаємні підстерігання, махінації з воєнними замовленнями, гризня за «найефективніші» плани війни.

Шостий рік царюючи в пентагонівських джунглях, колишній президент компанії Форда, а нині дев'ятий числом міністр оборони США невблаганно вимагає: «Більше найновішої зброї на долар». А втім, навіть 21 січня 1961 року, коли Макнамара приносив присягу при вступі на пост міністра, він не був новачком у «черепасі». В телефонній книзі Пентагону за 1944 рік значиться: підполковник Макнамара, ВПС США, кімната НД 1053.

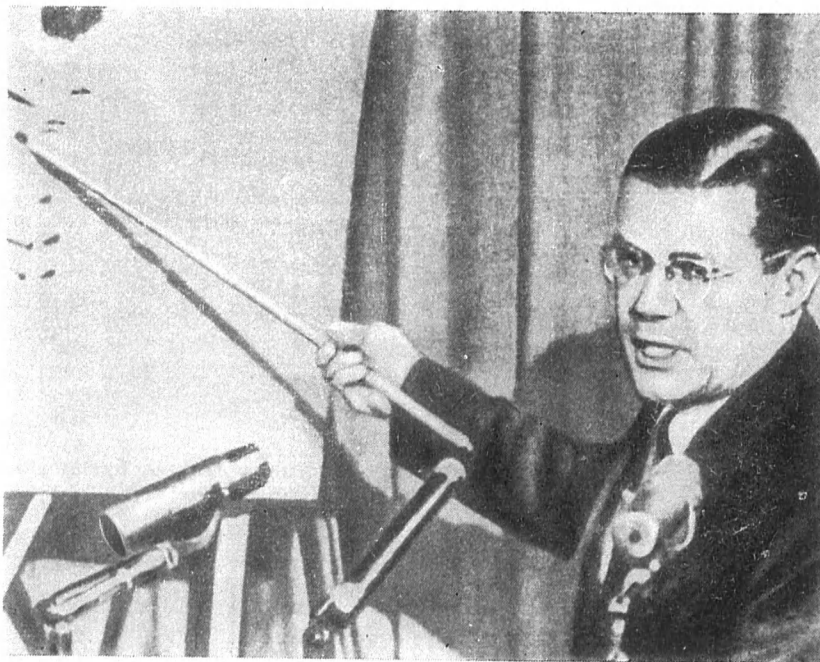
У військово-повітряний флот Макнамара вступив 1943 року в чині капітана прямо зі школи біз-

несу Гарвардського університету. Дуже швидко за тямущим Боббі закріпилася репутація «потрібного» фахівця в галузі «статистичного управління». Він став у Пентагоні одним із тих співробітників, котрі повинні були забезпечувати авіацію США всім необхідним — від бомб і пального до білизни для жіночої допоміжної служби ВПС.

Прихід Макнамари в Пентагон не випадковий. Жорстокістю, обачливістю, самовпевненістю виділявся він іще серед своїх однокурсників у Каліфорнійському та Гарвардському університетах. Треба сказати, що природа наділила Боббі міцною пам'яттю: він міг, наприклад, блискавично назвати номер телефону першого-ліпшого філіалу «Стандарт ойл», «Дженерал моторс», «Бенк оф Америка», розкиданих тоді мало не по всьому світу. Хижий раціоналіст, він — плід свого віку, продукт Америки чистогану — країни трестів-спрутів і фетишизації бездушних розрахунків. Навіть бувалі в бувальцях ділки пасували перед «залізним Боббі».

«Це просто неможлива людина, — так атестував один із них Макнамару. — В нього логіка компютера — електронно-лічильного апарату. Він зовсім не думає про те, як його висновки позначаться на людях».

Очевидно, «раціональна жорстокість» Макнамари привернула увагу й автомобільного короля Генрі Форда II, котрий невдовзі піс-

Макнамара показує щось на карті своїм генералам. «Бомбити тут!» — означає цей рух його указки.

ля війни запропонував Макнамари пост керівника відділу планування та розподілу коштів. 1960 року «компютер» був уже президентом «Форд мотор компанії» — першим в історії корпорації президентом «ззовні», з числа не членів родини Фордів! А за півроку, за рекомендацією Генрі Форда II, президент Кеннеді призначив Макнамару міністром оборони США. Так «компютер» осідлав «черепаху».

Брамс у рукавицях боксера

Його холодне, похмуре обличчя не сходить зі сторінок газет і журналів США. Холодні, короткозорі очі цієї людини часто з'являються на екранах телевізорів. У кадрах кінохроніки знову ж таки великим планом фігурує Макнамара. Ось він, високий, худорлявий, звичним жестом поправляє напомув'язане, зачесане на класичний проділ волосся... Різко окреслений рот «компютера» невідомо «видає» обивателів приголомш-

ливі тези й цифри, цифри, цифри. До середини 1967 року, заявляє Макнамара, США володітимуть «гарантованим потенціалом знищення», який складатимуть 1054 міжконтинентальні балістичні ракети типу «Мінітмен» і «Титан», установлені в підземних шахтах, 656 ракет типу «Поларіс», розміщених на підводних човнах, кілька сот стратегічних бомбардувальників...

Американська пропаганда останнім часом вихваляє Макнамару з настирливістю, що не поступається навіть перед рекламою «Кока-Коли» або найновіших протизаплідних засобів. «Він править твердо рукою», «цар економіки», «електронний мозок» — усе це вирази солоденьких панегіриків, яких звичайно не удостоюються інші міністри. Причому потоки дифірамбів чергуються з золотою зливою: щорічні асигнування США на воєнні цілі — близько 60 мільярдів доларів — у дев'ять разів перевершують загальні витрати на соціальне забезпечення, охорону здоров'я, народну освіту й житлове будівництво. У військовій промисловості США нині зайнято більше людей, ніж у металургійній та автомобільній галузях разом узятих. Пентагон — один із найкрупніших у США власників, загальна вартість чийх володінь оцінюється в 200 мільярдів доларів. «Імперія міністерства оборони, якою неподільно

править Макнамара, за концентрацією багатства не поступається перед стародавнім Римом, — констатує в вищезгадуваній статті С. Олсоп. — Це робить Макнамару другою за могутністю особою в США і зараховує його до числа півдожених людей світу, що мають у своїх руках аналогічну владу».

І все ж таки не лише гігантська військова машина, котру «раціоналізував» Макнамара, спонукає Америку так багато розводитися про «компютер». Щоб пройти від кімнати НД 1053 до теперішнього кабінету міністра оборони, потрібно всього дві хвилини, але в розумінні влади й престижу, робить висновок той самий С. Олсоп, ця віддаль, «можливо, вимірюється світловими роками».

Вплив Макнамари на зовнішньополітичний курс уряду і справді величезний. Тавром «зроблено Макнамарою» позначено багато ганебних діянь Сполучених Штатів. Ось факти. Куба, 1962 рік. З ініціативи Макнамари було розроблено горезвісну «операцію Х» — план нападу на Кубу. Небезпечну провокацію, як відомо, було зірвано. А згадаймо Конго 1964 року. Ревіння літаків, якими за наказом «компютера» перекидалися бельгійські парашутисти, провістило для конголезців смерть і страждання.

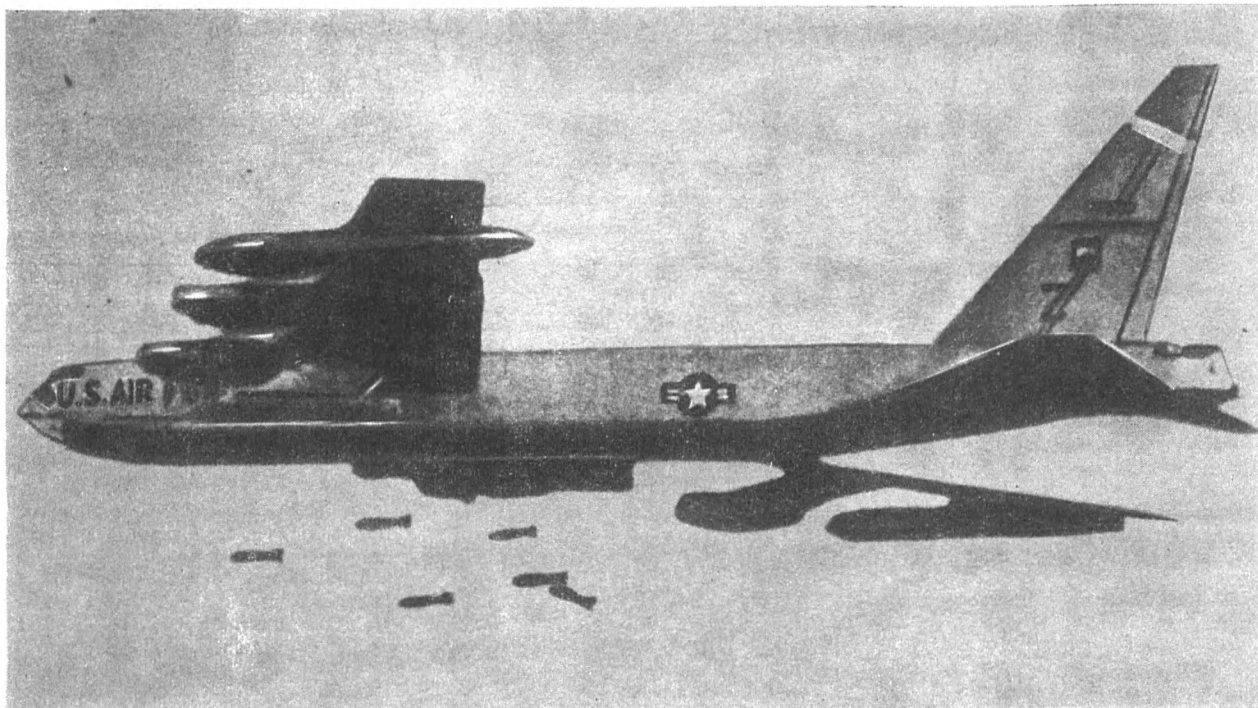
Навесні 1965 року, коли Вашингтон, розпочавши піратські напади на ДРВ, бив у дзвони про «швидку перемогу», Макнамара гордовито заявив на прес-конференції:

«Деякі люди називають війну у В'єтнамі «війною Макнамари». Я не заперечую».

У дні висадки морської піхоти США в Санто-Домінго, коли Пентагон сподівався блискавично придушити народний рух у Домініканській Республіці, журналістам настирливо радили називати цю акцію «операцією Макнамари».

У списку тих, хто жертвує на пам'ятник солдатам та офіцерам спеціальних військ, убитим у Південному В'єтнамі, стоїть: «Роберт Стрейндж Макнамара, міністр оборони США — тисяча доларів». Ще 6 пак! Адже «компютер» — хрещений батько цих загонів диверсантів і вбивць («контр-партизанські війська Макнамари»). Запопадливий Боббі санкціонував своїм ім'ям і план допуску Бонна до ядерних засіків у рамках НАТО («комітет Макнамари»)...

Як бачимо, цей чорний список дуже великий. Навіть простого переліку досить, щоб зрозуміти, чому ім'я Макнамари стало для чесних людей землі синонімом розбою і нерозсудливості. Та перераховані злочинні акції — це тільки окремі, практично випробо-

На мирні в'єтнамські міста і селища падають американські бомби — це теж Макнамара.

вувані ланки тієї глобальної доктрини, котру виношує Макнамара.

Висловлюючись мовою Пентагону, завдання США в галузі військового будівництва має на меті створення двох компонентів: згаданого «гарантованого потенціалу ядерного знищення» і «потенціалу для протидії кризам на великій віддалі». Простою ж мовою все це звучить так: американська воєнщина ставить собі за мету створення могутніх ядерних сил для розв'язання війни і створення мобільних з'єднань для якнайшвидшого перекидання їх у будь-яку частину планети на випадок обмеженої війни.

Серед макнамарівських тез, які утворюють перший компонент, виділяється розрахунок на те, що США своєю «могутністю» вдасться «контролювати» ядерну дуель, перетворивши її в своєрідне спортивно-ядерне змагання з обміну ударами по ракетодромах, а не по містах. Тоді загинуть не сотні мільйонів людей, а тільки десятки мільйонів — підрахував «гуманний» Макнамара. А що, мовляв, за кількістю ракет США попереду, то «останнє слово» може лишитися за Америкою, обіцяє господар Пентагону.

Залишімо на його сумлінні тезу про ракетну перевагу США й

звернімо увагу на те, що Макнамара хотів би змалювати справу так, ніби «перше слово» — себто початок ядерної агресії — виношують зовсім не США. Лицемірність такого підтасування фактів настільки очевидна, що навіть один з американських генералів порівняв її зі спробою «зіграти Брамса в рукавицях боксера».

А тим часом міркування, виправдані гуманністю, дуже зручні для обгрунтування нарощування «коефіцієнту надубивства» до... Але доки? Знищувати вдруге, вп'яте, вдесьте раз уже знищеного противника немає резону. Тому Пентагон шукає лазівки, щоб пояснити громадськості, навіщо йому нові бомби, ракети, літаки. Американський журналіст Даніель Ланг у книзі «Дослідження про достатність», що недавно вийшла в Нью-Йорку, наводить формулу цього поняття, виведену Макнамарою: «Достатність дорівнює кількості, необхідній для відвернення радянської агресії, плюс кількість, потрібна для зведення до мінімуму шкоди для США в разі такої агресії». Однак при всій своїй наукоподібності формула ця позбавлена сенсу, бо побудована вона на фальшивих передумовах. Разом з тим макнамарівська «формула достатності» до-

сить невиразна, щоб знову ж таки виправдувати продовження гонитви ядерних та інших озброєнь. Коло «раціонального» божевілля замкнене.

Слуга своїх панів

Рівно о 6.55 ранку в квартирі Макнамари дзвонить будильник. У цьому домі ніколи не порушують усталеного розпорядку. Короткий сніданок. «Нью-Йорк таймс» за ранковою кавою. О 7.15 міністр сідає в чорний лімузин і по дорозі до Пентагону (рівно 12 хвилин) передивляється «Вашінгтон пост». О 7.30 особистий ліфт піднімає його в кімнату 3 880, де висить великий портрет Форрестала й звідки відкривається надихаючий вид на Капітолій та пам'ятник Джорджу Вашингтону. До речі, Макнамара дуже шанує Форрестала — сумної пам'яті одного із своїх попередників. Того самого Форрестала, що, звихнувшись на воєнному психозі, вистрибнув із вікна лікарні, куди його помістили: шум пожежної команди, що проїжджала мимо, він витлумачив як гуркіт радянських танків...

Отже, рівно о 7.30 починається робочий день Макнамари. Машина працює поки що безвідмовно.

І все ж таки... Чи то вплив сумної пам'яті Форрестала, чи то хвилюючий вид на Капітолій, чи іще щось, але в Макнамари зрідка почала з'являтися якась нервозність.

«Мені було дано всі ресурси, які я просив для розв'язання проблеми у В'єтнамі, і я не розв'язав її. Може, час уже, щоб це спробував зробити хтось інший»,— зірвалося якось із його уст. «П'ять років — це граничний строк для корисного перебування на посту міністра оборони», — сказав він іншим разом. А втім, що стосується «корисності», то Боббі може не журитися. Коли Генрі Форд II відряджав Макнамару в Пентагон, він напутливо заявив: «Якщо йому дадуть змогу зробити на новому посту таку ж хорошу справу для країни, яку він зумів зробити за 15 років для нашої компанії, то вигода, вимірювана в плані національних інтересів, polegшить компанії «Форд мотор» цю втрату». Боббі виправдав ці сподівання. Щоправда, спершу декого непокоїло те, що він віддає перевагу перфорованій

стрічці перед золотими галунами й уважніше прислухається до оцінки лічильних машин, а не до голосу військових фахівців, котрі наполягали не забувати й про звичайне озброєння. Та незабаром Макнамара зі згоди Білого дому вирішив випробувати другий «компонент» власної доктрини. Розширення війни у В'єтнамі відразу ж зажадало масу зброї та різного спорядження.

Що ж, на перфострічках лічильних машин Пентагону кривавих плям не видно. Зате шурхіт цих паперових смужок чітко видзвонує вагомою монетою. І, зрозуміло, не тільки для компанії Форда. На середину 1966 року виробництво літаків у США зросло на 15%, випуск авіаційних боеприпасів — на 1300%, пошиття тропічного обмундирування — на 6700%... Оце так заможнення! Оце так Боббі! — тріумфують промисловці.

Міцна доларова пуповина зв'язує Макнамару з верховодами американського бізнесу. Симптоматично, що імперія Форда не забуває обдаровувати імператора

Пентагону солідними сумами. Тільки 1966 року Макнамарі виплатили останній куш із його «вихідної допомоги» в 619 000 доларів. Сам «компютер» володіє акціями й цінними паперами на суму 1 300 000 доларів. У нього є акції чотирьох великих компаній електроенергії й газу; восьми крупних банків і страхових компаній, у тому числі «Кемікл бенк Нью-Йорк траст», які фінансують військово-хімічну промисловість США; чотирьох оптових торговельних фірм, у тому числі «Еллайд радіо корпорейшн», яка поставляє радіоелектронні засоби для збройних сил; акції машинобудівних, текстильних, паперових фірм, чотирьох нафтових компаній, одинадцяти іноземних банків та промислових фірм... Усього Макнамара тримає акції більш як у сорока військово-промислових, фінансових і торгових концернах та фірмах. Що ж дивного в тому, що «компютер» неухильно виконує програму, яку визначає для нього великий бізнес, крупні монополії США?

Вчені багатьох країн палко сперечаються нині про те, кому належить честь відкриття Америки: Христофору Колумбу, Америго Веспуччі чи стародавнім скандинавським вікінгам. Якщо ж говорити про людей, які зневажають престиж Америки, зробивши з неї світового обер-жандарма, то Макнамара потрапить у список «вибраних» одним із перших. Він здатен пролити ще немало крові.

Та ніякі лічильні машини неспроможні змінити хід історії, скасувати невблаганні закони розвитку людства. «Компютер» не може зрозуміти, що, наприклад, боротьба в'єтнамського народу — це форма національно-визвольного руху, нездоланного і непереможного руху сучасності. Не можна збудувати модель народного гніву, щоб відтак запрограмувати на лічильних машинах відповідні контрзаходи. Тут нічим не зможе зарадити навіть такий безвідмовний і ультрасучасний поденник мілітаризму, як Роберт Макнамара.

Ю. ОВСЯННИКОВ

Отак виглядають насправді «концепції» Макнамари

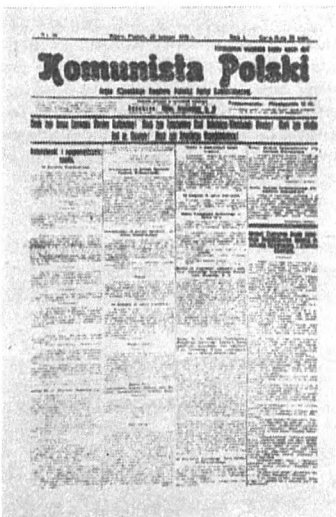
РЕВОЛЮЦІЙНІ

Газета «Єдність робітнича». Виходила в Харкові в 1917 році.

«Комуна» — газета Одеської групи Комуністичної робітничої партії Польщі.

«Комуніста польські». Почала виходити в Києві в лютому 1919 року.

«Глос комуністи». Виходила замість газети «Комуніста польські».

«Штандар комунізму» — тижневик Польської секції при Федерації іноземних груп КП(б)У.

них почуттях польського населення, яке зв'язувало всі свої сподівання з майбутньою долею Польщі, і, використовуючи його скрутне матеріальне становище, польська реакція не гребувала ніякими засобами, щоб нацькувати його на трудящих Країни Рад, перешкодити зближенню з ними.

Однак внаслідок великої роз'яснювальної роботи, що її вели се-

різношерстий склад Польського соціалістичного об'єднання, зумовила непослідовний характер газети «Єдність робітників». З одного боку, вона рішуче виступала на захист російської революції, вимагала її поглиблення, провела ряд корисних політичних кампаній, зокрема, збирання коштів для надання допомоги голодуючим робітникам та їхнім дітям у Польщі.

згаданих часописів незабаром припинився. Це було викликано, головним чином, окупацією території республіки німецько-австрійськими військами, що їх запросила контрреволюційна Центральна рада.

Одразу після вигнання іноземних окупантів знову відроджується польська комуністична преса. Ще не встигло пройти і десяти днів після визволення Києва, як у ньому 13 лютого 1919 року побачив світ перший номер щоденної газети «Комуніста польські». Членами її редколегії були Болеслав Скарбек (Шацький) і Сергіуш Конарський, які потім займали відповідальні пости на Україні.

Вже в першому номері газета «Комуніста польські» писала, що її завдання полягає в поширенні революційних радянських ідей у Польщі, формуванні на радянській землі сильних польських загонів Червоної Армії, створенні тут «польського інтернаціонального центру, озброєного великим громадсько-державним досвідом, який був би готовий в перший-ліпший момент на заклик польських робітників і сільського пролетаріату взяти владу в свої руки».

Вихід нової газети польських комуністів був схвально зустрінутий більшовицькою пресою нашої республіки. В замітці «Новий товариш», присвяченій цій події, газета «Київський комуніст» писала: «Комуністи України щиро вітають нового товариша. В той час як у Галичині зграя української та польської буржуазії, граючи на шовінізмі, обдурює робітників і селян та одчайдушно бореться за своє місце на їхній шні, — ми шлемо братерське привітання товаришам в їх спільній з нами боротьбі, що незабаром має назавжди усунути цих вішалників та вовків в овечій шкурі».

З 11 березня 1919 року замість «Комуніста польського» стала виходити щоденна газета «Глос комуністи» — друкований орган Київського комітету Польської секції Комуністичної партії (більшовиків) України. Газета широко висвітлювала життя польських трудящих на Київщині. В одному з номерів, що вийшов наприкінці березня того ж самого року, вона повідомляла про те, що в Києві та губернії працюють польський університетський колегіум, 16 середніх, 9 професійних і 187 початкових шкіл. Газета закликала до створення польських революційних частин, мобілізувала польських робітників на спільну з радянськими людьми боротьбу проти запеклих ворогів трудового народу.

Коли над Україною нависла загроза поневолення з боку денікінських полчищ, «Глос комуністи» виходив під шапкою: «Польський

побратими

ред польських громадян у тісному контакті з більшовицькою партією польські соціал-демократи, а згодом — комуністи, а також під впливом самих революційних подій польські трудящі, які перебували на нашій землі, успішно перемогли націоналістичні й угодницькі тенденції і стали бойовим союзником трудящих Радянської держави.

Одним з яскравих свідчень активної участі польських трудящих у Великій Жовтневій соціалістичній революції та громадянській війні на Україні є польська революційна преса, яка виходила в ті буремні роки в найбільших промислових і культурних центрах нашої республіки.

Незабаром після Жовтневої буржуазно-демократичної революції почала виходити в Харкові газета «Єдність робітників». Її перший номер був датований 12 (за старим стилем) березня 1917 року. Газета була органом так званого Польського соціалістичного об'єднання. В статуті цієї організації, опублікованому в № 5 її друкованого органу, вказувалося, що вона «об'єднує всі соціалістичні елементи серед емігрантів в Росії для захисту інтересів польського міського і сільського пролетаріату». Серед програмних вимог об'єднання були: свобода слова, друку, зборів і страйків; загальні, рівні і таємні вибори; відокремлення церкви від держави і школи від церкви; виборність суддів; заміна постійної армії міліцією; встановлення 8-годинного робочого дня. В той же час керівництво об'єднання не уточнювало, кого саме воно підтримує — більшовиків чи меншовиків.

Ця обставина, як і надзвичайно

З другого боку, газета Польського соціалістичного об'єднання, в складі редакції якої поруч з Тадеушем Жарським, що згодом став видатним діячем Комуністичної партії Польщі, працював майбутній зрадник польського народу Зигмунт Заремба, частенько передруковувала статті з меншовицької преси.

В ході дальшого розвитку російської революції серйозні незгоди і суперечності серед керівництва Польського соціалістичного об'єднання надзвичайно посилилися, в результаті чого воно розпалося. Разом з ним припинила своє існування і газета «Єдність робітників». Її останній, 25-й номер було видано 10 (за старим стилем) вересня 1917 року.

Значно поживалося видання польської революційної преси на Україні після Жовтневої революції і проголошення Української Радянської держави. В лютому 1918 року в тому ж таки Харкові почав виходити «Тиждник робітників». Це був тижневий орган Харківського окружного комітету Польської робітничої соціалістичної партії. Там же ППС-лівія приступила до видання газети «Робітник на Україні».

В березні 1918 року Польський комісаріат Донецько-Криворізької Радянської республіки створив свій власний друкований орган — газету «Відомості комісар'яту». Активну участь в її роботі брав тодішній референт загального відділу комісаріату Теодор Дурач, згодом відомий польський адвокат, оборонець багатьох комуністів на судових процесах, що їх влаштовували власті буржуазно-поміщицької Польщі.

На превеликий жаль, вихід трьох

робітнику! Боротьба з Денікіним вирішує і твою долю».

Слід особливо підкреслити, що «Глос комуністи» в міру своїх можливостей приділяв увагу також питанням української культури. Наприклад, в першому ж його номері було вміщено ґрунтовну статтю, присвячену 105-ї річниці з дня народження геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка.

Незважаючи на серйозні труднощі воєнного часу, зокрема брак паперу, газета виходила день у день. Всього в 1919 році вийшло 130 номерів. І тільки загарбання Києва денікінською армією призвело до припинення виходу цієї газети.

Крім «Глосу комуністи», в 1919 році в Києві існувала газета «Глос Армії Червоной». Її видавцем була Польська секція при Відділі іноземної пропаганди Політуправління Наркомату у воєнних справах Радянської України (скорочено — Польвоєнсек).

Головними завданнями цієї установи та її друкованого органу, що їх очолював Сергіуш Конарський, були: вербування добровольців — польських трудящих, які жили на Україні, — в Червону Армію, ведення агітації та пропаганди серед польських робітників і селян, політична освіта поляків-червоноармійців, постачання їм революційної літератури польською мовою. Ці завдання «Глос Армії Червоной» успішно виконував. Протягом липня—серпня було видано 5 номерів газети.

Поряд з «Глосом комуністи» і «Глосом Армії Червоной» влітку 1919 року в Києві почалося ви-

дання польського журналу. Ми маємо на увазі тижневик «Штандар комунізму» — орган Польської секції при Федерації іноземних груп КП(б)У.

Редакційна стаття першого номера журналу, який з'явився 28 червня, була озаглавлена «Наш прапор». В ній говорилося: «Під цим прапором (тобто прапором комунізму — П. К.) бореться і робітничий Польща... Ослаблений і змучений багаторічною війною, розпорошений по всьому світу, робітничий клас Польщі в надзвичайно тяжких умовах повинен вести цю боротьбу. Розгорнути тут прапор комунізму, високо підняти його і йти на допомогу батьківщині — ось завдання, яке ми ставимо перед собою».

В цьому ж номері журналу, присвяченому питанням комуністичного руху, була опублікована стаття «Останній бій» Фелікса Кона — видатного діяча польського революційного руху, Радянської держави і Комуністичної партії нашої країни. Слід нагадати, що Фелікс Кон протягом кількох років жив і працював на Україні, а в 1921 році був навіть першим секретарем ЦК КП(б)У.

На інших сторінках «Штандару комунізму» були вміщені статті Б. Скарбека про боротьбу трудящих Польщі, Д. Мануїльського, чеха Юліуша Хоразза, серба Іллі Милкича і румуна Б. Лапштайна про революційний рух у Франції, Чехословаччині, Югославії та Румунії, а також звернення Комінтерну «До робітників Англії, Франції, Італії та Америки», відозви радянських червоноармійців та польських комуністів до легіонерів. «За наказом своїх власних, — вказувалося в останній відозві, — ви вирушили проти Радянської України і стоїте біля її порога, готові в першу-ліпшу хвилину залити її кров'ю українських робітників і селян... Ваш ворог перебуває не по цей, а по той бік фронту. Вашими ворогами є не визволені з ярма капіталістичного рабства українські робітник і селянин, а польські шляхтич і капіталіст, які пригноблюють вас».

В журналі також друкувалися оповідання та вірші. В ролі перекладача виступала дочка Ф. Кона, згодом відомий радянський літературний критик Олена Усєвич.

Випуск часопису «Штандар комунізму», на жаль, після першого номера припинився.

Під тією самою назвою — «Штандар комунізму» — протягом квітня—травня 1919 року в Харкові друкувалася щоденна газета. Це був орган Харківської групи Комуністичної робітничої партії Польщі, його редагував Фелікс Кон.

Питання про видання цієї газети було ухвалене Харківським губкомом КП(б)У ще в лютому

«Жолнеж революції» — газета, що видавалася для поляків-військовопозовонених.

1919 року, а перший номер її з'явився на самому початку квітня.

З номера в номер газета вела широку агітацію за вступ польських трудящих у Західну стрілецьку дивізію, до складу якої влилися польські революційні частини і яка хоробро воювала спочатку в Білорусії, а потім і на півдні України. «Товариші робітники і солдати! — говорилося в одній із статей харківського «Штандару комунізму». — Вступаймо до лав Червоної Армії, ходімо на Західний фронт з тим, щоб багнет, скерований польською буржуазією проти російського робітника і селянина, всадити в груди польського капіталіста і поміщика».

«Штандар комунізму» виходив до 18 травня 1919 року. Його видання закінчилося на 28-му номері.

Таку ж саму кількість номерів налічує інша газета польських комуністів — «Комуна», що була органом Одеської групи Комуністичної робітничої партії Польщі.

Незважаючи на рішучий опір Червоної Армії, Денікіну, як відомо, вдалося добитися тимчасового успіху. Україна була окупована його полчищами. Польські революційні періодичні видання на деякий час припинили своє існування.

Новий етап у розвитку польської революційної преси на Україні настав у 1920 році після визволення від білогвардійців.

У Києві знову почав виходити «Глос комуністи». Членами редколегії цієї газети спочатку були Ф. Кон і Б. Скарбек, а потім до них приєднався також Юліан Лещинський (Ленський), згодом ге-

«Жолнеж Польскі» — газета, розрахована на польських легіонерів. Видавалася у Києві.

неральний секретар Комуністичної партії Польщі, який переїхав працювати з Білорусії та Литви до Києва. Активним співробітником редакції був Я. Войтига.

«Глос комуністи», який протягом майже всієї першої половини 1920 року був єдиною польською комуністичною газетою на Україні, багато робив у справі популяризації марксистсько-ленінських ідей серед польських трудящих, мобілізації їх на дальший захист завоювань соціалістичної революції. Чималу увагу приділяла газета питанням створення польської соціалістичної культури.

Коли в травні 1920 року до Києва підійшли білополяки, редакція «Глосу комуністи» змушена була переїхати у Харків, звідки повернулася на своє постійне місце в липні. Протягом року вийшло 250 номерів цієї щоденної газети.

З середини травня 1920 року спочатку в Харкові, а потім у Києві під редакцією Я. Войтиги виходила газета «Жолнеж Польскі» тиражем в 15—20 тис. примірників. Це був друкований орган, який своєю назвою нагадував газету, що видавалась у Варшаві. Як і та газета, він був розрахований на польських легіонерів. «Ми хочемо, — говорилося в одній з його статей, — щоб «Жолнеж Польскі» став другом і порадиником польського робітника і селянина, одягненого в мундир легіонера».

З цією метою на сторінках газети, яка виходила двічі на тиждень, вміщувалися статті та інформаційні замітки під рубрикою «Що чути в Польщі», «З Радянської Росії», «Революційний рух за кордоном», «Недоля польсько-

го солдата» та ін. Усі матеріали були короткими за обсягом і написані простою, дохідливою мовою. Майже в кожному номері містився заклик: «Польські робітники і селяни! Пишіть до вашої газети «Жолнеж Польскі». Листи, адресовані газеті, залишайте в окопах...»

Немовби логічним продовженням цієї газети, останній, вісімнадцятий номер якої вийшов 14 липня 1920 року, стала газета «Жолнеж революції», розрахована на поляків-військовополонених. До її появи спричинилося те, що в ході радянсько-польської війни Червона Армія взяла в полон багато солдатів і офіцерів буржуазно-поміщицької Польщі.

Спочатку «Жолнеж революції», тираж якого становив 10—15 тис. примірників, виходив раз у десять днів, згодом його періодичність збільшилася удвоє. Газета, де вміщувалися статті Я. Войтиги, Н. Ольського та інших, мала розділи «Солдатська пошта», «Розмови з солдатом», «З життя польських полонених», «Фронт боротьби і праці», «Що чути в Польщі». В перших номерах «Жолнежа революції» було надруковано кілька оповідань Ю. Лещинського, який мав неабиякий літературний хист («Полонені», «Каїнове ремесло», «Барикада» тощо). Газета виходила з 29 липня по 20 жовтня 1920 року. За цей час з'явилося 10 номерів.

В останньому році громадянської війни на Україні виходив також двотижневик «Вядомосьці комуністичне». Його тираж становив 5 тис. примірників. Він був присвячений питанням пропаганди більшовицьких ідей і партійної роботи серед польських трудя-

щих, які проживали в нашій республіці.

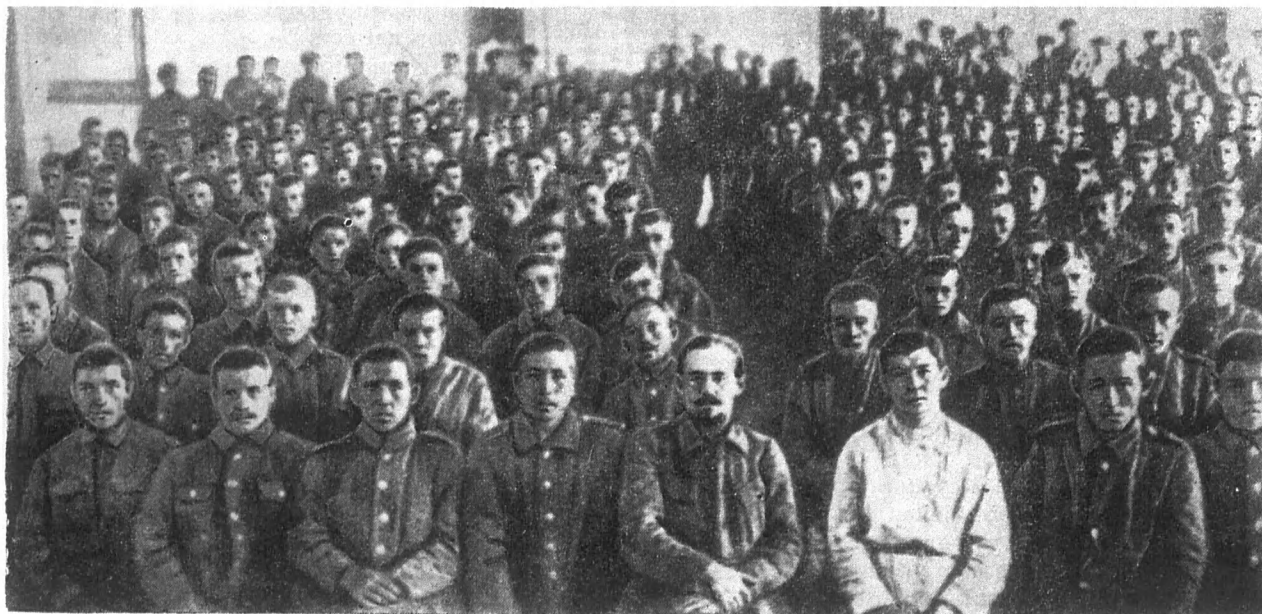
Приблизно ті ж самі завдання стояли і перед журналом «Пшегльонд комуністични», який мав виходити раз на тиждень. Перші два номери його вийшли в Харкові 27 червня і 4 липня 1920 року як орган Польського бюро ЦК КП(б)У, а третій з'явився після деякої перерви (26 вересня) в Києві і вже як орган незадовго перед цим створеного Польського бюро ЦК КП(б)У на Правобережній Україні.

«Пшегльонд комуністични» широко висвітлював на своїх сторінках роботу місцевих партійних організацій, в яких працювали польські трудящі, радянське будівництво, міжнародний робітничий рух. Наприкінці вересня 1920 року, в зв'язку з ліквідацією Польського бюро ЦК КП(б)У на Правобережній Україні, яке виконало свої завдання, випуск часопису було припинено.

Таким чином, в бурхливі роки Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни в нашій республіці виходило загалом півтора десятка польських революційних газет і журналів, що було можливим тільки завдяки піклуванню більшовицької партії та Радянського уряду. Цей красномовний факт, як і взагалі діяльність польських та інших зарубіжних інтернаціоналістів в Країні Рад, які пліч-о-пліч з радянськими людьми захищали здобутки Великого Жовтня від посягань внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, — яскрава сторінка пролетарського інтернаціоналізму.

П. КАЛЕНИЧЕНКО

Мітинг польських військовополонених. 1920 рік.

Із збірки поезій

«Ця мужня гітара»

ЕЛВІО РОМЕРО

ЗНОВ, ХЛОПЧИНО З НАРОДУ!

Знов, хлопчино з народу,
блискавки вершнику світлий,
звуть тебе сурми до бою!
Сила твоя —
в Батьківщині,
сила твоя —
з тобою,
світло твоє —
у долині,
кров —
на високих горах,
піт —
під землею, в шахті.
Йдеш ти у партизани.
Зірка червона нині
кличе тебе до бою.

Хоче тебе багнюка
зжертви ковтком єдиним.
Тільки їй не судилось
блискавку проковтнути.
Б'ється твій пульс спокійно,
б'ється твій пульс невпинно,
А кулак —
наче скеля,
мов залізом окутий.

Скільки в тобі є сили,
взятої від народу!
— Гей, партизан! —
співають
гори тобі й долини.
— Гей, партизан! —
співають
квіти рясні жасмину.
— Гей, партизан! —
співає
річка, що котить воду.
І на тебе чекає
мужня й сумна гітара,
і на тебе чекає
ніжність зелена літа,
сельва ім'я уранці
тихо твоє промовляє,

люди тобі обійми
розкривають привітно.
Хай не думає ворог,
що тихий ти і спокійний,
що зустріч тебе лякає
з труднощами у дорозі,
що ти завжди перед боєм
тремтиш у глухій тривозі,
що віддаси свободу
за їхній хліб ненадійний!
Хай твою гордість знає,
силу непримиренну;
не намагається марно
хлібом тебе купити.
Зрадником ти не будеш!
Рідні не зрадиш квіти,
рідну не зрадиш землю,
не зрадиш своє знамено!

Клятва твоя сувора,
наче той цвях сталевий,
котрий раз і назавше
міцно в дерево входить.
Руки, мов дві сокири,
з міццю й силою лева,
і в глибину народу
корінь живий сягає.
Зрізати неможливо
сейбу тисячолітню,
і загасить неможливо
полум'я гнівне вулкану,
і неможливо вбити
помсти зорю багряну,
день новий не убити,
що над землею квітне.

Хай не втрачає сили
воля до перемоги,
хай на шляху важкому
труднощі подолає!
Знаю, що буде тяжко:
очі піт заливає,
кров струмить ручаями,
крають серце тривоги.

І нема відпочинку —
тільки щоденна битва.
І нема відпочинку —
тільки шляхи скелясті.
Знаю, що допоможе
вистояти, не впасти,
світла любов до народу,
зброя,
а не молитва.

Пильність, безсонні ночі,
ентузіазм і чесність,
праця,
і знову праця,
імпульси грізні гніву.
Хочеш побачити землю
тиху, ясну, щасливу,
яка віддячить селянам
за їхню роботу чесну.
Там віддаєш багатство
серця й душі своєї
задля мети святої,

щастя і перемоги.
Ні, не знайдеш у світі
почеснішої дороги!
Ні, не знайдеш у світі
долі кращої за твою!

Знов, хлопчино з народу,
блискавки вершнику світлий,
звуть тебе сурми до бою!
Сила твоя —
в Батьківщині,
сила твоя —
з тобою,
світло твоє —
у долині,
кров —
на високих горах,
піт — під землею,
в шахті.
Йдеш ти у партизани.
Зірка червона нині
кличе тебе до бою!

ДІОНІСЬЙО АРТУРО ГЕРРЕРО

Мачете на поясі в піхвах,
широке, гостре мачете,
очі ховає від сонця
крислатий хвацький сомбреро.
Долаючи всі перешкоди,
Сьогодні до нас приїхав,
сьогодні сюди приїхав
Діонісьйо Артуро Герреро.

Обличчя тверде й засмагле,
в коня підрізане вухо,
попона нова, смугаста,
як личить для кабальєро.
Двосічний мачете в піхвах
на поясі шкіряному.
Приїхав!
Чуєш, приїхав
Діонісьйо Артуро Герреро!

Двосічний мачете в піхвах
на поясі шкіряному.

Твій голос гучний,
твій голос сумний!
Куди поведеш —
Піду за тобою.
Ти знаєш всі хитрощі й тонкощі бою,
тілом міцний,
духом міцний.
Шрами обличчя покраяли сині —
шрами,
мов тіні...

Сонце!
Покажуй-но шлях партизанам,
шлях у тростині!

Кров на металі, кров монтереро¹
Діонісьйо Артуро Герреро.

Він з собою привів
наймужніших бійців:
люди сильні з долин,
що життю знають ціну,
що у злиднях жили,
і орали тут глину,
що у злиднях жили
на безплідній землі.
Це незламний загін волелюбних
каньєрос².

Дай їм помсти кинджал,
Діонісьйо Артуро Герреро!

І не треба їх вчити,
як стріляти,
як бити,
зброя —
сонце, яке вони в руки взяли,
щоб відстояти право своє на землі.
Прикипає рука
до гвинтівки й курка

¹ Монтереро — партизан (ісп.).

² Каньєро — робітник з плантації цукрової тростини (ісп.).

у борні за нову,
світлу еру.

Кров по краплі готовий за волю віддати
Діонісьйо Артуро Герреро.

Можливо, що він загине.
Та серця його частини
вітами стануть завтра,
квітами на дорозі.

Мужність його сховає
в серці своїм людина,
щоб взяти у руки зброю
та в бій іти по тривозі...

Двосічний мачете в піхвах,
в коня підрізане вухо,
хвацько сидить сомбреро.
Сьогодні до нас приїхав
Діонісьйо Артуро Герреро.

С П Е К А

Спустилось літо.
Гарячий вечір
повсюди вогнища свої розклав,
видавлюючи божевільний віск
з кори дерев
і зморщок шкіри.
О, літо вогняне!

Лежить солдат
і марно вгамувати хоче спрагу,

кусаючи руду суху траву.
Даремно все це!
Сьєста полум'яна
обпалює солдатів уста.

Спустилось літо.
І то тут,
то там
пожежі півень бігає червоний.

МАЙЖЕ АГРАРНА ПІСНЯ

Клаптик землі.
От і все, що чекаєш
ти від життя на Землі.

Тільки клаптик землі.

Ти кулаком своїм захищаєш
це найпалкіше бажання своє —
клаптик землі на Землі.

Клаптик землі на Землі.

Земле!..
Потом і кров'ю своєю
її ти, чужу, зросив.
Зараз ти хочеш,
зараз ти мариш
сам володіти нею,
до неї докласти сил.
Поділена чесно всіма
і для всіх,
стане твоєю живою землею.
Стане земля ця твоєю.

Пальма червона
і пальма зелена
тінь дають, легку прохолоду.
А власна земля —
нам приносить свободу;
чистий струмок так приносить воду,
спокій і тишу
для тебе, для мене.

Соки життя в тобі, земле зелена!
Соки життя, земле зелена!

Що мені треба?
Ділянку саду,
листя,
омите россою нічною,
тінь і плоди над головою.
Там відпочине і тіло радо.
Стомлене тіло.
Воно хотіло
завжди на власній землі відпочити.
Тільки на власній землі відпочити.

А від роботи —
мозоль кривавий,
болючі рани,
рука німіє.
(Так і ярмо натирає шию
волу, що оре цей ґрунт тужавий).
Ніколи рани не заживають,
їх роз'їдає піт солоний,
зриває струпи із них робота,
тривожні пульси в них калатають.
Тривожні пульси в них калатають.

Нехай!
Аби та земля злиденна,
на ній будиночок —

цятка біла —
твої навіки.
О, земле мила!
Твоя тут пальма —
струнка, зелена,
твоя,
не чужа, а навіки рідна.
Твоя земля, не чужа,
хоч бідна.

А все ж не чужа, хоч бідна!

І твій кулак,
і твоя мотика,
знаряддя все примітивне праці,
вони твої,
і вони не сняться,

не тануть зранку, як сон,
як крига.
На власнім полі —
твій власний спокій,
над власним полем —
небо високе,
і власне,
стомлене працею тіло,
на власній землі,
що вже відпочила.

На тій землі, що вже відпочила.

З іспанської перекладали
Тамара ЮКОВА та Анатолій ДОВГОНОС

МУДРІСТЬ НАРОДНА

ПРИСЛІВ'Я АФРИКАНСЬКОГО НАРОДУ ГАЛЛЯ

(Ефіопія)

Раз жебрак все одно прийде —
краще вже його запросити.

Материні роги теля не боїться.

Хто наївся досхочу, той і мед виплуне.

Якщо ти перець — то я гірчиця,
якщо ти голка — то я ніж.

Не той богатир, хто їсть багато.

«Не шукай мене, — говорить малярія, — я сама тебе знайду».

Бідняк схожий на вогонь: теж не любить, коли його палицею штрикають.

Як все з'їси сьогодні, — що залишиться на завтра!

ЗАГАДКИ ГАЛЛЯ

Що вище за тих, хто помер,
і нижче за тих, хто живий?
(виwəɛ)

Хто вдень нижче за людину,
а вночі вище?
(idʌŋ)

За ким побіжу — завжди дожену,
лише у воді нікого не зловлю.
(ʧnoɔɔ)

Страшний звір одноокий:
впусти його до хати — усе зжере.
(ʧnoɔɔ)

Живе всюди, а торкнутися його нікому не пощастило.
(əpnoɔ)

ТАНОК ШУЛІКИ

РОМАН

Частина перша

Міхал Топорний прожив на світі п'ятдесят років, і, — не вдаючись до точних підрахунків, — можна сказати, що половина його життя минула в селі, а половина в місті. За цих п'ятдесят років Міхал Топорний пройшов чимало доріг і зробив чимало поворотів, багато чого побачив і багато чого навчився, піднявся доволі високо й міг іще довго жити, але так уже йому судилося, що прожив він тільки п'ятдесят літ; бо коли він опинився на тій вершині, котрої досяг в останні

хвилини свого життя, і коли знову zobачив почорнілу долину свого дитинства й молодості і глянув на неї, мов птах з високого лету, тоді разом з цією картиною почорнілої долини, на якій він уже не міг віднайти себе ні в подібі хлопця, ні в подібі юнака, — його забрала смерть.

А народився він одного осіннього дощового дня 1914 року. До кімнати, в якій, стогнучи, лежала вагітна, що мала народити Міхала Топорного, Агнешка Топорна, уроджена Дуда, зайшла сільська акушерка, загорнена в грубий мішок, щоб не змокнути, і почала приймати дитину.

В той час, як у кімнаті, де не було підлоги, а тільки утрамбована й змащена глиною долівка, йшли пологи, в кухні за вузькими дверима чекав батько дитини, що мала народи-

тись, Вінценти Топорний; буквально щохвилини з-за дверей чувся його грубий голос: «Вже чи ні?» Потім він почав грюкати черевиком у двері й щораз настирливіше допитуватись: «Вже чи ні?» — бо він чекав сина, а не четвертої доньки, бо син, коли підросте, якось зуміє дати собі раду, скоріш зарадить собі, аніж донька.

А потім він упав до кімнати, й акушерка сказала йому, що народився син; тоді він глянув на свою жінку, що, змучена пологами, почала засипати, і сказав їй: «Син»; вона лиш кивнула головою, бо не годна була говорити, а він сів на стільці й відсапував, немовби скинув з плечей важкий мішок. Та за хвилю йому раптом шибнуло в голову, що акушерка одурила його, бо ж вона бачила, як нетерпеливився він за дверима і як багато для нього важило, аби народився син; здумавши про це, він підійшов до новонародженого пискляти й застромив руку в пелюшки, між жовті дитячі ніжки, — цей дурний, розгніваний мужик хотів сам пересвідчитись, чи справді в нього народився син.

Він хотів сам у цьому пересвідчитися, бо чекав на хлопця, бо хлопець, коли підросте, якось дасть собі раду; відтак знову сів на стільці й сказав акушерці те, про що вона дізналася перша: «Хлопець».

Запала тривка тиша, та Вінценти, однак, не гайнував часу і, обтяжений новим клопотом, притьмом почав визначати п'ятдесятилітній шлях для того немовляти, що лежало, сповите в білі пелюшки, для тієї немічної істоти, яку можна було вбити навіть піщинкою; і вже десь там у далині мріли дороги, бовваніли схили й висоти; десь там поставали площини, на яких стоятиме той, що народився кілька хвилин тому, і вітер почав уже зганяти й нагромаджувати те повітря, котрим він дишатиме, а простір готував те місце, яке він собою заповнить, або, інакше кажучи, яке буде ним заповнене. Почалася додаткова праця землі й повітря, як це звичайно буває, коли на світ з'являється таке мале створіння, такий драглий карапузик, котрого могла б убити навіть крапля води.

Згодом три дочки, які народилися перед Міхалом, повмирали в дитячому віці на якусь пошесть, і лишився одним один син Міхал.

Вінценти Топорний сам відносив невеличкі зграбні труни до костюлу й на цвинтар, бо його жінці сталося щось тоді з ногами й вона сиділа вдома, а люди, як відомо, не йдуть за домовинами малих дітей; приблизно щомісяця він брав їх одну за одною під пахву й ніс — вони були легкі, і їх не треба було класти на плече. Якби тоді хтось пильніше придивився до нього, то помітив би, що

він був засмучений, але водночас немов і трохи пишався тим, що це йому випало нести на собі тягар горя й що це він односитиме маленькі домовини, в яких лежать його померлі діти, які жили надголодь, і що це він, власне, опускає їх у ями на цвинтарі; і тому, якби хтось тоді уважніше придивився до нього, то, окрім того смутку, завважив би також вираз якогось вдовolenня на його зарослому, широкому обличчі; начебто можна радіти з того, що вмирають діти й що дітей, а не старих, по кого смерть однак мусить прийти, треба нести на цвинтар; тому Вінценти Топорний ніс ті маленькі домовинки так, ніби в них не лежали мертві діти, ніби вони були порожні й ніби ті порожні маленькі труни він приносив живим дітям, аби вони гуляли в похорон, аби клали в них ганчір'яні ляльки й квіти і начебто закопували їх у сипку землю, а потім сміялися й раділи, що похорон удався їм, бо був як справжній.

Справжній похорон Міхала Топорного, що народився восени 1914 року, відбувся через півстоліття у великому місті у вересні 1964 року. Була тепла сонячна днина, коли його ховали на міському кладовищі серед гарних могил; воно мусило прийняти його й стати його кладовищем, бо він заслужив собі міську муровану могилу та мармуровий надгробок на великому міському кладовищі.

Перед тим, що народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, звиклі до смутку, мовчазні гробарі в формі відчинили велику ковану браму міського кладовища, і селяни, які приїхали на похорон, мимохідень пригадували своє життя; вони прокинулися з задуми, увіходячи в цю браму, і вже з виразом подиву на обличчях, ступаючи широкою, всипаною жорствою алеєю, поспіль з усією процесією, з тичбою людей, з вінками й квітами супроводжали домовину інженера Міхала Топорного, генерального директора великого гірничопромислового тресту, до відкритої могили, власне, до гробовця, що мав бути місцем його вічного спочинку, як це кажуть люди, запобігаючи в землі ласки.

Міхал Топорний помер інженером і генеральним директором великого тресту, помер на роботі, під час виконання службових обов'язків, урочисто кажучи, на посту; тому його домовина довго стояла над відкритою могилою, бо було виголошено багато промов, у яких перераховувалося й неодноразово наголошувалося на заслугах небіжчика.

Люди мовчки слухали ці сумні промови й придивлялися один до одного тим незвичним поглядом, у якому не було ні зазидовців, ні гніву, ні якоїсь несподіваної думки, а тільки лагідність.

Селяни, що впереміж з городянами опинилися на кладовищі, йдучи за домовиною того, хто вийшов з їхнього середовища, роз-

зиралися тепер довкола, придивлялися до гарних надгробків, до дерев і пташви на деревах, до того руху й життя, що панувало окіл, і, либонь, тільки їм тут подобалося; а що вони так пильно до всього приглядалися, то їх мусило здивувати, що такий величезний обшир укритий могилами, і вони, певно, порівнювали це кладовище зі своїм маленьким сільським цвинтарем, чудуючись, що стільки людей умирає в світі; але вони намагалися приховати своє здивовання, бо знали, що обличчя в кожного тут має прибрати спокійного, начебто зовсім байдужного виразу; і тому вони стояли спокійно, власне, буцімто спокійно, бо, сказати правду, жадібно й пильно придивлялися до всього, що діялося довкола, немовби збиралися обікрати це кладовище, себто привезти до свого села якнайбільше картин і слів, котрі тут виголошувало.

Край могили під високим старим кленом тривали промови; груба кленова гілля звисала низько над домовиною і сливе торкалася її полірованих коричневих боків; а листя гіллі немовби утворило широку дірчасту завісу, і та сільська жінка в сірому жакеті й темній хустці на голові, яка стояла по один бік домовини, тільки крізь цю зелену дірчасту завісу з кленового листя могла подивитися на міську вродливицю, що стояла віддалі по другий бік домовини. Та селянка, що стоїть праворуч звислої кленової гіллі, — Марія Топорна, вроджена Балай, перша, сільська дружина небіжчика; вона могла не приходити на цей похорон, і якби не прийшла, ніхто не дорікнув би їй за це, та вона прийшла й дивилася на домовину, і торкалася її пофарбованих боків, і пучками втирала сльози, бо знала, що мертвим треба все прощати.

А трохи далі, по лівий бік звислої гіллі старого клена, стоїть гарна висока жінка в жалобі; то друга, міська дружина Міхала Топорного. Цій гарній пані не треба було приходити на цей похорон, і ніхто не здивував би, якби вона не прийшла, однак вона прийшла, бо, може, подумала собі, що мертві все прощають.

Життя Міхала Топорного, яке тривало п'ятдесят років, склалося так, що перша його дружина Марія була з села, донька Антонія Балай; коли він цю сільську дружину покинув і взяв із нею розвід, за другу дружину йому стала городянка, Веслава Яжецька, дочка відомого лікаря Юліуша Яжецького; ця вродлива жінка згодом пішла від нього і в останні місяці життя приречла його на самотність; це і є та пані, що стоїть зараз за кленовою гіллею й підносить до очей білу хусточку.

Невтримний вітер, який гуляв угорі над кладовищем, іноді спускався вниз і ворухив

кленовою гіллею; тоді відкривалася перспектива, і ці дві жінки, дві колишні дружини Міхала Топорного могли поглянути одна на одну й пильно придивитися одна до одної, бо досі вони не зналися й побачилися допіру тут, на кладовищі.

Промовці над труною, радіючи потай, що вони живуть, з великим натхненням, сливе з захопленням говорили про заслуги небіжчика. Високо на дереві сиділа маленька пташка й була зайнята своїми справами, але вряди-годи перехилила голівку й зиркала вниз, приглядалася до людей.

Вітер, який спускався з височини на землю, знову відхилив кленову гілля, і знову zobачили одна одну ті дві жінки, що розділили між собою життя Міхала Топорного.

Та перша жінка, мужичка, була йому за дружину протягом дванадцяти літ, бо вони побралися 1938 року, а Міхал Топорний пішов з рідного дому 1950 року, залишивши її й сина Сташека. Протягом кільканадцяти років після того, як Міхал пішов із села, він ні разу не відчинив хвіртки й не завітав на рідне подвір'я і тільки в останній день свого життя торкнувся струхнявілих штахетин тієї хвіртки, відчинив її і, йдучи стежечкою, що, власне, заросла вже мурогом, зблизився до полупаної стіни хати, де вперше побачив світ і прожив понад тридцять років.

Цей сільський, мужицький період життя Міхала Топорного промовці називають «суворим» або «нелегким» і, пойнняті урочистістю піднесеністю, вдаючись до конспективності, яка не годна розкрити навіть однієї години з життя небіжчика, кажуть: «Людина, з якою ми сьогодні прощаємося назавжди, пройшла суворий період сільського життя». Таким ось одним-однісіньким реченням вони охоплюють дні, місяці й роки, коли той, що лежить зараз у труні, був жвавий хлопець, а пізніше став вродливий, поставний юнак із смаглявим, мужнім, дещо жадливим обличчям, з низьким чолом, над яким стирчав буйний чорний чуб, і з темно-голубими очима. В одну фразу вони убгали бурхливе, сповнене постійного неспокою життя-цієї людини.

II

Смерть була частим гостем у маленькій, пошитій хатині Топорних. Одного весняного дня, коли люди поїхали в поле орати й сіяти, вона забрала Вінценти Топорного, Міхалового батька. Зараження, яке почалося із ступні, піднялося вгору й охопило всю ногу, а згодом пішло до серця, і батько мусив померти; бо коли зараження дійде до серця, то ради вже нема ніякої, і смерть забирає

людину. Якби зразу, коли почорніла ступня, лікарі відтяли йому ногу, то він, може, й жив би, але Вінценти Топорний не хотів жити без ноги, або, може, сподівався, що зараження не піде далі, що воно зупиниться, і не хотів дати згоду на ампутацію ноги, і коли лікар почав умовляти його, він відповів: «Як би я показався в селі без ноги, пане докторе?» Лікар терпляче вмовляв його, щоб він згодився на операцію, але Вінценти затявся й на всі наполягання, на всі лікареві переконування та вмовляння рідних подитинячому відповідав: «Як я стану без ноги до плуга, як стану без ноги до ціпа, до гною? Ну, скажіть мені, як я без ноги городитиму плота?»

Його проста логіка підказувала йому, що якби не ця праця, то можна б якось жити без однієї ноги; що можна б погодитися, аби її відтяли вище синього пруга на шкірі, якби не треба було орати, возити гній, молотити, городити плоти — але ця праця була й буде завжди, тому треба мати дві ноги й дві руки, бо двох людських рук і двох ніг вимагають поле, стодола, стайня і хлів; вся та марудна робота на подвір'ї теж потребує двох здорових людських рук і двох здорових ніг, і тому він не дався до підмови ані тому гарному балакучому лікареві, ані жінці, ані тещі, ані синові.

З виразу його обличчя також видно було, що він страшенно соромився б, якби повернувся з лікарні без ноги і якби йому довелось, мов тому лелеці, стояти на одній нозі між людьми, на вулиці і в полі, якби він змушений був кумедно підстрибувати, а життя тим часом мчало б повз нього на двох, чотирьох і багатьох парах ніг; вираз його обличчя свідчив про те, що він не зніс би цієї ганьби, а тим паче думки, що він скорився перед чимось таємним у своїй нозі, тим, що вибарвлює шкіру в темно-синій колір і викликає зараження.

Він помер у хатині, в кімнаті, яку після його похорону виповнили кадильні пахощі, забиваючи трупний сморід, ті кадильні пахощі, що ними обкурюють кімнату, де померла людина; бо треба, щоб ті, які лишаються живі, не чули в тій кімнаті запаху смерті.

Мати Міхала Топорного, Агнешка, мала легку смерть, бо коли заслабла, то весь час спала; люди казали, що її звалила недуга, яка обертає кров на воду і вкидає хворого у безнастанну сплячку: Агнешка померла під час сну, і селом розійшлося, що вона удостоїлася божої ласки; після її похорону кімнату знову виповнили, розповзаючись по стінах і виходячи крізь вікна надвір, кадильні пахощі.

Коли Міхалові Топорному минуло двадцять три роки, він зостався тільки з бабусею Веронікою, матір'ю Агнешки Топорної;

але бабуся теж заслабла — їй відібрало ноги, і вона колодою лежала в ліжку.

Тоді на подвір'ї од світу до світу чулося кувікання голодних свиней і підсвинків; Міхал їхав зрання в поле, а бабуся вже не могла віднести їм їсти, бо безвладно лежала в ліжку; вона чекала на смерть і слухала кувікання свиней, і жаліла голодних тварин, і тільки дивилася на той клаптик світу, який їй видно було крізь маленьке віконце.

Бабуся вмирала із співчуттям до свиней і зненавистю до курей, бо не могла стерпіти того незносного виквоктування, того нахабства й зухвальства птиці, яка, бачачи, що на подвір'ї нема нікого з людей, почувала себе на ньому господарем, розгрібала все й руйнувала, і брала гору над людиною.

І цілком може бути, що це виснажливе співчуття до голодних свиней і ця виснажлива, надто велика для вмирущої бабусі зненависть до знахабнелих курей прискорили її кінець. Жінка, яка була при її смерті, розказувала, що бабуся кляла на смертній постелі курей, котрі злітали навіть на стріху й розривали зотлілу соломку, так що з неї сипалася потерть, яку хворій було видно крізь вікно, коли вона помирала; бо то була жінка, для якої замало було бачити тільки подвір'я, обгороджене тином; вона любила мати перед очима широкий простір, від обрію й до обрію, тому на старі літа тужила за таким краєвидом і коли ще сяк-так владала ногами, то щодня можна було бачити, як вона стоїть на воротах саду, затопивши очі в рівнинні поля. Бабуся казала, що там ген далеко все наче зі скла; люди сміялися, глузували з неї й казали, що стара Вероніка бачить у даліні крамницю із склянками й пляшками. А вона не одному молодикові, що так собі кпив із неї, відмовляла: «Спершу витри носа, а тоді казатимеш, що є там, де земля сходиться з небом».

В обійсті для неї найбільшою радістю були ті хвилини, коли вона давала їсти свиням і з хліву чулося їхнє сите порохкування. Можна б сказати, що на схилку днів, коли вона ще сяк-так владала ногами, але до воріт саду дійти вже не здужала, їй залишилося тільки споглядати блаженство нагородованих, ситих свиней. Потім параліч ніг, який дедалі прогресував, метр за метром відтинав у неї від дороги, й одного дня вже навіть відстань до садових воріт видалася їй неподоланною; а згодом і вихід за поріг став для неї великою експедицією в світ; а ще пізніше параліч запакував її до хати й звалив у ліжко. І тоді почалося це кувікання нещасних, голодних свиней.

Якийсь час вона могла ще дивитися крізь вікно на маленький клаптик світу, але пото-

му, коли кури відчули себе на подвір'ї господарями й позлітали на стріху, — щез і цей краєвид за вікном, і видно було тільки чорну потерть, що дощем сипалася зі стріхи; і вже в ті останні дні, які їй судилося прожити, та в смертну годину вона бачила лиш цю чорну куряву і більш нічого.

Міхал мусив оженитися, бо свині не можуть бути голодні, і в ті дні, коли він їде в поле або до лісу на цілий день, хтось мусить погодувати їх, і кури теж не можуть ходити собі, де хочуть, гуляти скрізь і злітати навіть на стріху, і корови мають бути вчасно подояні, і сироватку треба вчасно злити з кислотого молока, й зрештою ту потерть і гусячки теж треба комусь відмести од порога дерким, прутяним віником.

Він мусив оженитися, щоб худоба й птиця були на своєму місці, щоб кожна річ була на своєму місці й щоб гній та послід також були там, де їм належить бути.

Отже, худоба й різні предмети домашнього вжитку, дрібні, брудні предмети — все це визначило дальший відтинок життя Міхала Топорного; і можна сказати, що він послушався того наказу тварин і дрібних предметів і вчинив так, як вони від нього вимагали, бо людина в селі часто мусить чинити так, як цього хочуть тварини, рослини й навіть різні нікчемні речі.

Міхал Топорний узяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, яка збагатила його газдівство моргом поля й коровою. Так почався новий період у його житті, який коротко можна було б назвати періодом подружнього життя Міхала Топорного з Марією, вродженою Балай.

По смерті бабусі Вероніки вже більш ніхто не помер у домі Топорних, хіба що здохло мале котеня, — воно залишилося всередині цього дому, котрий згодом обернувся на пустку. В період між смертю бабусі й смертю того малого котеняти, яке не змогло вискочити з хати, коли забивали дошками вікна, в цьому домі мешкала молодість.

Покійний нині директор Міхал Топорний, чия домовину по кількох хвилинах опустять у глибоку муровану могилу, навесні 1939 року, босий, у темних бавовняних штанях, підперезаних вузьким паском, грубим, успадкованим від батька й дещо хрипким голосом гукав свою дружину Марію й свого дядька Миколая, щоб вони допомогли йому підняти балки, бо він тоді лагодив стодолу. Згодом, за кілька років, Міхал розібрав ста-

ру шопу, і всі троє, перебуваючи в тому благословенному, а може, проклятому стані невідання, що принесуть наступні роки, ставили нову шопу і обшивали її дошками; а десь далеко в світі точилася війна, гинули цілі армії, лилася людська кров, інакше кажучи, виникали ті причини, які зроблять так, що ці дошки не виконають свого призначення як стін шопи; бо згодом, коли Міхал, цей зухватий молодий газда, назавжди піде з рідної оселі й коли зрештою ця оселя стоятиме пустою, дядько Миколой повідриває ці дошки й позабиває ними вікна пустої хати, в якій залишаться і здохне те мале котеня. Дядько Миколой не здумає про котеня, коли, прибивши до лутки останню дошку, з великим молотком і обценьками вертатиметься домів спадистим схилом. Може, віддаляючись од пустої хати, він і чув тоненьке, пронизливе нявчання котеняти, але, певно, думав тоді про щось зовсім інше. Отже, можна сказати, що ця, — як у таких випадках урочисто кажуть політики на мітингах, — буря подій чи цей подих історії зробили так, що тим дошкам не судилося спокійно струхлявіти в стіні шопи, що вони струхлявляють, коли ними заб'ють вікна, аби ніхто не заглядав до порожньої хати. Ця буря подій і цей подих історії, які не щадять навіть дрібних предметів, навіть малих тварин, зроблять так, що мале котеня гине страшною, голодною смертю, мов довічний в'язень порожньої хати, з якої не було виходу.

Але вони не могли знати, що станеться з людьми й хатою, і тому всі троє з великим запалом ставили нову шопу; власне, коло дощок і вкопаних у землю стовпів крутилося не троє, а четверо, бо тоді вже був Шашек, єдиний син Міхала й Марії; йому було вже, либонь, рік чи два, коли будувалася шоп. Дитина побачила світ улітку 1940 року. Однієї з весняних ночей того року Марія Топорна поклала чоловікову долоню на свій солідно здутий живіт, щоб Міхал міг почути, як у ньому щось тремтить і шамотається. Тієї ночі вони довго не спали, здивовані таїнством життя, і, як ніколи, відчували свою єдність.

А проте настане такий день, коли Міхал Топорний назавжди піде з рідної хати, покине жінку й сина; і всі ті дні й ночі, що їх він провів із ними, вважатиме марно згаяними; а також усі ті дні, протягом яких лагодив стодолу, ставив шопу і порався в полі й на подвір'ї малого господарства, вважатиме змарнованим часом, який треба надолужити і про який треба забути. Жоден спомин не годен буде затримати його в селі, й пам'ять виявиться безсилою, бо він однаково піде

геть і покине свою сільську родину, а Марія з люті й жалю плюне йому вслід; десятилітній Сташек також, уздрівши, що мати плаче, кине в нього грудю землі, мов у заволоку, який обікрав їхній дім. Станеться це за вісім чи, може, дев'ять років, але тим часом вони ще не відають, що буде за вісім чи дев'ять років, і тому Міхал, молодик зі смаглим, яструбиним, жадливим лицем, ходить у своєму обійсті й по своїй землі, як по своєму довічному спадку і як по довічному спадку свого сина Сташека, своїх майбутніх онуків та правнуків і знаходить в обробітку цього шматка землі малу вітиху, мале щастя, з якого спробує поглумитися й поглузувати усім своїм пізнішим життям.

Але цей глум буде намарний, і зотліла стріха перетриває все в його пам'яті, й покличе Міхала до себе в останні години його життя, і тоді він повністю упокориться перед зотлілою соломою та спорохнявілими колодами, повернеться в рідну садибу й зайде в неї крадькома, як блудний син, вдихне запах трухлятини й смороду, що йтиме з пустої хати, і, похиливши голову, стоятиме під стіною рідної пустки, дослухатиметься до тихого, таємничого шемрання трухлявіючого дерева.

То будуть уже останні години життя Міхала Топорного, власне, директора Міхала Топорного, і до цих годин ми ще повернемось, а тим часом треба зайнятися відшукуванням причин, які спонукали його наважитись покинути рідну оселю й залишити сільську дружину та сина.

Отож повернімося до того дня, коли Міхал, його дружина Марія, дядько Миколай і син Сташек прибудовували до південної стіни стодоли нову шопу. День був ясний, і сонце, що заходило, ховалося не за хмари, а за обрій, і його було добре видно аж до останньої хвилини. Призахіднє сонце яскраво світило на нові стіни шопи, і всі троє були дуже вдоволені, бо гадали, що ця прибудова стоятиме довгі літа. Дядько Миколай, дивлячись на барви надвечірнього сонця, провіщав вітряну погоду, і справді, другого дня, коли у двір до Топорних зайшов сільський учитель, із поля віяв різкий вітер. Учитель відвів Міхала набік. Вони стояли в піддашші, і Марія, дивлячись на них із саду, бачила, як учитель щось пояснював Міхалові, а Міхал усміхався; учитель жваво жестикулював, і видно було, що він хоче Міхала на щось підбити, а Міхал не має до цього надто великої охоти, бо дурнуватو посміхається. Та вчитель не здається, без угаву щось пояснює й дедалі жвавіше розмахує руками.

Нині той учитель, уже сивий дідок-пенсіонер, якому минуло сімдесят, стоїть на кладовищі край дрібного куща; він слухає, як

промовці розповідають про його улюбленого учня з сільської школи Міхала Топорного, директора великого гірничопромислового тресту. Щохвилини підносить до очей руку, яка вже теж дуже постаріла, і втирає сльози; а тоді, коли він розмовляв із селянином Міхалом Топорним у піддашші його стайні, учитель був такий жвавий і енергійний.

З тих пір перевернулось багато літ, і тепер уже Марія Топорна не скаже цьому старому того, що сказала перед кільканадцятьма роками, і не зніме на нього руки, як тоді, коли Міхал, її чоловік, пішов від неї назавжди й побрався з городянкою. Доведена до великої розпуки, вона перестріла цього вчителя на дорозі, замахнулася на нього рукою й крикнула: «Це ти у всьому винен!» Учитель позадкував до рову, але Марія у відчаї підскочила до нього, вдарила його по обличчю й сказала: «Це тобі за моє горе». Учителеві тоді злетів з голови капелюх і покотився в рів, але він не підняв капелюха, а стояв посеред дороги, похиливши голову; потім він так і пішов селом просто-волосий, понуривши голову; а село мовчало; люди поховалися за тинами, й тільки дехто бачив, як учитель вийняв із кишені хустинку і втирав очі; одні казали, що він плакав із сорому, бо дістав ляпаса від жінки, а інші не приставали на це й казали, що плакав він зовсім не тому — тут ішлося, очевидно, про щось інше, може, про ту долю, яка всміхнулася Міхалові, про ту добру долю, котру Міхал не вмів шанувати й завзято вхопився за нові шанси, але не потрапив вибрати з них те, що слід, і відкинути зайве.

1940 чи, може, 1941 року в піддашші стайні й хліву цей самий учитель умовляв і зрештою вмовив Міхала, щоб той вечорами приходив до нього на таємне навчання. Він прийшов до Міхала, бо знав, що колись Міхал був здібний і кмітливий учень; свого часу він навчав його в сільській школі; крім того, Міхал Топорний скінчив два класи гімназії, куди його послав батько, коли йому минуло одинадцять років, тобто 1925 року; дядько Алоїзи, материн брат, якого тепер звали Алоїс, прислав з Франції трохи грошей і написав, щоб Міхала дали до школи, за яку він платитиме. Але по двох роках дядько Алоїс утратив роботу в Франції й перестав присилати гроші. Тоді Вінценти Топорний забрав сина з гімназії, бо не мав звідки платити за науку й квартиру.

Міхал Топорний, якого вчитель у перші роки окупації намовляв приходити на таємне навчання, свою згоду, те своє: «Ну гаразд, прийду», висловив у старому піддашші, недалеко від дверей дровітні й стайні, на тому місці, яке було вкрите рештками кізків і почорнілими трісками; на місці, яке не змі-

нилося протягом десятків років і яке немовби зумисне тримали в такому стані; на місці, де земля вбирала в себе подвійне тепло — тепло кінського гною і тепло босих ніг Міхалових прадідів та дідів; на місці, де покоління Топорних мали за звичай провадити серйозні розмови і приймати важливі рішення.

І ось у господі Топорних з'явилася нова річ — зелений зшиток, річ, негідна людини, яка доживала вже третій десяток і протягом багатьох років орала, сіяла, молотила, возила в поле гній і справувала інші господарські роботи; річ, що будить багато неспокійних і несміливих думок у селянина, якому скоро сповниться тридцять років, а він дався на підмову божевільному, речистому вчителеві й узявся до науки.

Люди зразу ж довідалися, що Міхал ходить до вчителя на якесь таємне навчання, й одні сміялися з цього, а інші казали, що такі сходи́ни небезпечні.

Не вдаючись до складних дошукувань причин і наслідків, треба сказати: саме вже те, що Міхал дав згоду приходити до вчителя на таємне навчання, клало початок, поки що непомітний, усьому тому, що пізніше зруйнує його життя.

Міхала приваблювало те, що казав учитель, він знав, що той мало кому наважився б таке сказати; а говорив учитель досить таємничо й малював у повітрі великі кола — це мало означати, що його цікавить цілий світ, а надто ті краї, де йде страшна війна й гинуть мільйони людей. «Треба приготуватися до того, що настане», — казав він, стоячи з Міхалом у великому піддашші, на тому клаптику голої землі, на якому свіжий, паруючий кізяк увічнив босі ступні Міхалових прадідів і дідів. Учитель показував пальцем на цю землю й говорив дуже дивні речі, які означали, що настане час, коли можна буде змити гній і бруд із ніг і взути гарні черевики, в яких ступні стануть білими, щезнуть потовщення й тріщини під пальцями, які робляться від того, що людина ходить боса.

Але не можна зовсім обминути ті роки життя Міхала Топорного, які передували його таємній науці у вчителя. Іноді варто повернутися до його ранньої молодості й навіть дитинства, бо ті роки теж спричинилися до того, що Міхалове життя пішло так, а не інакше. Треба вряди-годи повертатися до тих років, хоч однаково не можна підрахувати й розкрити всі причини, бо серед них, відай, були також дрібненькі коливання найтонших ниток нервів, після яких ішли великі зусилля й важливі рішення.

Вже тепер, щоб ґрунтовніше з'ясувати, як Міхал дав згоду ходити на таємну науку, треба пригадати ті дні, коли він, кільканад-

цятилітній хлопчак, мусив припинити навчання в гімназії й повернутися додому, бо в дядька Алойзи, якого тепер звали Алоїс, не клеїлося з роботою в Франції, і він перестав присилати гроші. Іншого виходу не було, і Міхала довелося забрати з міської школи; була саме осінь, і Міхал розпочав третій рік навчання в гімназії, і наука йшла йому добре; але це нічого не важило, бо не було грошей, і по нього до міста приїхав віз, і на тому возі він повернувся додому. Мати виїхала до похилених воріт і відчинила їх, а коли віз в'їхав на подвір'я, Міхал зіскочив на землю й відніс на горище свій лозовий кошик, у якому був хитромудрий замок, що складався з залізного прута й колодки, аби ніхто не тягав із кошика хліб.

Решту того дня, коли його забрали з гімназії, Міхал просидів у стайні; він дивився на коня, гладив його лоб й оксамитну, попелясту шкіру між ніздрями, наче то був найперший обов'язок того, кого забирали з гімназії й привозили до села, наче зразу після повернення з міста він мусив іти до худоби.

А потім він ходив по саду, обзиравав дерева й торкався їх, бо дерева, певно, подобаються тим, кого забирають з гімназії в місті й знову привозять до села.

А потім довго приглядався до різних дрібних речей і створінь, до листя і хробаків, неначе це теж було обов'язком того, що повертався з міста, перервавши науку.

А потім він підняв похилені ворота, бо хотів, щоб вони стояли рівно, але вони знову похилилися; тоді він уперся й щосили перекинув їх у другий бік, щоб вони стояли рівно; але ворота все падали, і тоді він знову міцно наліг на них, і вони затріщали й зовсім звалилися на землю. Очевидячки, ті, кому переривають навчання в міській школі й кого привозять назад до села, мають стільки сили, що, коли хочуть вирівняти похилені ворота, то натискають на них із такою силою, що обов'язково ламають їх, і ворота обов'язково падають на землю.

А потім він хотів підняти ті повалені ворота й схопив їх за одну штахетину, але штахетина була струхнявіла, цвяхи не витримали, і в руках у нього лишилася тільки ця штахетина; він пошпурив нею, і вона впала на вивід курчаток; одне курча лишилося під нею і, здихаючи, широко, дуже широко роззявляло дзьоба. Певно, ті, кому переривають навчання у школі, вважають голим те місце, де бігають курчата, і кидають штахетини так, наче там їх зовсім немає; або, може, вони хочуть, щоб курча здохло тоді, коли вони повернулися з міста й коли їх силоміць забрано зі школи, де їм так добре йшла наука.

Той самий учитель, який згодом, під час окупації, з блиском в очах і розчервонілим

обличчям у великому піддашші на подвір'ї в Топорних підмовляв Міхала приходити до нього на таємне навчання, зустрів його після повернення з гімназії, коли той восени орав у полі. Міхал, уздрівши свого вчителя, спинив коня й притьмом нахилився закотити холоші штанів, щоб вони не волочилися по землі; але йому не треба було закочувати холош, бо вони в нього були покороткі й зовсім не торкалися землі; та він підкотив їх про око, аби було видно, що він мусив це зробити, що це було конче потрібно; в ту хвилину, коли Міхал не знав, що сказати своєму вчителю, він почав підкочувати холоші, бо треба ж було, аби якось минула та секунда, коли він мусив озватися й подивитися у вічі вчителю, котрий готував його до гімназії.

«Ореш?» — спитав учитель, і малий, кільканадцятилітній Міхал відказав: «Орю, пане вчителю», а потім додав, що кінь лінивий, але орється легко, бо земля пухка — і вже був урятований, і вже заспокоївся, бо та нестерпна хвилина мовчання й сорому, коли він підкочував холоші бавовняних штанів, минула.

Тепер уже можна було вийкнутися на коня й рушити за плугом, бо вчителя чекають у школі діти, а ти мусиш орати й мусиш стежити за виверненою скибою і, крім того, мусиш дивитися далеко, ген туди, де ростуть високі тополі, бо за цими тополями — місто, з якого тебе забрано. До міста звідси далеко, і ти можеш хіба дійти до тієї зеленої межі, до того пруга в кінці твого шматка поля й не можеш навіть переступити через ту межу, і мусиш натягнути праву віжку, щоб повернути коня й піти другою борозною в супротивний кінець твоєї ниви, бо тобі треба орати.

Але ти можеш підітнути коня, можеш запустити глибше плуг, погладити рукою чересло й зняти з нього пір'ї, міцніший од заліза, бо залізо не гodne перетяти його, можеш добити попелясту мишу, що втікає з-під лемеша, або зупинити коня й сісти на чепігу — це ти можеш, бо тобі ніхто цього не заборонить; і коли ти їдеш возом через місто на торг або на плац, де можна попродавати цибулю й горох, коли ти їдеш тією вулицею, де стоїть гімназія, звідки тебе забрали, ти можеш подивитися на неї, вклонитися лисому чоловікові, який навчав тебе в тій міській школі, й сказати: «Добридень, пане вчителю».

Це тобі вільно й це те, що тобі лишилося, тринадцятилітній Міхале Топорний і двадцятикількохлітній Міхале Топорний, високий, дужий хліборобе, мужу Марії, вродженої Балай; бо ти в двадцять з лишком і навіть ще в тридцять років возив на ярмарок цибулю, горох і взагалі все, що можна було, і

щоразу, здибаючи того лисого вчителя, який учив тебе в гімназії, ти користався своїм правом і вітався: «Добридень, пане вчителю!»; і тоді твоя дружина Марія пильно дивилася на тебе, але нічого не казала, й ніхто не відає, що вона думала в ті хвилини.

Повертаючись до тих перших місяців, які настали після розмови у великому піддашші, де Міхал дав згоду тому нетерплячому вчителю, що, мов у гарячці, очікував нових подій, на таємне навчання, треба сказати, що дуже мало змін відбулося на подвір'ї, в полі і взагалі в житті Топорних. Міхал тоді ще міцно держався за своє мужицьке життя, займався рільництвом, дотримувався всіх звичаїв, навиків, корився своїй селянській долі.

Носив він сірі, довгі штани в широку темну смужку; з весни до осені ходив босий і взувався тільки в неділю й ті дні, коли їхав на ярмарок, у ліс по дрова або коли згрібав колоски на стерні; але не раз, кваплячись у поле, він забував узяти з собою черевики й тоді, згрібаючи колоски, мусив раз по раз зупинятися, піднімати ногу й кумедно кривитися, як це звичайно буває, коли тверде, мов дріт, коротке, зрізане навскоси гостре стебло штрикне ранку під пальцем, що утворилася від довгої ходьби босоніж по болоту й почала вже гоїтися. Міхал витирив рукою кров із ранки, потім ця кров розмащувалася по всіх пальцях, переносилася на держак граблів і, розтерта долонею, зникала без сліду; різкий біль в одній точці тривав недовго: за хвилину він уже слабшав, розливався спершу по всій ступні, а потім входив у тіло вже тільки як його слабкий відгомін і дець щезав.

Міхал згрібав далі, і обережність наказувала йому стуляти на ногах пальці й пересувати їх так, щоб ступня пригинала стерню до землі й щоб стерня не колола. Але це вміння ходити босоніж по стерні, перейняте від батька й діда, а згодом відтреноване практично, не завжди давало ефект, і траплялося, що зненацька під пальцями або під ступнею гостро кололо, бо знаходилося якесь твердіше, коротше мертве стебло, що не корилося причісуванню й пробивало ногу.

Бавовняні штани Міхал підперезував вузьким пасом, якого не було видно, бо його часто затуляла сорочка, що вилазила з-під нього, коли Міхал щось швидко, з запалом робив. Сорочка вкрилася великими темними плямами від поту, який змінював її первісний колір і надавав чорного відтінку. Найдужче це помітно було на плечах, бо там сорочка під час праці найчастіше прилипа-

ла до спітнілої шкіри, а також найбільше осідало пилюки.

Над цим скромним убранням стирчала вперта й завзята голова, покрита пласким картузом, під яким насилу вміщалася й навіть злегка підіймала його буйна чорна чуприна. У цій голові раз за разом народжувалися нові господарські плани, які Міхал будував уперто й наполегливо. Тоді його смагляве, довгасте обличчя ще дужче видовжувалося, профіль загострювався, набирав форми напнутого лука, що свідчило про його рішучість і цілеспрямованість, котра гнала його весь час уперед і весь час угору й відволікала від того, що в цьому навальному русі вперед він топтав і місив ногами.

Коли Міхал виконував якусь невідкладну й тяжку роботу в полі чи порався на подвір'ї й коли було тепло, він зривав з голови картуза, і тоді вітер осушував піт на його чолі, й куйовдив волосся, і висушував зіпрілу, просмерділу підкладку картуза. Але трохи перегода, коли припікало сонце, він знову надівся на голову цей висохлий, твердий убір, який з плином часу втрачав свій первісний вигляд речі, пошитої з полотна, і скидався на щось виліплене з болота й висушене на сонці та вітрі.

Взимку до цього одягу додавалися ще чоботи, груба сірячина і якась іще тепліша білизна; замість легкого картуза Міхал надягав важку, грубу шапку.

Таке вбрання Міхал Топорний носив у будень, коли був мужиком, і мало які події, власне, жодні, не провіщали, що він назавжди скине його з себе разом із клопотами рільника; бо те навчання, на яке він ходив вечорами до вчителя, ще ні про що не говорило, і Міхал та його дружина Марія ставились до того навчання, як до чогось мало важкого, що не зможе змінити їхнє життя.

IV

І все ж таки те навчання й багато інших, важливіших подій, а також Міхалова тупа впертість, завзятість і захланність, що не рахується з іншими людьми, згодом зроблять так, що він пожбурить у сінешній куток свою мужицьку одіж і, надівши святочне вбрання, поїде до міста; а пізніше викупается в білій ванні і вбереться, як той пан, у гарний, дорогий костюм, узує модні черевики й на голову надіне елегантний капелюх — і таким відтепер буде убір Міхала Топорного, а відтак і убір директора Міхала Топорного до самої його смерті; в такому самому вбранні, але похиливши голову, простоволосий, протиснеться він у хвіртку і, мов побожна людина до вівтаря, наблизить-

ся до стіни спустілої хати, в якій народився й під якою в останню годину свого життя відчує пекучий сором, і з цим почуттям наближатиметься до своєї смерті, коли ступить на спадистий відкид гори.

Але тоді, коли Міхал пошпурив у куток сіней свою мужицьку одіж, було ще далеко до останніх хвилин його життя, бо ще тільки починалася друга, міська, чи, — як казали в селі, — панська половина його життя; починалася поволі, і він коли-не-коли приїздив до дружини й сина, яких тоді ще не покинув зовсім. Досить довго пролежала в сінях та його стара, просякла потом мужицька одіж, аж нарешті Міхал звелів дружині викинути її на гній, та потім передумав і наказав те своє мужицьке вбрання спалити. Спершу показав пальцем на купку брудних лах і, глузуючи з першої половини свого життя, зажадав: «Викинь на гній!» — а потім, либонь, подумав собі, що те старе лахміття не зробить честі гноєві, бо сказав, точніше крикнув, — він уже почав рішуче квітнутися зі своїм мужицьким життям, з речами й людьми з тієї мужицької половини свого життя, а також із самим собою, з мужиком, почав безжально розправлятися, — крикнув: «Спали це, щоб тут не лежало!». Його дружина Марія, коли він знову поїхав до міста, ретельно виконала чоловіків наказ; вона взяла ті брудні лати, під якими щипавки влаштували собі сховище, і кинула їх на купу запаленого пирію та сміття в кінці саду; і спалила мужицьку одіж свого чоловіка Міхала, як пальть одіж того, хто вмере на страшну заразу. І тільки попіл лишився від тої мужицької одіжі, яку ще можна було носити.

Треба ще раз повернутися до тих років, коли ніхто навіть у голові собі не покладав, як далі житиме родина Топорних, коли Міхал носив бавовняні штани, сівя і орав, а вечорами крадькома ходив на таємне навчання до вчителя, коли разом з дружиною Марією садив молоді деревця в саду замість тих, що вимерзли.

Їхній малий син Сташек плутався тоді в них під ногами й придивлявся до метеликів, які сідали на сливових пнях з південного боку. А Міхал часто думав про те, що казав учитель, замислювався над його словами, повними недовомовленостей. То були слова, які провіщали незвичайні події; слова, які не могли не подобатися людям, що ходять босі з весни до осені. Їхній сенс тим часом треба було приховати, щоб не накликати ворогів і нещастя на свою голову, але приховати так, щоб його можна було віднайти вночі й тішитися ним на самоті, коли довкола тихо й темно, коли ніщо не заважає тобі думати. Суспільна й політична агітація, яку вчитель

вів на таємних уроках, була для Міхала поезією. Він сприйняв ту поезію, бо вона руйнувала й будувала, і вчила його інакше дивитися на речі й людей, і навіть інакше дивитися на струхнявілий, зігнилий стовпець у паркані. Ця поезія також спонукала його повстати проти всієї дотеперішньої історії тинів — проти постійного затісування і вкопування таких самих стовпців, що так само згодом струхнявіють, проти прибивання таких самих дерев'яних жердинок і таких самих виструганих вербових штахетин, штахетин нікчемних і неміцних, які, однак, претендують на красу і міцність.

Траплялося, що, стоячи на гноїщі й підкидаючи вилами гній, щоб пізніше вивезти його в поле, Міхал раптом згадував учителеві слова, припиняв роботу, випростував спину і так стояв замислений — чорна голова в прозорому, тремтливому повітрі, ноги — по коліна в гної. І, увігнаний отак у гній, думав про те, що сказав учитель учора ввечері, й краплі поту скочувалися йому з чола на очі.

Але тоді він був іще селянином, який не покине на дорозі навіть маленької гайки, а підійме її й покладе в кишеню, бо вона може придатися; але тоді він був уже селянином, чийі думки виповнювала дивна, прозора поезія; але тоді він був іще також тим селянином, котрому нелегко буде відвикнути тішитися новими граблями, які змайстрував сам, і заволоченим ланом чи густими врунами хлібів.

Втома, праця, боротьба, кров, смерть, життя, прийдешнє — усе це були слова, які доволі часто повторював на уроках учитель у тій своїй агітації, одягненій у шати поезії. Міхалові Топорному подобалося слово «руйнувати», яке також доволі часто звучало з учителевих уст, і те слово приваблювало його; але то ще був час, коли слово «руйнувати» подобалося йому просто як слово, як думка й образ.

Повертаючись одинцем увечері, а іноді і вночі, з таємного навчання, він замислювався над учителевими словами. В довколишній тиші й пільмі в його уяві один за одним поставали героїчні вчинки і власна участь у них як героя та обранця, що ним він легко робився в своїх думках. Міхал любив цю гру своєї уяви, коли йшов уночі дорогою, що вела повз невеличке пасовисько; але та дорога завжди здавалася йому короткою, бо, коли вона кінчалася, в нього завжди залишалося щось іще непродумане, бо уява його безперервно працювала й робила дивні речі з життям і світом, а також з його рідною спокійною долиною, захищеною з одного боку великою рікою, а з другого — пасмом висот.

Завжди лишалося щось непродумане, й

тому, повертаючись уночі від учителя, він часто спинався біля крайньої верби, притулявся плечем до її грубого чорного стовбура й пояснював собі по-мужицькому всі ті дивні слова і всю ту програму, про яку чув на таємній лекції і яка мала змінити землю й людей, а в цій долині прокласти нові й широкі дороги, де прогулюватимуться гарно зодягнені й обуті люди.

Навіть ті бідолахи з притулку при попівстві з'являлися на дорозі в гарному вбранні й черевиках.

А перед цим іще можна буде відчинити широку залізну браму, зайти в панський сад і відшмагати діди́ча — уперіщити того великого пана з борідкою батогом, мов коняку. Міхалові здавалося, що це неможлива річ, і він хитав головою, наче з кимось розмовляв, але він розмовляв тільки з собою. Іноді, стоячи вночі під вербою, Міхалові хотілося розбудити все село й сказати людям та старцям із притулку, що незабаром можна буде не тільки уперіщити діди́ча батогом по спині, а навіть схопити за барки того великого, поважного пана з борідкою, який їздив на гарному скакуні, виштовхнути його за браму й сказати: «Забирайся звідси, бо це вже не твоє».

Учитель так виразно про це не сказав, бо зараз краще було про це так виразно не говорити, але з його слів випливало, що невдовзі можна буде витурити діди́ча з його власного саду, палацу й фільварку.

Під тією старою вербою Міхал ще більше домислився з учителевих слів: що того пана діди́ча навіть можна буде луснути палицею по голові — і нехай його трясця вхопить, і нехай люди беруть усе, що в нього є. Міхал трохи страхався тієї думки й замислювався над тим, хто таке дозволить, щоб можна було діди́ча вбити, як пса; він ще мусить подумати над тим, хто це дозволить потягти діди́ча дрючком або вистрелити йому просто в лоб. Він мусить над цим задуматись, бо коли вчитель після лекцій веде мову про ці дивні речі, то дивиться на нього так, ніби саме йому доручає виважити залізну браму в фільварку й розправитися з діди́чем.

Але по кількох роках сталося інакше; діди́ча ніхто не вбив, бо він став на колінах перед селянами й наймитами, які прийшли до нього. І тоді наперед випхнули найбільшого жебрака з притулку, і сталося так, що діди́ч укляк перед тим найбільшим на ціле село злиднем. А той найбільший злидень стояв у панському покої, роззявивши рота, босий, і дивився на мальовані стіни й на картини, і на панську обстанову, і страшенно боявся, і страшенно соромився, і весь тремтів. А тим, що прийшли з ним, раптом збила нова ідея: вони звеліли панові діди́чу поцілувати ноги жебрака, і діди́ч мусив це

зробити. Коли дідич цілував його брудні ноги, жебрак задер голову, бо, певно, не хотів дивитися на ту процедуру, і страшенно тремтів. Усі вважали, що для дідича це буде більша кара, якщо він поцілує брудні ноги жебракові з притулку, аніж якщо вони його заб'ють; бо що це дасть, якщо вони його заб'ють? Заб'ють — і тоді буде по-всьому, а коли він ось так уклякне й поцілує жебракові ноги, то це зовсім інша річ. Всі це добре розуміли, і чи не найкраще це зрозумів сам дідич, бо коли він підвівся, то з очей йому котилися слюзи; і коли йшов на станцію пішки, то теж плакав, і люди жалували його, а жінки хотіли навіть дати йому кислого молока. А згодом люди почали ділити панську землю.

Але в цьому описі ми забігли трохи наперед, і нам відкрилося те, чого ще не знає Міхал Топорний, який стоїть уночі під старою вербою й розмірковує над учительвими словами.

Та не можна цілу ніч стояти під вербою, треба вертатися домів. Тин уже ледве видніє в темряві, і дерева в саду, і нова шопа, що біліє в саду, і стодола, і стайня, і хлів, і свинюшник, і велике піддашшя, в якому, коли заходиш до худоби, треба зігнутися, а отже, уклонитися... Кому? Коневі, коровам, свиням; так, наче низькі піддашшя роблять для того, щоб учити людину з пошаною ставитися до тварин і гною, щоб змусити її до покорі перед худобою й речами, які тримають її на сьому світі. А далі — хата, де сплять жінка й син; син спить напевно, а жінка, либонь, ні — вона чекає на нього, мабуть, тільки дримає і, зачувши його кроки, одразу ж прокинеться й зрадіє, спрагла його пестоців.

Цілий день без передиху, не розпростуючи зігнутої спини, підбирала вона збіжжя, яке він косив, а коли надвечір обоє поверталися додому, Марія сказала, що в неї болять руки й крижі, але тепер вона, певно, не спить, бо жадає його пестоців. Коли, підбираючи збіжжя, вона підводила голову, Міхал бачив її брудну від пилуки й поту шию і дві грубі жили на ній. Ті жили весь час грубшати-муть, бо жили ростуть під шкірою; коли людина тяжко працює, кров хоче бризнути з неї, але жили не дозволяють, і тому, щоб утихомирити кров, котра люто тисне на їхні стінки, і дати їй більше місця, жили розширюються, грубшають.

Він не скаже жінці того, про що думав під зербою, бо вже знає, що вона відповіла б йому; він уже знає, що почув би від неї: «Пильнуй свого й не мороч собі голову чужим клопотом», або: «Той учитель знову пустив тобі туману», або: «Як ти бога не боїшся?», або «Думай ліпше про свою господарку».

Так відповіла б йому дружина Марія, жін-

ка, спрагла праці й ласки. Тому він не скаже їй, про що говорив учитель.

Наступного дня він знову вимахував ко-сою й знову покірно працював, і знову бачив брудну Маріїну шию з двома грубими жилами, коли вона випростувалася, щоб дати трохи перепочити кісткам, коли підводила голову, аби дихнути на повні груди.

День приносив силу всілякої праці й силу всіляких справунків: у стінах будинків, сто-дол, хлівів струхнявіло дерево, стріха на них почорніла, тини похилилися, скрізь валялися купи сміття; вся ця старизна здавалася удень могутньою і довговічною.

Інакше було вночі; темрява руйнувала все це й немовби обертала на пустир ту долину, і тоді легко можна було уявити собі її новий вигляд. Але вдень у всій повноті перед очима поставала ця могутня старизна і загрожувала; хто зачепить, хто зруйнує її, хто буде такий сильний, такий жорстокий і глухий і кого не злякають важезні, смердючі, вогкі колоди, що гнітять землю?

День ставив Міхала у звичні, мужицькі рамки, і знову цей великий нічний руйнівник і будівничий бачив перед собою ті самі цілі, які поставали перед поколіннями його предків, тобто — протилежний кінець поля, до якого треба якнайшвидше дійти принаймні під час цих жнив, щоб завтра досягти якоїсь іншої мети в якійсь іншій праці.

Іноді вдень Міхалові ставало соромно, коли він уявляв собі те, як він стоїть сам уночі під старою вербою й, керуючись учительвими настановами, перетворює землю і життя.

Але ввечері він знову квапився якомога швидше все попорати, аби встигнути на таємне навчання, бо те, про що там ішлося, приваблювало його; ніч з її тишею й порожнечею, яку легко можна заповнити, чим тільки хочеш, теж приваблювала його.

Він накидав на себе великий, вільний сіряк і простував до вчителя. І поступово в Міхаловій голові так почали укладатися думки, й той образ світу, на який він дивився, так напружував нерви, що та одноманітність усіх дрібних робіт, які заповнювали трудовий день селянина, що все те квапило його до вчителя й до нічних мarenь наодинці; а глум і кпини з того, про що він думав на самоті, те шкилювання, яке він вбачав у всій дрібній денній праці, ще дужче підганяли його на те таємне навчання й на ті дивні учительві лекції.

Іноді, коли ніч була тепла й лагідна, вони йшли з учителем до купки дерев на березі великої ріки; обидва сідали над водою й пошепки повторювали пройдений за попередні вечори матеріал, а згодом учитель оповідав, також пошепки, про ті події, які

мають статися й до яких треба належно приготуватись.

Глибока ріка була чорного кольору, і купка дерев теж була чорної барви, але то не була густа, непрозора чорнота води, а м'яка чорнота кущів, злитих до купи ніччю. Навпроти видніла тьмяна білина протилежного берега, кольору мертвої землі. Якби вони пішли ген далеко у ліву руч, по тому вузькому пружі мертвої землі, або попливли угору тією важкою, смолистою водою, то дійшли б або допливли б до великого міста; а якби пішли таким самим пругом ген далеко у праву руч, або попливли вниз за течією, то теж дійшли б або допливли до іншого великого міста.

Але поки що їх поведе назад додому вузька стежина, що в'ється між кущів, і за кілька годин ясне світло нового дня знову поставить їх у рамці будня.

Вранці Міхал піде на своє поле й побачить, що буряки його витолочено, й довідається, що це зробила сусідова корова — сусід не зачинив як слід ворота в саду; Міхал посвариться з сусідом за цю шкоду; сварячись, вони вийдуть на буряковий загін, і Міхал почне перебільшувати шкоду, а сусід навпаки — применшувати її, і сварка їхня ставатиме що раз запекліша, що раз запекліша й лютіша; нарешті Міхал не витримає й заїде в морду сусіда; той поточиться, але швидко отямиться і віддячить йому тим самим. Тоді Міхал зігне свій міцний хребет і кинеться на сусіда вдруге, щоб захистити недоторканність своєї землі, щоб захистити недоторканність своїх кормових буряків, і рубоне сусіда кулаком межі очі так сильно, що той похитнеться і впаде на землю; кілька хвилин він лежатиме непринятно, а Міхал стоятиме над ним, здумілий від своєї перемоги, і приглядатиметься до закривавленого, спокійного обличчя сусіда, і дивитиметься, як із кутика його вуст вийде й прокладатиме собі дорогу по зарослій щоці краплина крові і як ця червона краплина на мить зависне, а потім одірветься, впаде на землю й щезне.

І в три мига зруйнується та велетенська споруда думки, що він збудував її вночі з допомогою вчителя на березі великої ріки, бо Міхал побачить, скільки на загоні потратовано буряків коров'ячими ратицями; і, мов вірний пес, давнім, незмінним способом кинеться сповняти свій обов'язок щодо землі, і в хвилину звади й бійки з сусідом упокориться перед мужицькою долею, у згоді з одвічними правилами, що їх установили прадіди й діди.

Голова обімлілого сусіда лежатиме між двома великими буряками, що стирчатимуть, мов бридкі кукси, бо корова об'їла на них листя; і ці вогки, холодні буряки

й. вогка земля допоможуть очуняти переможеному; хоч, власне, на цьому малому загоні не буде переможця й переможеного, а тільки двоє людей, поконаних невеликим загоном кормових буряків.

Тихо й пустинно буде тоді в полі, тільки верета якоїсь дрібної галасливої пташви пролетить навскоси над тією долиною. Сусід підведеться і пошепки скаже Міхалові: «Це тобі так не минеться!» — і пригинцем увійде до свого саду; Міхал теж повернеться в своє обійстя.

На цьому врочистому, можна сказати, пишному похороні директора Міхала Топорного, колишнього мужика й завзятого захисника землі та недоторканності кормових буряків, що ростуть на малому загоні, присутній також цей його сусід із тих далеких років. Він приїхав із села на цей похорон і роздивляється довкола, і слухає ораторів, що вихваляють небіжчика, від якого він свого часу дістав по морді за буряки. Багато різних думок роїться йому в голові на цьому похороні, і він може замислитися над тим чи іншим фактом, у кожному разі, над тією бійкою напевно, а потім подумає про початок і кінець, як звичайно на кладовищі; і треба бути сліпим і глухим або божевільним, щоб не подумати про Міхалів життєвий шлях, який почався на грубій, дірявій ряднині, а скінчився в дубовій полірованій і пофарбованій по краях темнуватим сріблом домовині. А скільки було всляких діаметральних протилежних, бридких і приємних, темних і світлих хвилин та речей між тим початком і кінцем... Ті, що прийшли на похорон, мають над чим задуматися, і часу в них теж досить, бо ті, які виголошують довгі промови, й організатори похорону подбали про це; отож можна думати про все.

День, коли Міхал Топорний, — ще селянин, — побився із сусідом у полі, закінчився звичайним вечором і звичайним поранням до самої ночі; тому Міхал пішов до вчителя, і вчитель сказав своїм учням, що треба докласти сил до науки, бо вони не пройшли ще всієї програми за гімназію й матеріалу залишилося ще чимало. Пізніше він залишився сам з Міхалом і сказав йому, що фронт війни наблизився і незабаром можна буде почути канонаду, коли він прикладе вухо до землі.

Тєї ночі Міхал вертався додому дорогою повз невеличкий вигін, де росло багато верб; він згадав учителеві слова, звернувшись на вигін і, лігши долі, приклав вухо до землі. Довго слухав, але земля не подавала ніякого голосу; тоді він іще дужче притис вухо до землі й відчув під ним мокру, зрошену траву, але земля була спокійна й ні разу не здригнулася; потім він сів на вер-

бовий корінь, він, Міхал Топорний, молодий селянин, якому вже давно не давало спокою його минуле й майбутнє. Воно не давало йому спокою у багатьох місцях тієї одноманітної долини, яка розкинулася між великою рікою і скелястими височинами, — і в великому піддашші, де крадькома збираються духи його предків; і на березі великої ріки, цієї рухомої дороги, що несе в невідомі краї шапки бронзової піни, схожої на плювки гігантів; і на невеличкому загоні буряків, який зросила сусідова кров; і поблизу високої мурованої огорожі, за якою дідич і його дружина щоранку прогулювалися верхи; і на світанку, і вдень, і надвечір, і вночі; і під старою вербою, коли він уже знав, що наближається лінія фронту.

Лежачи на траві й припавши до землі вухом, Міхал прислухався, чи не подасть земля голосу. Але земля мовчала й ні разу не здригнулася, і з неї не видобувся жоден звук, бо фронт, певно, був іще далеко. І треба було дати спокій вигонові й піти додому.

Другого дня Міхал навів лад на загоні буряків, через які побився з сусідом, позбирав ті, що були повиривані, й дав ялівці; згріб листя, і загін одразу ж набув кращого вигляду, хоч важко було дивитись на ті латки голизни, що не могли так зостатися — їх треба буде засадити капустою або чимось іншим, чимось таким, що стоятиме до пізньої осені.

Тепер у житті Міхала Топорного настав короткий період, який можна б назвати періодом зневіри й надії або періодом неспокійних дум. «Надто багато ти не доб'єшся, — думав Міхал Топорний, — якщо народився на грубій, дірявій ряднині і якщо протягом тридцяти років відчував на своєму тілі шорсткість товстого полотна. Якщо навіть однієї ночі, коли ти прикладеш вухо до трави на вигоні, загуде земля і якщо згодом вона задримить уже під ногами, і прикотиться фронт війни, і пересунеться на захід, і ворога буде покрано, а ти все це переживеш і буде так, як каже вчитель, то з чим ти, чоловіче, розпочнеш нове життя? Тридцять років життя у тебе вже забрав час, він тринькав це твоє дотеперішнє життя, керував ним, віддавав його полю і всім тим знаряддям, якими обробляється поле, і всім тим рослинам, що ростуть на полі, і всім тим тваринам та птиці, яку ти тримаєш у своєму дворі».

Ти взяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, власне, до цієї жінки тебе штовхнуло все те, що тебе оточувало в твоєму житті, і ти маєш із нею дитину, і ця дитина

росте, отож надто багато ти вже не досягнеш, бо що ти можеш досягти, коли земля глибоко в'їлася тобі під пазури? Отож сядь на колодці під дверима дровитні, сядь у тому видовженому, низькому піддашші, не силкуйся багато зрозуміти — і ти вбережеш себе від страху; бо ти боїтимешся, ти знаєш уже й передчуваєш, що тебе поймає страх навіть тоді, а може, найдужче тоді, коли все станеться так, як передрікає вчитель, бо якийсь голос весь час нашіптує тобі, що ти не можеш безкарно піти звідси, і ти боїтимешся.

Отож сядь у тому видовженому, низькому піддашші і спокійно дихай собі, бо тут нічого не змінилося, і все тут тобі знайоме, а це додає людині відваги; ти навіть знаєш, що ця гладенька коричнева випуклість на рівній поверхні гноівки — не бульбашка і не гумовий м'яч, а труп поросяти, яке зачала льоха, бо воно вищало, а вона нетерпеливилася дошукатись причини, чого воно вищить; ти кинув це зачавлене порося в гноівку, щоб марно не пропало добро, щоб труп поросяти перетворився на корисний гній.

Тільки одне порося зачала льоха, бо тільки одне так пронизливо вищало, а інші кувікали нормально, хрипко, приємно, і вона була до них по-материнському поблажлива. Ти був при тому, як народжувалися ті поросята, і все пройшло, як належить, бо ти на цьому знаєшся. Ти, свинарю, до чого ти пориваєшся й до чого тебе готує твій учитель, який нічого ще не зробив, а тільки говорить і говорить; задерев свою руду голову й розказує, і провіщає, а аргументів для цього йому все бракує, вони все мають з'явитися, все наближаються і все ще далеко звідси; учитель безнастанно сокоче тобі, що надходить твій час і ти мусиш до цього приготуватися, ти мусиш, — як він це іноді називає, — наздогнати свій час. «Що це означає — мій час? Що це означає — наздогнати час? Чи можливо це взагалі? Навіщо він каже мені, аби я це зрозумів, і до чого має призвести ця гонитва й лови на час?».

А потім приходила надія й прагнення того незвіданого, що спершу було тільки в словах і в уяві; та надія і прагнення народжувалися з учительних запевнянь і з байдужості й тиранії малих речей, яким ти служив, і з того падежу худоби, який загрожував господарству руйною і робив тебе безпорадним перед тією невідомою силою, що вбивала свиней і корів.

Коли ти виволікав ті трупи з хліву й стайні і закопував їх, тоді приходила надія, тоді вона була тобі конче потрібна, і тоді ти прагнув іншого життя. Той несподіваний падіж худоби багато чого навчив тебе й до-

зволив тобі ліпше пізнати й зрозуміти своє життя.

Коли на невеличкому, огороженому пло- том клаті землі, який був гробовищем ко- рів, коней і свиней, скошених заразою, ти копав глибокі ями для своєї здохлої ско- тини, ти жагуче хотів вірити в те, що казав учитель, і тому тобі легше було сприйняти те його пророцтво.

Тоді на тому гробовищі тварин тобі до болю захотілося, щоб збулися вчителеві слова, і з'явилася надія й інстинктивне пе- редчуття полекші. Може, на тому гробо- вищі тварин, яке люди обминали з огидою, ти трохи оговтувався, бо повертався спо- кійніший додому і вільно вимахував засту- пом, яким копав ями, так, наче нічого не сталося, наче твою худобу падіж минув.

Але десь там у порожньому хліві чи в порожній стайні на тебе чекав розпач, бо й досі не було жодних аргументів, бо й досі слова залишалися тільки словами.

А потім тебе жерла нетерплячка, щоб уже скоріш загула земля на невеличкому вигоні, бо найгірше — те очікування; і щоб уже скоріш прийшло те, на що ти чекаєш, бо тоді події беруть гору й ведуть людину за собою. Але земля ще мовчить, і не чу- то жодного звуку, хоч би ти тхозна-як при- падав вухом до трави. Фронт війни ще да- леко, бо земля не гуде.

А потім у голову впливало щось інше, і це теж треба згадати, щоб просунутися впе- ред у знайомстві з тією головою і тим сер- цем, яке, можливо, згодом, через вісім- надцять років, пукнуло від надміру хвилю- вання і спазм, і від надміру злості, нез'ясо- ваної, незрозумілої, а може, й непробаче- ної.

Та дрібненька, змучена жінка, яка хут- ко пройшла повз низьке піддашшя, коли ти сидів на колодці, й не завважила тебе, — твоя дружина Марія. Коли ти привів її в свою оселю, в неї були білі, гладенькі пле- чі, але з-під шкіри вже проглядали ті бла- китні лінії, які тепер чітко видно, бо вони підбилися вище й трохи здули шкіру. Ти мусиш подумати про все те й про ту пра- цювиту жінку теж, бо сталося так, що ти взяв її за дружину.

А той кількарічний, завжди замурзаний хлопчина, який грається десь під тином, — твій син Сташек. Ти мусиш і про нього по- думати, коли замислюєшся над тим, що бу- ло й що буде, бо ж він — твій син.

V

Одної ночі, коли Міхал вертав від учи- теля й приклав вухо до трави на невелич- кому вигоні, земля загула, і з неї видобув-

ся звук, схожий на муркотіння змученої корови; то був надійний знак, що фронт війни наблизився. Міхал якусь хвилину си- дів на вигоні й гладив рукою низьку траву, а тоді знову приклав до неї вухо, і вигін знову ледь чутно загув, і знову почулося муркотіння землі; земля давала знак, що фронт війни надкочується й що вчителеві слова скоро підтвердяться, а може, й ні.

Фронт війни швидко прокотився через село, й тепер уже гуркіт гармат долинав із заходу, і вчитель казав, що люди можуть брати панську землю; а потім село облеті- ла новина, що дідич укляк перед старим жебраком із притулку, і всі страшенно ди- вувалися, а багато хто жалів пана, бо його родина встигла втекти від фронту, а він уже не встиг.

Спершу до залізної брами великого пар- ку, в якому був панський палац, підійшло четверо чи п'ятеро наймитів. Довго стояли вони перед тією брамою й мовчали, бо не знали, що сказати, бо не було вже про що говорити, залишилося тільки штовхнути про- чинену браму і ввійти. Треба було тільки зробити цей простий рух, що його міг би зробити навіть вітер, якби він тоді віяв, бо брама була відхилена, а відполіроване й змащене коліщатко внизу легко сунулося по вигнутій штабі; і коли брама не була замкнена на ключ, то навіть вітер міг її від- чинити.

Але для наймитів це, очевидно, була не- легка річ, бо вони стояли перед брамою з залізного, химерно покрученого пруття й мовчали, і соромилися один одного, що не відчиняють її.

Аж нарешті один із них не витримав цієї мовчанки, цього принизливого чекання під брамою; йому набридло безглуздо, по-ди- тинячому витріщати очі на залізне пруття, а очевидно, і так довго перевіряти час, що настав, коли фронт війни пройшов через їх- не село й покотився далі на захід.

Наймитові з великим носом, якого прози- вали Носачем, першому ввірвався терпець, він сказав: «Не стіймо так», — і перший поклав долоню на браму поміщицького парку й штовхнув її; залізне коліщатко по- сунулося по гладенькій основі, брама запи- щала, мов зляканий птах, і відчинилася — наймити зайшли на бетоновану алею, а один із них перехрестився.

Тепер вони вже йшли бетонованою але- єю, якою раніше не ходили й обабіч якої ріс пишний живопліт; але вони, певно, все ще перевіряли цей час, який настав допіру вчора, коли фронт війни пройшов через їх- не село, і, певно, думали, чи то правда, що час цей учора таки настав, бо кроки їхні не лунали на бетоні, а були притишені, обе- режні й несмілі, немовби їм хтось сказав,

що пан дідич спить і треба ступати тихо, щоб не розбудити пана дідича. І вони нечутно ступали по бетону, неначе думали про те, щоб пану дідичу добре спалося, бо сон додає людині сили.

Вони роздивлялися довкола й бачили, що за пишним низьким живоплотом буяють різні дивовижні рослини й дерева, яких нема за муром парку.

В одного з наймитів на шиї виступили червоні плями й почали підсуватися щораз вище, аж нарешті кров прилила йому до вух, і з почервонілою шиєю він наближався до палацу, що стояв віддалік од мур, заслонений високими деревами.

Після фрази: «Не стіймо так», яку вимовив Носач іще перед брамою, наймити знову нічого не сказали один одному, — вони були, певно, люті на свою перемогу й на свою радість, з якої не знали що робити, і це драгувало їх; і здавалося, що вони воліли віддати перевагу своєму смуткові і своїй давній притупі перед невідомою радістю й незвіданою перемогою, які зненацька звалилися на них і придавили їх своїм тягарем.

Але вони весь час посувалися вперед, і весь час віддалялися від брами, і наближалися до палацу, а їхні похилені голови й плечі, їхня нерішуча хода — все це виглядало так, немовби вони йшли до пана прохати дозволу пасти наймитські корови на панському облозі або з якимись перепросинами, тільки не з тим, із чим вони йшли до нього насправді.

В парку панувала глибока тиша, на лавах не сидів ніхто, і навіть віття дерев не шуміло, бо не було вітру, тільки малий кімнатний пес, який звідкілясь узявся біля живоплоту, прилип до наймитів, лащився їм до ніг; це додало їм відваги, і завдяки цьому малому створінню вони відчули себе трохи впевненіше перед панським палацом.

Оповідючи згодом у селі про цей свій візит до пана, вони згадували бідолашного пса, якого покинула дідичка, тікаючи від фронту, але найдовше оповідали про те, як дідич укляк перед жебраком, і про те, як він пішов на поїзд.

Сталося це тоді, коли перші наймити зайшли до палацу, а за ними кілька селян, серед яких був і Міхал Топорний, а також той найбільший злидень. Той найбільший злидень не хотів іти до палацу, але двоє наймитів заповзялися, щоб він таки пішов: підштовхували його, кричали на нього й підганяли його, бо їм шибнуло в голову, що буде добре, якщо саме він стане перед очі дідича.

Тим часом як двоє наймитів тягли цього жебрака до дідича й були ще на сільській дорозі, ті, що йшли за малим песиком, який підстрибував і чия присутність додала їм відваги при виконанні цієї історичної місії

й, можна сказати, цього неприємного обов'язку, — відчинили двері палацу, опинилися на слизькій, мармуровій підлозі й відчули на своїх розпалених обличчях холод, що йшов від мурованих стін; один із них зупинився й торкнув долонею гладеньку круглу колону, щоб додати собі сміливості й відпочити перед зустріччю з дідичем, яка все ж таки мусить відбутися, бо з цієї похмурої, холодної зали, в якій висять роги оленів, вони не можуть повернутися до бараків, на вогке, іржаве підвір'я й до багатьох знайомих дрібниць, що оточували їх.

Тепер уже вони хоч-не-хоч мусять іти і обшукати покої палацу, щоб знайти дідича; вони мусять залишити за дверима долину, яку можна легко перебігти від валу великої ріки до гори каменоломні; залишити позаду цю долину, бо палацові двері зачинилися за ними самі, залишити цю долину, яка була то зелена, то руда, але частіше мала на собі цю свою стару, поношену, почорнілу шкуру; в той час коли четверо чи п'ятеро наймитів опинилися вже у великому холі панського палацу, на дорозі, що веде до брами парку, який оточує палац, двоє спритних наймитів підштовхувало старого жебрака, а той, кумедно підстрибуючи, щохвилини повторював: «Пустіть мене, я не хочу туди йти!» У тропі за цією трійкою до панської садиби зайшла купка селян, і серед них — Міхал Топорний; люди в селі стояли біля тинів, а чоловіки збили на потилиці свої картузи й капелюхи, щоб їм краще було все видно.

Час тепер минав дуже поволі, наче хотів довше затримати ці картини й показати тих лагідних, переляканих і стриманих людей, які несподівано опинилися у великому вестибюлі панської резиденції, бо вони вже можуть відібрати в пана цю резиденцію й землю; і тих, яких живосилом змусили зайти до панських покоїв, хоч вони опиралися й кричали, що не хочуть туди йти, що вони босі й ноги їхні у гної, — і все ж таки тепер їм вільно було навіть гною нанести до панських покоїв і забруднити ці покої, — а також тих, що помалу наближаються до палацу й радяться, як заговорити до дідича, яких ужити слів, хоч, звісно, вони можуть ужити, яких самі хочуть, і можуть навіть нічого не сказати, а тільки плюнути панові межі очі й показати йому на двері.

Але час не стоїть на місці й посувається вперед, в людині раптом починає упоминатися голосу інша людина й не дозволяє першій довго перебувати в гарному страху і в гарній стриманості; і цей страх, і ця стриманість, і ця чарівна сором'язливість обертаються в жорстокість.

Вистачило, можливо, самої тільки згадки про сухий запах тонкої тростинки, якою дідич за своїх добрих часів ляскав від задо-

волення й нудьги по халяві і яку іноді тичав комусь під носа, кажучи: «Понюхай». Ця тростинка зараз лежала на малому стільчику в панській опочивальні, куди зайшли наймити і де все було розкидано, подушки й пуховики валялися долі, меблі перевертано; маленький кімнатний песик обнюхував усе й скавчав, бо, певно, знаходив на цих різних речах запах рук пані, яка втекла й забула про нього. В цю мить жорстокість, яка дрімає в людині, уздрівши панову тростинку, дістала раптову поживу й пробудилася, почала затоплювати цих людей. А вигляд усього цього рейваху в опочивальні, яка досі так кукобила панські розкоші й до якої вони мали змогу зараз зайти, був доброю перевіркою часу, який настав учора.

Вони раптом зрозуміли, що їм трапляється добра нагода бути жорстокими — зрозуміли своє право й захтіли скористатися ним. Перший скористався ним Носач, бо копнув у лоб малого песика, що обнюхував предмети туалету й білизну своєї пані; песик, мов ганчірка, полетів під протилежну стіну опочивальні й там пронизливо скавчав. Тоді один із тих, що прийшли з Носачем, бажаючи втихомирити пса, який додав їм відваги, коли вони боялися, і завів їх до похмурого холу палацу, наступив йому на голову чоботом, і пес, стріпнувши кілька разів ногами, здох.

Те, що зробили з псом ці похмурі й змучені своєю долею наймити, а також те, що ці люди, які знали тільки тяжку працю в фільварку, зробили потому з паном дідичем, Міхал Топорний сприйняв цілком спокійно, а те, що пан став навколішки перед найбільшим у селі злиднем — це він бачив на власні очі, бо потім він і ще кілька селян зайшли до палацу — витлумачив як вагоме підтвердження вчителевих слів і не протестував, бо, здавалося, відчув себе де-що впевненіше після цього доводу, на який так нетерпеливо очікував.

Збентежені й несміливі наймити стали поводитись рішучіше й навіть трохи зухвало з тієї хвилини, як зайшли до покинутої опочивальні, що, як вони легко могли собі уявити, була місцем панської розкоші й де на малому круглому стільчику лежала ця тростинка, а на інших стільцях — зжужмлена білизна пані.

Їм немовби раптом хтось долив крові в жили, вони обшукували покої, вивертали все із шаф, перекидали меблі, й видно було, що хочуть мерщій знайти діди́ча, аби з ним поговорити, аби заладнати те, що мали заладнати. Вони гадали, що пан заховався, тому відчиняли шафи, заглядали під ліжка та інші меблі й не знали, що він сидить у маленькому покої нагорі й, схилив-

шись над столом, переглядає родинні фотографії.

Коли нарешті вони зайшли до цього покою, пан повернув до них своє обличчя; обидві сторони досить довго дивилися одна на одну, наче згадували, що ж сталося, що вони зустрілися в цьому малому покої; здавалось, вони не годні були дати собі ради з переміненими ролями, котрі їм запропонував, як це звичайно називають оратори, хід подій чи подих історії.

Тому, хто побачив би їх у цю хвилину, могло б видатися, що сталася помилка й зараз наймити скажуть: «Перепрошуємо, пане діди́ч, ми помилилися», бо ці люди знову злякалися й збіділи так, наче хтось сточив із них усеньку кров.

Тим часом Міхал Топорний і селяни, які наважилися піти до пана, саме увіходили в паркову браму; мине ще кілька хвилин, перш ніж ця купка людей відшукає маленький панський pokій і зайде досередини. І наймитам, що стоять перед панським лицом, дуже допомогло б, якби вони почули за своїми плечима кроки селян, бо вони знову відчули себе самотніми й безпорадними в цьому покої.

Але Носач, либонь, згадав про тонку тростинку, яку тримав у руці, бо забрав її з опочивальні, і почав стьобати нею по широкій халяві свого чобота; ті, що прийшли сюди разом з ним, зрозуміли цей жест і всміхнулися. З цією тростинкою Носач зайшов до покою, в якому сидів пан, і змахнув нею кілька разів у повітрі; можна сказати, що ця тростинка знову додала духу Носачеві й решті наймитів. Ця маленька річ, ця тростинка зі шкіряною петелькою біля руків'я, будила думки й уяву цих людей, що зайшли до панського палацу.

Перший заговорив діди́ч. Він спокійно спитав наймитів: «Що вам?» Почувши це чемне запитання, цей спокійний, а може, й навіть гідний голос пана, Носач іще міцніше стис у своїй долоні тростинку й змахував нею в повітрі й не відповідав; бо, власне, він уже відповів, тицьнувши панові під носа тростинку й шепнувши: «Понюхай!»

Час не стоїть на місці, він знову змінив картини, і саме в ту мить, коли Носач тицьнував панові під носа його власну тростинку, кроки тих, серед кого був і Міхал Топорний, чутно вже в коридорі, що веде до малого pokійчика; в ту саму мить двоє спритних наймитів увірнули вже в паркову браму босого жебрака, що живе в притулку при попівстві, і вже наближаються з ним до дверей.

Після цієї Носачевої відповіді на панське: «Що вам?» — настала хвили́на, коли в діди́ча востаннє, мабуть, уже несамохить, вибухли рештки панського гніву; бо коли Но-

сач забрав у нього з-під носа тростинку, яку він мусив уперше в житті понюхати, в пана затремтіли повіки, й він зблід; наймити відступили на кілька кроків назад, бо в них на мить знову, теж уже несамохіть, узяла гору їхня лакейська покірність і страх. Але Носач знову помахав тростинкою, і ця тростинка, яка тепер була в наймитських, а не панських руках, знову, мабуть, спрямувала їхні думки на час, який учора настав, тим паче, що селяни, котрих вів Міхал Топорний, уже відчиняли двері й за спиною в них стояв той найбільший у селі злидень, який щораз дужче опирався і якого вони щораз рішучіше підштовхували вперед.

До покійчика, в якому відбувся цей незвичайний, цей трохи кумедний і трохи жорстокий обряд уклання пана перед жебраком і цілування босих ніг найбільшого на ціле село злидня, набилося повно людей.

Але поки до цього дійшлося, в малому покійчику чувся якийсь шепіт, човгання ніг, і важко сказати, як воно сталося, що цей жебрак опинився навпроти пана і вже не міг відступити, бо ті двоє, що привели його сюди, поклали йому на плечі руки й не дозволяли повернути назад; а за тими двома наймитами стояли інші наймити й селяни; і жебрак утратив усяку надію, що зможе відступити назад, і, зрештою, на це не було вже й часу, бо ту ж мить хтось звелів панові вклякнути перед цим найбільшим злиднем; пиха, яка завжди довше тримається в людині, аніж гнів, раптом дістала наказ упасти на коліна.

Після цього наказу в покійчику запала тиша, й чутно було тільки, як нервово переминається з ноги на ногу цей найбільший злидень, як глухо вдаряються об підлогу його босі ноги; а пан усе ще стояв випростаний, і ще не вклонилася жебракові одвічна панська пиха.

За хвилину в малому покійчику запала ще глибша тиша, бо схвильований жебрак перестав навіть переступати з ноги на ногу, і тепер вони стояли один навпроти одного — найбільший злидень з роззявленим ротом, який зіперся плечима на руки тих, що не дали йому відступити назад, і пан, який не послухався наказу: він стояв випростаний, і коліна його навіть не здригнулися.

Ціле село дивилося в цей час на палац; люди стояли за тинами, за хатами, під дров'ятнями, стодолами й повітками, стояли, скерувавши погляди на панську садибу, бо бачили, що туди пішло кілька чи кільканадцять чоловік, і чекали, що з цього вийде, але вважали, що в такі хвилини найліпше сидіти вдома, пильнувати своєї господи й ні в що не втручатися.

З палацу ніхто не виходив, і люди невідривно дивилися на палац, бо їм страх як кортіло довідатися, що там діється, але з-за тинів вони не виходили й терпляче, чи то пак нетерпляче ждали.

В цій тиші, в цій мовчанці, яка запала в панському покійчику після наказу вклякнути перед найбільшим злиднем, обидві сторони приготувалися зіграти свої перемінені ролі; бо на обличчях у наймитів і селян, які були там, з'явилася хитра посмішка; їм видалася кумедною, такою, що не мала під собою жодного ґрунту, і панська пиха, і цей пихатий пан, якого можна було схопити за карк і придушити до підлоги і якому можна було стрелити в лоба з великого старого самопала, принесеного кимось із наймитів.

На обличчі в пана теж з'явилася нервова посмішка, бо він теж бачив, що його пиха безпорадна, і видно було, що він чекає, аби наймити повторили свій наказ.

Наказ було повторено, і в пана дідича, що в таку хвилину, мабуть, волів би вмерти, — тільки самої поваги до смерті мало, — в пана дідича здригнулися коліна й підламалися ноги, і він, пан дідич, укляк перед босим жебраком, перед цим найбільшим у селі злиднем, і на все це дивилися наймити й селяни, а також дідичеві предки з портретів на стінах.

Потім спокійно й тихо пролунав новий наказ, і пан, який стояв навколішках, наблизив свої губи й своє підборіддя до великих стіп найбільшого злидня.

Коли він підвівся, присутні в покійчику наймити й селяни полегшено зітхнули на думку, що це вже позаду й що пан був такий ласкавий принизити свою пиху; а коли він пакував валізу й перев'язував мотузкою портрет свого батька, то їм стало жаль його, й вони допомогли йому зібратися в дорогу; відтак з вікон палацу довго дивилися йому вслід, коли він ішов селом до станції з однією валізою й одним портретом, аж поки не згубили з очей його вузьку, похилу постать.

Люди, які стояли за тинами, підходили до пана, а один селянин, що мешкав у кінці села, запряг коня й підвіз його до станції.

Багато людей шкодували за паном, і це було непогано, бо багато чого мусило статися, щоб вони могли дозволити собі пожаліти пана, щоб могли дозволити собі таку розкіш — жаль до пана дідича.

VI

Міхал Топорний повертався зі спорожнього панського палацу з вагомим доводом, що збулися вчителеві слова, а також з новими тривогами, з новими догадками, уявленнями й ваганнями. Той день почався для

нього незабгненою сценою в малому покійчику палацу, і це був очікуваний, потрібний йому довід; але кінчався той день бентежними думками, які марно силкувалися зазирнути в майбутнє.

Байдужа й розумна природа, знову звільнена від гучних пострілів і фронтового стуготіння, прощалася з днем звичним, незмінним способом: тим самим криком нічних птахів, тим самим виглядом мертвих берегів великої ріки й тим самим монолітним, темним масивом гори-каменоломні.

Учителя того дня в селі не було, — він поїхав до міста у важливих справах, — отож Міхал сидів сам під хатою й дивився у вечірню темряву; він схилив голову на долоні й весь час намагався проникнути поглядом за мур майбутнього, але міг добачити тільки те, що діялося тепер, — міг добачити, як село, скоряючись звичному розпорядкові дня й ночі, готується до трижовного сну.

Другого дня вчитель повернувся до села, і почали ділити панську землю; розповісти про той день, коли почали ділити землю, значить розповісти передовсім про шаленство найбільшого злидня, симптоми якого з'явилися ще в ту хвилину, коли пан укляк перед ним і поцілував його босі, вимашчені гноєм ступні, і яке на повну силу вибухнуло потому, коли дочка привела його на панську землю і в нього задеревіли ноги, і цими затерплими, задеревілими ногами він почав ступати по ріллі.

Оповідючи про той день, коли наймити й кілька селян пішли ділити панську землю, треба згадати також про те, що Міхал Топорний зрозумів шаленство цього жебрака з притулку, а також, що того дня він подав вірець небаченої захланності й жадібності до панської землі — цієї даровизни часу.

Коли цей найбільший злидень, ідучи обіч дочки, ставив свої й водночас немовби чужі йому ноги на панську землю, то вже тоді можна було помітити, що шаленство почало входити в його широко розплющені, налиті кров'ю очі, підступати до горла й роззявлених вуст, до всього обличчя; а коли один із наймитів підійшов до нього й сказав: «Можеш брати собі землі скільки хочеш», — воно вибухнуло на повну силу. Спершу жебрак почав кружляти по полю, роблячи щораз менші кола, і з горла йому виривався якийсь голос, якесь невиразне муркотіння, а потім озвався дивний, спрямований у порожнечу сміх, який свідчив про те, що цього жебрака вже охопило справжнє божевілля й що в нього ввійшло вже те блаженство, яке відчують тільки шаленці.

Ті, що прийшли ділити панську землю й тримали в руках кілочки для палькування

на ній нових ділянок, відступили за її межу і, стоячи на селянських нивах, дивилися на старого шаленця, на його охоплену розпачем дочку, а також на Міхала Топорного та вчителя, які zostалися коло збожеволілого.

Міхал гукав наймитам і селянам, щоб вони вернулися на панське поле, і казав їм, що шаленство старого можна зрозуміти, бо цей жебрак ніколи не мав своєї землі й без землі постарівся; а потім він узяв до рук кілочки й почав палькувати, прилучати до свого поля шмат найкращої панської ріллі, і того дня тільки він один на ціле село взяв собі поміщицької землі.

Того дня тільки тих четверо людей затрималися на панському полі — старий божевільний, його дочка, яка не могла покинути його, Міхал Топорний і вчитель.

Але треба розповісти до кінця про те, що коїлося з божевільним, бо справа не скінчилася його тривалим, шаленим танком. Цей старий жебрак незабаром зупинився, і в нього був такий вигляд, немовби до нього знову повертався розум; бо, застигши на місці, він показав пальцем на голу землю навколо себе й кілька разів тихо запитав: «Це моє, це моє і це моє?» Міхал Топорний відказав йому: «Так, це твоє». Після цього почався новий, ще страшніший напад божевілля, власне, шаленого блаженства.

Після тієї Міхалової відповіді: «Так, це твоє», — божевільний ліг на голу землю й почав качатися, як тварина, і гребти її руками, а потім брав у пригорщі й пхав собі в рот, вимастивши все обличчя; він жер землю, мов кабан.

Його дочка, Міхал і вчитель змушені були силоміць припинити те божевільне качання старого по полю, ту брудну купіль у вогкій від дощу землі й відвести його додому; але селом цей обліплений землею, немов видобутий з її надр чоловік, немов істота, що живе в підземному царстві, йшов уже спокійно.

Люди поховалися за тини, за хати, повітки й стодоли і крадькома дивилися на ту вивалюну в землі істоту, що йшла хиткою ходою до притулку при попівстві в супроводі трьох осіб; люди боялися кари, бо вони вважали карою неспроможність старого прийняти дар часу, ту неспроможність, котру зрозуміли поки що і висловили тільки дві душі в селі — вчитель і його учень Міхал. Власне, інші теж зрозуміли, але воліли цього не казати, бо поки що воліли боятися кари, і цей страх усе ще був для них ближчим.

Неподалік від притулку в жебрака почався новий напад шаленства, і його довелося

зв'язати шнурами і так, зв'язаного, скримцьованого, покласти в невеличкому садку.

Люди почали крадькома заходити до саду, проте не наважувалися глянути в застигли, широко розплющені очі причинного, які бачили перед собою тільки одне — землю.

Але Міхал дивився в ці безумні очі й мокрою ганчіркою змивав болото старому з обличчя; потім він зостався коло божевільного сам, бо люди порозходилися, а дочка пішла шукати воза, щоб завтра вранці відвезти батька до лікарні. Він сидів біля божевільного й клав йому на чоло долоню, щоб переконатися, чи є в нього гарячка; а божевільний, який утратив уже відчуття часу й перестав розуміти, що було вчора, що є сьогодні й що буде завтра, тобто до нього прийшло щастя божевільних, для кого час — це завжди одна хвилина, яка наново відроджується; цей божевільний жебрак, для кого час тоді в саду був тільки зеленню дерев і більше нічим, спокійно лежав, коли Міхал вогкою ганчіркою витирав йому обличчя, руки й тримав долоню на його чолі.

Товариші, які промовляли над відкритою могилою директора Міхала Топорного, не знали цих подробиць, бо не могли знати, і бгали його життя в гарні, загальні фрази на зразок: «Небіжчик був піонером нових реформ у своєму селі, поки хист і сильна воля не привели його на іншу, важливішу й складнішу ділянку праці».

Отже, ця фраза охоплює і Міхалове перебування протягом майже цілої ночі сам на сам із мовчазним божевільним, і всі його думки в той час, коли він придивлявся до нього, коли жаль, що сповнював його, і вигляд цього вимашеного в болоті лиця жебрака підготовляли його до подальшого життя, до ролі месника за кривду цього збожеволілого та інших.

Ця зграбна, загальна фраза, яку промовці багато разів повторювали на похороні, повинна також охоплювати поїздку Міхала Топорного до міста на іспити після ночі, проведеної біля божевільного, якому пізніше попустили шнури, щоб йому легше було дихати.

Ніч була тиха, здавалося, що вщух навіть вітер, який віяв із поля в село, і тому божевільного довго не вносили до кімнати, бо хотіли, щоб холод тихої ночі заспокоїв його. Дочка божевільного, яка час від часу виходила в сад, ставала віддалік під яблунею, і з її тихих зітхань, схожих на постогнування заснулої собаки, можна було здогадатися, що вона плаче. Збожеволілий лежав навznak і мовчав, але очі в нього

були весь час розплющені, він дивився вгору, поблискуючи в темряві білками.

Ніч минала в мовчанці, і в цьому малому садку, крім тихого плачу дівчини й часом якогось шелесту та писку пожираного птаха, чути було тільки дихання божевільного, глибоке дихання, яке напинало шнури, що ними він був зв'язаний; і знову треба було попускати їх, щоб йому легше дихалося й щоб він міг ворухнути руками.

Міхал хотів, щоби божевільний заговорив, але той мовчав; з його великих очей теж нічого не можна було вчитати, і він уже до кінця свого життя не вимовив жодного слова, а тільки всміхався адресованою собі усмішкою, як людина, сповнена почуттям власної гордості, й ні Міхал, ні хтось інший так і не довідалися, про що думають божевільні.

Але можна сказати, що тоді, в тому малому садку було двоє щасливців — цей божевільний, який зрештою перестав помічати плин часу, і Міхал Топорний, перед яким виразніше, ніж досі, постало його дальше життя. Бо доля цього мовчазного божевільного мусила багато чого навчити його й дати багато порад на другу половину життя; тому зі спомином про ту ніч у садку, як із добрим напученням, пішов він у дальше життя, котре мало бути своєрідною помстою за кривди минулих поколінь, але стало життям неспокійним і складним, життям, яке домагалось співчуття й розуміння, а наприкінці, може, й навіть жалю, отож про помсту можна, мабуть, говорити, думаючи про життя сина, власне, синів Міхала Топорного.

Посеред ночі божевільного перенесли до кімнати в притулку, а вранці Міхал допоміг цього наново зв'язаного шнурами шаленця покласти на соломі в васаг воза й цим самим возом разом із хворим, його донькою та вчителем поїхав до міста; в місті Міхал пішов на іспити, а божевільного понесли до лікарні; тобто перший пішов, як це звичайно в таких випадках кажуть з непотрібним пафосом, по нове життя, а другий — по смерть; бо жебрак за кілька днів помер у лікарні, мов той рокований колишнім часом на те, аби ніщо не змінило його кривди, аби навіть те, що пан дідиц поцілував його брудні ноги, не могло покласти край цій кривді, аби ця кривда тривала до кінця його життя.

За це він лишився в пам'яті цілого села, бо своїм шаленством заслужив собі цю пам'ять; але найдовше він, мабуть, залишився в пам'яті Міхала Топорного, котрий у пізніші роки свого життя часто згадував про нього.

Ця зграбна, загальна фраза промовців на кладовищі повинна вміщати в собі й те, як Міхал по дорозі до міста на хвилинку зіско-

чив з воза, побіг на панське поле й пересунув кілочки з тієї ділянки, яку вчора перший на ціле село і єдиний у той день приточив до своєї ниви; він пересунув ці кілочки далі, бо хотів збільшити свою ділянку і взяти ще шмат поля, бо цей захланний, ненаситний селянин раптом подумав, що взяв замало.

Якийсь час ніхто, крім Міхала, навіть ногою не ступав на панське поле, хоч ця добра земля не давала спокою всьому селу. Але відвага мусила прийти до людей, бо ця добра земля чекала на них і її можна було брати; ця відвага мусила прийти до них, і страх уже не годен був зв'язувати людям ноги, бо земля весь час чекала й весь час стелилася їм перед очима рівним, родючим обширом. Ця земля була предобра і весь час муляла очі, і весь час нагадувала про себе, і ніякий страх не годен був уже стримати кроків, які почали звертати в її бік.

Добра земля, яку можна взяти, сниться людям ночами, й ночі тоді стають страшні, і до землі треба простягти руки. Її ще не можна взяти, але люди вже ходять по ній в своїй уяві й сіють, і орють, і відчувають її пухкість під ногами, хоч іще й не ступили на неї.

Хлібороб добру землю любить дужче, аніж дружину й сина, і хоче на ній напрацюватися; і тому трохи згодом село взяло панську землю, хоч ніхто його до цього не змушував, бо мусило взяти. Люди вийшли брати добру землю, що чекала на них, стали по краях родючих ланів і дивилися на великий шмат доброї ріллі, а потім зайшли на цю землю й розбіглися по ній, мов голодна худоба, і поділили її між собою.

Однак пізніше комусь із тих, хто взяв панську землю, могло здатися, що коли він zostався сам на цьому полі, страх, притлумлений тягарем жадоби, яку треба зрозуміти й вибачити, видобувся раптом на поверхню й заявив про себе — той страх-кривда, коріння якого сягало в минуле; і селянин у цьому страху-кривді почав пригадувати своє минуле й подумав, що вчинив нечесно й надто сміливо, ступнувши на ці розлогі поля й віддалившись од свого обійстя; і, пригадуючи своє життя, настраханий, гризений докорами сумління чи все ще не звільнившись до кінця від кривди, він почав шукати заспокоєння й опори в роздумах і почав будити та волати о поміч своїх померлих кривняків.

Але поле було родюче й рівне, і гарно родило, отож йому були потрібні не померлі, а живі й сильні люди.

В фразі, сказаній ораторами над розкритим надгробком могилою директора Міхала Лопорногі, в тій загальній фразі, в якій ішлося про заслуги небіжчика під час про-

ведення в селі реформ і про його пізніший перехід на складнішу ділянку праці,— мала б бути й згадка про приїзд на порожній міський ринок дивної четвірки людей; один із них був тридцятилітній кандидат на іспит на атестат зрілості, кандидат, який цілу ніч, мов той доглядач хворих, з доброї волі просидів біля виваленого в болоті божевільного; а другий у тій четвірці був сам цей мовчазний божевільний, що жер учора землю, як кабан, а сьогодні, зв'язаний шнурами й, мов худобина, кинутий у васаг воза, приїхав до лікарні. Третьою в тій четвірці людей, які селянським возом в'їхали на порожній міський ринок, була молода дівчина, дочка збожеволілого, яка сиділа на соломі біля батька й раз по раз підносила руки до почервонілих очей; четвертим на тому селянському возі був дрібненький, рудавий учитель, який керував багатьма справами й думками багатьох людей у цій одноманітній долині, що простяглася між великою рікою й горою каменоломні, а зараз в'їхав на міський ринок із цими людьми — плодами своєї діяльності й своєї відваги.

Іспит Міхал складав у тій самій гімназії, з якої його забрано кільканадцятилітнім хлопчаком, коли дядько Алоїс перестав присилати з Франції гроші. Після іспиту він знову повернувся до рідної оселі, й розпочався новий період у його житті, про який можна сказати тільки те, що це був період його поступового віддаляння од дружини Марії, поїздок до міста й повертань до села.

Частина друга

Ким ти був і ким єси зараз, куди їдеш, звідки вертаєш і куди знов їдеш?

Як ти попрощався зі своєю дружиною Марією і як із нею привітаєшся і що ти думаєш про свого сина? Як ти мислиш собі свого сина, коли думаєш про нього як про дорослого?

Як вони дивилися на тебе, коли ти йшов із дому й відвертався од них? Про що могла думати твоя дружина Марія, котру ти взяв на загад різних безжальних дрібниць, коли вона, спокійна й замислена, дивилася в твій бік і навіть ступнула кілька кроків за тобою, але спинилася біля тину й дивилася, як ти їдеш геть?

А твій п'ятилітній син, що він тоді думав? Як вони себе почували, довго дивлячись тобі

вслід, аж поки ти не шез їм за вербами з очей? Що з ними діялося, коли ти сідав у поїзд, і що з ними діялося тоді, коли вони дивилися на тин, на віз, на хату й на все те, що їх оточувало, і як вони провели ту першу ніч, коли ти поїхав од них?

Яке буде твоє дальше життя, Міхале Топорний, і чи все вже втовкмачив тобі в голову твій учитель, і чи тобі вистачить цього, і як тобі буде в політехнічному інституті в великому місті, якщо тебе туди приймуть, і як тебе зустріне це велике місто?

Що ти зробиш з дружиною і сином, і чи зможе дядько Миколай замінити тебе в господарстві, яке значно збільшилося, бо ти прихопив добрячий шмат панського поля? Першого ж дня ти взяв чимало, але назавтра подумав, що треба взяти більше, й іще взяв собі землі, і тепер твої ниви тягнуться аж до рову, в який стікає з піль вода.

Чи справді йдеш ти в правильному напрямку й чи це той напрямок, про який ти думав у малому садку, пильнуючи того вже покійного нині, а тоді зв'язаного шнурками й виваленого в болоті шаленця?

Чи дав ти всьому належний лад, коли їхав із села, і чи вивезуть там без тебе гній, чи посіють і зберуть урожай і чи не подушать знову льоха поросят, і чи щасливо отелиться корова?

Чому велике місто так холодно зустріло тебе тільки цим безперервним, безглуздим рухом — і більш нічим? Про що ти думав, коли довгими вулицями, якими люди весь час кудись поспішають, — а на обличчях у них сліди несповнених задумів і планів, — йшов до політехнічного інституту? Чи подумав ти тоді, що людину інколи називають «забродою», бо про людей кажуть усіляко й усіляко називають їх — і чи настрахало це тебе, чи розгнівався ти за це на них, знаючи, що почалася епоха заброд, що заброди мають на все право й що тепер такі почуваються на силі?

Як ти ставився тоді до заброд? Чи знав ти, як повинен заброда використовувати свою силу й свої права й чи знав ти це тому, що той дрібненький, рудакий, той самовідданий і розумний чоловік був твоїм учителем?

Як ти тоді ставився до своїх близьких, живих і мертвих, — до своєї дружини Марії й свого сина Сташека, і вчителя, який випхав тебе із села, а сам не хотів із нього нікуди їхати, і до небіжчика жебрака, що в нападі шаленства їв землю, мов хліб, бо ця земля, мов хліб, смакувала йому?

Чи відчув ти себе трохи самотнім у тому міському тлумі, втративши все те, що досі було для тебе таке звичне, всі ті дрібниці, які оточували тебе і які були твоєю опорою, і чи почав ти вже здогадуватися, що коли захочеш просуватися вперед, то змушений

будеш залишити позаду багато речей, і що вже перший твій крок уперед віддалив тебе від багатьох близьких тобі речей, на які ти міг досі спертися?

Чи передчував ти вже тоді, що, коли почнеш підійматися високо угору, все, залишене позаду, віддаляться ще дужче, що в кінці ти будеш сам, і багато речей та думок мушиш залишити за собою, і багато чого тобі забракне, навіть хоча б обіч тебе й були зичливі люди?

І чи розрізняв ти вже тоді як слід, що можна залишити й чого лишати не вільно, а треба забрати й нести з собою, навіть коли б підіймався ти хтозна-як високо?

Про що ти думав, коли професор політехнічного інституту доброзичливо всміхався тобі і навмисно ставив тобі легкі запитання на іспиті й навіть цікавився, звідкіля ти родом і що досі робив?

Чи ту усмішку й доброзичливість професора, той полегшений іспит ти сприйняв так само, як і подаровану панську землю?

Що хотів тобі сказати той молодик, якого ти стрів у політехнічному інституті і з яким по іспиті сидів на лаві в парку? Що він хотів сказати словами: «Такі, як ти і я, посунуть тепер до міст», а потім, хвилю помовчавши, знову озвався: «Перш за все ми мусимо надолужити, одібрати те, що в нас було забрано, й скуштувати того, що нам досі було заборонено». А за хвилину знову мовив: «Всі сили — на повернення забраного, розумієш, абсолютно всі».

Які думки викликали в тебе слова того молодика? Чи вже тоді подумав ти про те, що треба дбати тільки про себе? І якщо ти так подумав, то чи порівняв цю думку з тим, про що тобі казав учитель під час таємного навчання, зі своїми давніми думками, а також із думками в ту ніч, коли ти сидів коло божевільного, яким ти не гидував і якому витирав з обличчя землю, змішану зі слиною?

І як було тоді, коли ти вперше повернувся додому, склавши вступний іспит до політехнічного інституту, коли ти ще здалеку побачив, що твоя дружина Марія має ноги в цебрику, який стояв біля криниці, і ти здогадався, що ноги її були по коліна в болоті, й вона зараз хутенько має їх, бо вздріла тебе на дорозі; про що ти тоді подумав, студенте першого курсу політехнічного інституту, Міхале Топорний? Чи подумав ти, що вона має ноги, що квапиться швиденько вмити їх, що від поспіху й радості аж танцює в цебрику, і має ноги тому, що хоче причепуритися до тебе?

Чи подумав ти, Міхале, що те миття брудних ніг у брудній воді в цебрику, який завжди стоїть біля криниці, було своєрідним чепурінням жінки, котра збирається на якусь

офіційну зустріч, де панує товариська атмосфера й легко помітити, коли щось не так? Чи зарахував ти те квапливе миття ніг до чепуріння винахідливих і хитрих жінок і чи здогадався, що Марія, миючи ноги, теж хотіла бути винахідливою, і чи зворушило тебе це?

І як воно було тоді, під час того твого першого приїзду до села, коли відстань між вами зменшувалася, бо ти весь час наближався до свого дому, і що ти відчував, коли Марія вийшла тобі назустріч, коли ти сперся руками на хвіртку, ви всміхнулися одне одному й обмінялися першими словами?

Чи треба було тобі зробити над собою зусилля, щоб усміхнутися й заговорити до неї?

Якими видалися тобі хата, стодола, хлів, плуг і віз та інші господарські знаряддя і яка була перша твоя ніч у рідних стінах, коли ти повернувся з великого міста студентом політехнічного інституту?

Що мало означати те, що другого дня після свого повернення з міста ти гарячково заходився працювати в полі й на подвір'ї, що обійшов свої ниви, жадібно до всього придивляючись? Що мала означати твоя заповідливість на жнивях того літа перед початком першого року навчання в інституті? Може, те, що ти хотів усе добути й нічого не втратити, усе добути й нічого не прогавити, і чи здавав ти собі справу, що це неможливо?

Як минув перший рік твого навчання у великому місті, що його ти розпочав після гарячих жнив, коли просто від коси й плуга, зі шкарубкими руками й ще, здавалося, зігнутий від тягара праці ти опинився в аудиторіях політехнічного інституту та в кімнаті студентського гуртожитку і взяв до рук конспекти й книжки?

Що було, коли один твій товариш, набагато молодший за тебе, такий веселий, рожевоощокий парубчак-жартун, сказав, що тобі пізно вже братися за науку, що він не знає, як вона тобі піде, й що сумнівається, чи досі ре вона тобі піде?..

Перед тим багато хто казав тобі, що почалася доба тих, хто запізнився, епоха опізнених, епоха заброд, але ти найкраще затамив собі слова того рожевоощокого, усміхненого парубка, що не опізнився й не був забродою, що не мав ні поля, ні жінки, ні сина, а тільки зошити, книжки й час від часу якусь молоду, теж рожевоощоку дівчину; невідомо було, де він зберігся такий рожевоощокий — можливо, в якомусь застумі...

Після тих слів рожевоощокого юнака ти провів безсонну ніч, бо вона мусила бути безсонна, бо так уже складалося, що ти, Міхале Топорний, у безсонні ночі відповідав на багато думок і на багато слів, і легко роз-

дивлявся навколо себе вночі, й бачив уночі краще, аніж удень; ніч мусила бути безсонна, і свій нахмурений лоб з непокірним чубом ти мусив схилити над книжкою, а босі ноги — занурити в миску з холодною водою, бо ти мусив боронитися від сну, аби прочитати стільки, скільки загадав собі після того, що почув від жартуна.

Було вже пізно, двоє твоїх товаришів давно вже спали, а ти все ще сидів над книжкою, бо мусив дати відповідь тому жовторотому товаришеві, який так рожево розцвів у якомусь маленькому, затишному городці.

В книжці були слова, дужки, різні числа, нагромаджені над лініями, числа, що спадали з ліній і насилу трималися на них, числа, підперті лініями, й числа, що несли на собі тягар лінії, близькі й водночас даленіючі й щораз більші, величезні, такі великі, як дерева й дороги на обширі між великою рікою і горою каменоломні; а книжка і стіл були мов той обшир, укритий почорнілою землею, хатами, могилами, в яких лежать померлі, гноїщами, в яких потоплено неживих поросят; Марія бреде через ці в'язкі гноїща, тягне за собою сина, іти їм щораз важче, ноги їхні грузнуть, щораз глибше занурюються в гній, який за хвилину знову стає схожий на гладенький стіл у студентському гуртожитку й сторінку з підручника, яку, однак, треба прочитати, щоб відповісти тому рожевоощокому чваньку.

І ти набивав собі голову тими числами, дужками й тим, що вони означають, і не дбав, що вже пізня ніч; і знову півкруглий диск світла на столі почав бліднути й розширюватися, щораз розширюватися, аж поки разом зі столом не обернувся на блідий, млиний обшир між великою рікою і горою каменоломні.

Цей обшир, укритий великими пухирями туману, постав перед тобою, і гігантський божевільний жебрак розпочав на ньому свій шалений танок; він бігав по ньому, весело підстрибуючи, щезаючи в тумані й виринаючи з нього, щохвилини вибухаючи голосним сміхом. Ти добре бачив цього божевільного, бачив його лице, якого торкався своєю долонею, і чекав, що він заговорить, але він без упину танцював і без упину пирскав сміхом; зрідка він уривав сміх і замислювався, немовби збирався щось сказати; але замість слів ти чув його сміх, що, здавалося, лунав за вікном, щораз дзвінкіший сміх, сміх, який дедалі більше скидався на дзвін, уже сливе ідентичний із дзенькотом трамвая; зрештою він змінився на дзенькіт трамвая, і вже немає сміху, є тільки дзенькіт трамвая, що гуркотить повз вікна студентського гуртожитку, надворі вже розвиднилося, і вже прокидається місто, вже день.

Можна б іще лягти, але, мабуть, не варто,

треба вдягтися і вийти надвір; вулицями вже снують люди, кудись поспішають, вони якісь байдужі й не звертають на тебе уваги, не знають, що ти цілу ніч просидів над книжкою, бо той рожевий юнак, той жартун сказав, що ти опізнився.

В парку холодно й свіжо, на асфальті алеї лежить багато комашні, яку вчора побив дощ, бо вона не змогла втекти у траву; на сьогодні досить уже прогулюватися, час повертатися до гуртожитку.

Вдень були лекції, конспекти, розмови з товаришами, вдень була втома й те місто, яке не знає жалю до стомлених і вражає своїм поспіхом та байдужністю.

Вранці професор виводив якусь складну формулу і всю дошку змережав числами, а ти переписував їх собі в зошит.

Що ти робиш з дружиною Марією і сином Сташеком?

Професор безперервно писав, підсунув угору списану дошку й почав писати на другій, бо йому треба було багато місця для обчислення дії складної машини.

Як зараз на березі ріки й чи є там ще малі човни, чи з'єдналася ріка вузькими каналами зі ставками біля валу й чи найшло туди багато риби; як кушиться пшениця й чи загоїлася вже в корови ратиця, чи ще кульгає вона?

Професор, фахівець із машинобудування, заповнював числами другу дошку й для кращого витлумачення рисував перерізи окремих деталей машин і закликав студентів до уваги, бо тоді вони швидше зрозуміють їх складну дію.

Як тепер на малім вигоні, який загув, коли наблизився фронт, де можна було лягти на живіт і думати про се й те або погомоніти з селянами про нинішнє дивне життя й про далекі краї та війни?

Професор з дедалі більшим запалом писав на дошці числа й рисував перерізи машин, і чисел, які ти хотів старанно записати в зошит, весь час більшало.

Яка зараз трава на березі канами, що перетинає поля і що в ній можна змочити руки, коли душно?

Професор мережав дошку новими числами й новими знаками, і їх дедалі більшало, бо машину треба було показати повністю, й на дошці мусило бути все, бо в машині нічого не має хибувати, коли вона виїжджає в світ, коли двигить, запущена в рух людськими руками; тому професор не міг пропустити жодної, навіть найменшої цифри, бо студенти могли б не зрозуміти принципу дії машини.

І що зробили з похиленою вербою, яка росла край путівця, з тією вербою, що здирала сіно й снопи з возів, що її весь час хтось ламав і що весь час знову відроста-

ла — навіть блискавки її не могли спалити, а тільки зісковзували по ній на землю?

Професор стомлено сів, бо це пояснення й це закликання студентів до уваги забрало йому багато сили; він сидів і важко дихав, але всі знали, що за хвилю він знов піде до дошки й знов мережатиме її числами, рисуватиме перерізи машин.

Чи росте ще в полі, неподалік від луки, той малий кущ, де кублилася пташва й де іноді навесні здичавілий кіт хапав закоханого птаха й душив його в своїй пашеці, і за мить кіт і тільки кіт, більш ніхто, — може, ще якийсь робак, — чув трепет крилець і хрускіт трощених кісток та бачив маленьку краплину пташиної крові, яка падала на тонке віття куща?

Після занять ти мав іти спати, бо цілу ніч просидів над підручником, але ти не спав, бо тебе вмовили, аби ти пішов униз, до читальні на лекцію: якийсь молодик казав, що життя нині треба будувати з новими людьми; ти зрозумів, що йдеться про таких, як ти, що таким, як ти, дається все й що вони можуть досягти всього, бо ліквідовано перешкоди, а якщо вони десь іще лишилися, то їх треба швидко ліквідувати.

II

Вдруге Міхал Топорний, студент механічного факультету політехнічного інституту, приїхав до рідного села взимку, коли вся долина між великою рікою і горою каменоломні була вкрита снігом, на якому легко було розпізнати сліди звірят, а ще легше — сліди їхньої боротьби й смерті, бо кров на снігу видно краще, ніж щось інше.

Білі й пустинні були тоді поля, тільки часом ними важко брів якийсь перехожий, часом пролітав якийсь птах, а часом вони були зовсім пустинні, і здавалося, що над ними немає навіть повітря; а часом, коли світило сонце, вгорі носилися дрібні білі іскри, й тоді здавалося, що вкриті снігом поля палають.

Міхал ходив по цьому білому савану, й хоч земля лежала під грубою, рівною верствою снігу, він добре розрізняв межі свого колишнього й нового поля, наче вони були чітко визначені в повітрі. Міхал ішов далеко в поле; він знав, що було недавно в цих ямках на снігу, знав, що тут сиділа куріпка, а тут заєць, а он там — лис, знав, що в цій заглибині довго вирішувалися долі в боротьбі й довго не було відомо, хто перемаже, а хто зазнає поразки; вистачало, можливо, якогось маленького руху, на міліметр висунутого пазура, повороту тіла або пильного пог-

ляду, щоб перед одним замкнувся, а перед другим відкрився світ.

Міхал упізнавав це з кількості крові на снігу, з кількості й кольору пір'я та шерсті й з кількості стоптаного в герці снігу.

Він зайшов далеко, аж на середину поля, і багато перемог та поразок, і багато смертей нарахував на снігу, бо білий, чистий сніг усе виказував, бо в цій зовні тихій і пустинній долині було аж тісно від безлічі цих перемог і поразок.

Міхал зупинився посеред поля — низький тин його садиби ледве мрів у далині, він бачив, що за тином стояла Марія, його дружина, стояла, загорнена в дві товсті хустки, й виглядала його, бо хотіла з ним поговорити, щоб до чогось домовитись і принаймні здалеку побачити своє майбутнє, і принаймні в загальних рисах довідатись, як буде тоді, коли він закінчить свій інститут; щоб уже тепер можна було більш-менш уявити собі майбутнє життя й приготуватися до нього, і дивитися туди, куди слід, щоб знати вже, що станеться з тими хустками й цідилком, з котом і собакою, і що буде з сином Сташеком і взагалі з усім; вона хотіла принаймні в загальних рисах довідатись про те, що буде потім, аби знати, як їй дивитися на сусідів і як ступати, коли вона йде селом, як дивитися на берези, що ростуть по краях маленького сільського цвинтаря — чи як на дерева свого цвинтаря, чи як на дерева, що їх не буде на її цвинтарі; отож вона хоче все це з'ясувати, погодити й зрозуміти, що й до чого, як одягати Сташека і як нести їсти свиням — чи так, як малося б носити завжди, до самісінької смерті, чи так, як малося б носити ще якихось три-чотири роки.

Вона хотіла б також знати, що станеться з землею, з цією доброю землею, з цим великим полем, яке так гарно родить, з полем, яке вони недавно взяли й ще не натішилися ним, і ще не освоїлися з ним, бо ще приручають його й при звичають до себе, і ще трохи побоюються його. Їм треба поговорити, щоб знати, хто зостанеться на цьому полі, а хто поїде до міста.

Міхал, його дружина Марія, їхній син Сташек і земля — єдине ціле, і з якого боку ти б не підійшов до цієї єдності й не пробував її розірвати, їй болітиме, й будуть сльози, і болю не минути.

Якщо ти, Міхале Топорний, поїдеш до великого міста й залишишся там, а твоя дружина Марія і твій син Сташек зостануться на землі, болю вам не минути, і хтось із вашої четвірки сумуватиме, і може бути так, що хтось стоятиме біля тину або в полі з почервонілими од сліз очима й світ у них набере туманної, одноманітної барви; і може бути

так, що хтось у місті на гомінкій вулиці не бачитиме довколишнього руху і з гіркотою подумає, що в доброті, виявленій забродам, є жорстокість, і він сумуватиме; а може бути й так, що дитина здивовано гляне на свого батька й матір і посмутніє.

Якщо ти, Міхале Топорний, візьмеш сина, і ви обидва поїдете до міста, а в селі зостанеться Марія, болю вам теж не минути, і хтось із вашої четвірки буде сумувати.

І якщо ти, Міхале, і твоя дружина Марія, і твій син Сташек, якщо ви втріох поїдете до міста, а одне зі своєї четвірки — зі свого єдиного цілого покинете тут, себто якщо ви покинете землю, то болю й відчаю вам теж не минути, бо землю не кидають без мук, і ніхто ніколи не покинув своєї землі й не пішов од неї з легким серцем. Можна пробувати, можна різними способами пробувати, але тобі не вдасться покинути землю й уникнути болю.

Міхал Топорний, його дружина Марія, їхній син Сташек і земля — це єдність, і з якого боку ти не хотів би порушити цей моноліт і створити з нього три або дві окремі єдності — завжди хтось страждатиме.

Але якщо настане такий день, коли цю єдність буде зруйновано, — а цей день невблаганно наближається, бо ж ми знаємо життя й долю Міхала Топорного, — то це зробить велике кохання й велика ненависть. День цей наближається, та перш ніж він настане, у тебе виникне багато ідей і багато надій, які потім рухнуть, мов невдало збудований будинок, і тоді знову почнуть народжуватися нові думки й нові надії, які по якомусь часі знову заваляться, як другий невдало збудований будинок, щоб дати місце новим надіям, котрі проіснують довше.

Під час зимових відвідин села, коли стільки треба було з'ясувати й стільки треба було обмірковувати, але, по суті, нічого не було обмірковано й нічого не було з'ясовано, не сталося нічого нового; Міхал придивлявся до поля, вкритого снігом, і придивлявся до Марії в двох хустках і в сірячині, Марії в чоботях з халявами, Марії, що в цьому зимовому вбранні більше скидалася на сільську жінку, аніж улітку, здивованої Марії, яка не могла збагнути всього того раптового й незрозумілого, смутної Марії.

Ви нічого не з'ясували, бо коли постає запитання, що буде з землею, то нічого остаточно не вдається з'ясувати й не можна сказати: «З цим покінчено, а це будемо починати»; бо земля не дозволяє ні щось кінчати, ні щось починати, бо землі ти не позбудешся, хоч і поїдеш від неї. Вона існуватиме в тобі, хоч ти не матимеш уже поля й не оратимеш, і не дивитимешся на поле, спершись на паркан у саду; ти носитимеш його в собі й відчуватимеш на своєму горлі

дотик гострих, холодних штахетин, хоч і не стоятимеш біля паркана; бо тобі присуджено постійно відчувати землю, і якщо ти намагатимешся її зненавидіти, то це почуття ще дужче зміцніє, хоч ти й думатимеш інакше.

Під час зимових канікул Міхал Топорний нічого остаточно не з'ясував — він тільки придивлявся до свого кількалітнього сина Сташека, цього свого мужицького сина в чоботях, який катався на підківках, цієї своєї сільської дитини, дитини мужика, звичайної дитини мужика й незвичайної дитини студента, а може, дитини незвичайного мужика й незвичайного студента.

Коли після зимових канікул, після того щоденного уявного з'ясування, — насправді нічого не було з'ясовано, — він повертався до міста і їхав возом до станції, перед його очима пропливали знайомі картини; село й долина zostалися позаду, залишилися позаду й люди, серед яких він жив. По дорозі він зустрів учителя, вони трохи поговорили, і Міхал усміхнувся йому, аби показати, що він щасливий; та була хвилина, коли він уперше нещиро повівся з цією людиною. Згодом це повториться ще багато разів, і настане навіть така хвилина, коли вони будуть обопільно здивовані й розмовлятимуть між собою піднесеним тоном, і поводитимуться під час розмови, і дивитимуться так, як люди, що перестали один одного поважати.

Міхал Топорний і далі розривався між селом і містом, і далі існувала потреба вирішити все й з'ясувати, і далі все лишалося невирішене і нез'ясоване, бо не дозволяла земля.

Настало літо, і Міхал, повертаючись до села, знову з вікна поїзда зобачив почорнілі хати, що утопали в зелені.

Знову були жнива; довгі жилаві руки Марії, Міхалової дружини, знову заглиблювалися в збіжжя й жали його, кров і далі намагалася вискочити з її жил на шиї, і можна сказати, що цій крові, яка прагнула будь-що розірвати жили, вдалося зробити їх грубшими; і далі студент був косарем, а малий Сташек далі був сільським хлопчаком, який шукає пташині гнізда; одноманітність цього поділу життя між селом і містом тривала й далі і мала тривати аж до тієї хвилини, коли студент третього курсу політехнічного інституту зайде до студентської читальні, щоб обміркувати план дальшого свого життя й життя своєї родини, — маючи перед очима широкі картини міста й села, що на-

пливають одна на одну, — а вийде з відчуттям незазваної досі радості й невідомою досі тривогою, що потім, розрісшись, багато чого вирішать у його житті в згоді з жорстокими правами любові.

В цій студентській читальні, де панувала атмосфера поважної, а може, й трохи навіть сумної працьовитості, Міхал Топорний зазнаюмився зі своєю майбутньою другою дружиною, Веславою Яжецькою.

Стоїть вона над його домовиною за звислою кленовою гіллею, бо ця звисла гілля високого дерева на кладовищі розділила цих двох жінок, цих двох дружин директора Міхала Топорного, які пильно дивляться одна на одну, бо досі не були між собою знайомі й не перекинулися жодним словом.

Не сказали вони одна одній нічого й тоді, коли після промов домовину опустили в могилу й мулярі накрили її важкою кам'яною плитою, і люди, що, здавалось, були настроєні по-філософському й розуміли тлінність життя, а по суті, не годні були приховати своєї внутрішньої радості існування, пішли геть, і на всипаній жорсткою довгій алеї кладовища бадьоро лунали їхні кроки; кілька душ, і серед них ці дві жінки, наблизилися до могили і якийсь час іще постояли біля неї; тепер їм уже ніщо не вадило дивитися одна на одну, вони могли плюнути одна одній межі очі або вчепитися одна одній у коси; але вони цього не зробили, віддавши перевагу мовчанці, яка містить у собі й прокльони, і пробачення, і розуміння.

Нічого не сказали одна одній ці дві жінки й тоді, коли разом з іншими пішли від замурованої вже могили; якусь хвилю вони йшли поруч і майже торкалися одна одної ліктями.

Але навіть тоді, коли вони опинилися так близько одна від одної, жодна з них не прохопилася ані словечком, не заклала, роблячи цим самим ласку померлому або, може, ласку своїм дітям, що мали здійснити мрію, яка, може бути, засяяла перед їхнім батьком, Міхалом Топорним, коли вже шальку його життя переважила шалька смерті й коли вже, можливо, — напевно цього ніхто не відає, — він шукав свою смерть біля скелястої кручі.

А почав ти зживатися з цією мрією, — не знаючи, що тебе жде, — з тієї хвилини, коли в студентській читальні стрів свою майбутню другу дружину, Веславу Яжецьку, і потім, коли ти звідтіль вийшов, а вона там лишилася, і коли, прогулявшись парком та вулицями міста, знову повернувся до читальні; ти не зайшов досередини, а тільки став за великим

вікном і дивився на цю гарну дівчину, що сиділа, заклавши ногу на ногу, й читала якусь книжку.

Того вечора ти, Міхале Топорний, вийшовши зі студентської читальні, йшов, звисивши голову, втупивши очі в брук, неначе шукав якусь загублену річ.

Про що ти тоді думав? Може, в своїй уяві ти вже їхав з цією молодого дівчиною, з якою недавно розмовляв, з тією Веславою Яжецькою, до свого села, й може, підступна уява завела тебе разом з тією гарною міською дівчиною на твоє сільське подвір'я, і може, та уява, що любить жартувати з людиною, перенесла вас обох у самісінький центр твого подвір'я, де, якщо хочеш звідти вийти, ти мусиш, хоч би в тебе були хтозна-які елегантні черевики, пройти тим видовженим пругом землі, укритим кізяками, і промарширувати повз стайню, хлів, свинюшню й собачу буду, і вдихнути смороду, що йде з цих жител тварин; може, зрештою знайшовся б інший вихід, але та твоя підла уява хоче напсувати тобі й підштовхує тебе в бік того пругу землі в піддашші й радить тобі, аби ти пройшов ним разом з цією гарною дівчиною, бо підступна уява любить завдавати людині сорому.

Може, в твоєму житті вже тоді починався той дуже короткий період, коли ти своє мужицтво й те своє мужицьке оточення побачив немовби ще чіткіше, неначе їх освітили рефлектори великого міста, в якому ти зазнаюмився з цією гарною, багатою дівчиною, що мешкає в пишно устаткованому будинку, і ця дівчина вже під час третьої вашої зустрічі занурила свої делікатні пальці в твою чорну, жорстку чуприну, і ти запитав себе: «Що з тобою діється, Міхале Топорний, сину Вінценти й Агнешки, вродженої Дуда, мужу Марії, вродженої Балай, онуку бабусі Вероніки, батьку замурзаного Сташека?» І ти міг, відчуваючи на своїй голові теплі, м'які, делікатні руки цієї вродливої дівчини, не ворухнитися й безтямно дивитись на дерева в міському парку, щоб не заважати уяві, яка вчинила так, що в хвилину, коли ми сподіваємося від тебе чогось зовсім іншого, ти з цією гарною дівчиною опинився на своєму подвір'ї, бо ти, на зло самому собі й немовби навсупір дійсності, завдаєш собі щораз більшого сорому, і цій гарній дівчині, яка бачила село тільки здалеку, показуєш стайню, і кажеш, що в стайні іржуть коні, коли вони здогадуються, що їм несуть вівса або сіна, і що в стайні треба було добити коня, коли його напали кольки й він, качаючись, переламав собі хребет. В думці ти оповідаєш цій дівчині, як зустрічаються очі агонізуючої тварини з людськими і як вона інюді дає ними людині знак добити її.

Все це ти вже оповідаєш цій дівчині, яка

всміхнулася тобі й похвалила тебе, бо ти вже у власних інтересах і немовби всупереч власній волі починаєш танути у власній щирості й довершуєш в уяві випробування цієї щирості, й в уяві постаєш перед цією гарною дівчиною як людина з села, з усім своїм сільським оточенням, і розкриваєш перед нею таємницю мужицького життя, а потім боязко зазираєш у вічі цій дівчині, щоби переконатися, як вона на все те реагує.

А вона безнастанно всміхається тобі й не відає, куди ти зайшов з нею в своїх думках і що ти їй подумки розповів; безнастанно розчісує твоє волосся своїми довгими, розчепіреними пальцями; і те, що вона робить, повинно відкрити тобі очі на самого себе, і ти цю хвилину мусиш довідатися про себе щось більше, ніж знав досі; і це повинно додати тобі певності в собі. Може, якраз це й почало додавати тобі тієї певності, яка згодом прийде до тебе, але ще тоді твоя уява почала зіштовхувати тебе з тих згірків, на які ти став здиратися з допомогою міста, політехнічного інституту, а найбільше, можливо, з допомогою цієї гарної дівчини, яка хотіла мати тебе.

І в думках ти знову проходиш повз цю гарну міську дівчину разом зі своїм мужицьким життям, мов з якоюсь провинною, і доходиш до хліву, і кажеш цій молодій дівчині, що в хліві живуть спокійні й мудрі тварини, які ніколи не втрачають спокою й терплячості, за винятком тих хвилин, коли відчувають, винюхують навіть найменший шматочок здохлятини й рогами викопують на болоті цю падаль. Тоді вони стають неспокійні, люті й ревуть, і б'ються між собою, і забувають про свою мудрість та терплячість; але це скоро минає, і до тварин знову вертаються їхня мовчанка і мудрість.

Ти говориш, власне, думаєш про все це і в уяві ставиш усе це перед очима цієї гарної дівчини так, наче скидаєш із себе провини, наче докоряєш собі, що ти це знаєш, що ти мусив про це довідатись, бо ти був мужик і нині теж не перестав ним бути, хоч ти вже студент політехнічного інституту й носиш гарне вбрання і краватку, хоч на ногах у тебе вже черевики.

В уяві, яка жартує з тобою, яка мучить тебе і хоче принизити тебе, ти репрезентуєш цій дівчині своє мужицтво й звинувачуєш себе своїм мужицтвом, а потім покірно дивишся у вічі цій дівчині й покірно чекаєш вироку.

То ще були ті часи, коли низьке піддашся в твоєму обійсті затуляло тобі світ навіть у великому місті й ти був, наче той сліпець, що не бачить перед собою дороги, і ти ще вибирався зі свого мужицтва й свого сільського життя, як муха з мазі, і ще не вибрався з цієї мазі; власне, ти з цієї мазі ніколи

й не виберешся, бо тобі забракне для цього снаги, а якщо й настане такий час, коли все свідчитиме за те, що ти вибрався з неї, коли твоя безжалісність і захланність, твоє становище й твоє життя свідчитимуть, що ти таки вибрався з неї, однаково прийде час, коли ти знов припадеш до стіни рідної хати; тоді вона вже стоятиме пустою, і ти припадеш до неї хіба для того, щоби почути мовчазні прокльони дерева, що обертається на по-рохню.

Але зараз твоє мужицтво проходить перед цією гарною дівчиною, яка, коли сидить, закладає ногу на ногу і,— не знаючи твоїх думок і далі немовби інформуючи тебе про тебе,— вихопилася з фразою, з тією нетерплячою фразою, що пожадливість одягає в личину ласки, з фразою, сповненою нетерплячого очікування пожадливої жінки, з фразою, яка перебуває на межі щирості, але не порушує ще сорому щирості, з фразою, якою вона сказала тобі, що ти подібний до чорного тигра.

І це твоє покірне, але водночас і хитро продумане дефілювання перед цією гарною дівчиною ще триває; ще не скінчився цей показ твого сільського життя, всього того, що є у видовженому піддашші на твоєму подвір'ї, тих тварин і нещастя тварин, і нещастя речей, і нещастя людей, які в таких піддашшях, на порогах стайні, хліва й свинюшні визирали свою долю й своє щастя, а до них часто приходили смутки і нещастя; і часто господар, дивлячись із надією на двері жител худоби, відвертався засмучено, бо передчував, що худобина згине, і, зажурений, звівши руки, ступаючи так, немовби йшов по нишпорках, вертався до хати зі звісткою, що заслабла худобина, а потім йшов у село з цією звісткою й щедро ділився своїм горем з іншими.

Ти знаєш, Міхале Топорний, що коли людина йде вузьким пругом землі у великому піддашші й коли вона поминає хлів, то дух їй забиває жовтий сморід, й уява, яка зриває з тебе всі личини, робить усе від неї залежне, щоби ти цій білій міській пані, від якої так пахне, оповів про хлів, про живих і здохлих, укритих чорними плямами, здутих свиней, що їх прибиті горем люди тягнуть на гробовище тварин; бо ти хочеш, аби це знайомство з хлівом і гробовищем тварин, а також із людським відчаєм було вже позаду. Бо ти вже думаєш, що на цьому все скінчиться, що тобі полегшає, коли ти розповіси про цей хлів, і коли змалюєш їй цей хлів, і коли нетерпляче крикнеш у думці: «Це подвір'я і хлів Міхала Топорного, студента політехнічного інституту!»

Але ти дуриш себе, якщо сподіваєшся, що вільно зітхнеш, коли поінформуєш цю дівчину про життя свиней і про хлів, і про жит-

тя людей, що пов'язане з ним та залежить від нього; ти дуриш себе, бо весь час порівнюватимеш себе з цією гарною дівчиною, з цією панянкою, бо сталося так, що ти заповнив свою уяву цим зіставленням і порівнюванням; а вигляд цієї гарної дівчини, її усмішка і її слова, які свідчать, що ти їй не байдужий, допомогли тобі переключитися на картини своєї ранньої юності й поставити перед очі цієї дівчини, що всміхається тобі, своє вбоге мужицтво, тобто оточити себе сумнівами, як це буває щоразу, коли з'являється якась надія; і тому, мабуть, у своїй уяві ти забрів аж у це піддашся.

За хлівом стоїть собача буда, біля якої прив'язана чорна з підпалинами сука. І ця собача буда, либонь, спала тобі на думку, а також те, що в тієї суки, яка ощенилася, треба забрати й потопити цуценят, лишивши їй тільки одне, найбільше двоє, бо сусіди сказали, що візьмуть їх; і ти міг, певно, пригадати, що востаннє забрав цуценят у тієї суки, коли після коротких відвідин рідної оселі знову повертався до свого міста, до свого інституту. Ти квапився тоді з роботою в обійсті і в полі, і наприкінці треба було ще потопити цуценят, щоб був сякий-такий лад у господарстві. Того дня, зібравшись уже в дорогу, ти підійшов до буди, і в руках у тебе була коробка з-під черевиків, бо ти подумав собі, що буде найліпше покласти цуценят у коробку й узяти із собою в поїзд, а потім, коли поїзд виїде на міст, викинути з вікна коробку в річку, і таким робом ти більшменш пристойно сповниш цей господарський обов'язок, що ти зробиш це, як порядний газда, а не як партач.

Сліпі й подібні до великих галушок цуценята повзли на животі по голій землі, а сука, ця собача мати, вискочила з буди й зразу ж завагалася, від своєї придуркуватої любові до цуценят почала переходити до придуркуватої любові до людини. Цуценят було шестеро, і четверо треба було забрати і втопити, отже, із шістьох треба було вибрати четверо, а це було не так легко, бо всі цуценята були здорові й гладенькі, і всі обіцяли вирости великими, гарними псами; і було навіть так, що ти поклав цуценя в коробку й вирішив його втопити, але потім вийняв, бо воно видалося тобі більшим за інше, якому треба було дарувати життя.

Ти досить довго вкладав цуценят у коробку і виймав їх із коробки, бо йшлося про те, щоб залишити найбільших і найгарніших, а вони всі були великі, і то одне, то інше здавалося тобі гарнішим за інших.

Коли ти згадав цю процедуру відбору цуценят на смерть?

Чи тоді, коли сидів з цією гарною дівчиною на лаві в парку, бо ти там досить часто зустрічався з нею, в ту хвилину, коли їй,

задоволеній твоїм товариством, все довкола подобалося їй коли вона казала про маленьку пташку на гілці, що це дуже гарна пташка й що вона розумно нахилиє голівку, аби до вас придивитися?

А може, тобі в іншу хвилину пригадалося те, як ти брав у руки теплих, м'якеньких, сліпих цуценят, як ти вибирав їх на смерть, бо не було коли длатися, бо до поїзда залишалося мало часу; і тоді ти навмання вкинув у коробку від черевиків четверо цуценят, бо довше вже не міг церемонитись із смертю й життям цуценят, інакше спізнився б на поїзд.

Коли тобі спало на думку те, як ти вибирав цуценят на смерть і на життя, як клав їх то на шальку смерті, то на шальку життя, коли ти усвідомив, що шалька смерті була в порожній коробці від черевиків, а життя—на втопаній, сірій землі біля буди, на землі, схожій на ту, що була в парку під вашими ногами?

Може, це шибнуло тобі в голову тоді, коли ця гарна дівчина, яка призначала тобі побачення в парку і в кав'ярнях, клала свою долоню на твою щоку й на твою руку; а може, тих цуценят ти пригадав іншого разу, може, іншого разу ти пригадав собі свій господарський обов'язок, до якого входить також топити зайвих цуценят; бо ти зрештою вибрав четверо цуценят, щоб утопити їх, і поклав у коробку, яка стала теплою від тепла цуценят, і перев'язав коробку мотузком, і можна було подумати, що ти несеш у коробці нові черевики.

Коли на залізничній станції ти зліз із воза, то всі, напевно, думали, що в коробці у тебе черевики, а не цуценята, яких треба втопити; і в поїзді ти теж скидався на людину, яка купила собі нові черевики.

Коли поїзд виїхав на міст, ти підійшов до вікна й викинув із нього ту теплу коробку, і та коробка, перелетівши через низьку балюстраду моста, впала у глибоку воду й швидко пішла на дно, бо ти загодя зробив у ній кілька дірок. Той, хто це бачив, міг подумати, що ти зсунувся з глузду, бо викинув у воду черевики, але потому, певно, замислився, що не завжди буває так, як людина собі думає, і що в коробці від черевиків могло бути щось інше; так воно зрештою й було, бо в коробці були цуцики, роковані на смерть...

IV

Чи можна те, що ти потопив цуценят, вважати твоїм останнім запобігливим вчинком селянина, який дбає про своє господарство і робить усе можливе, аби звільнити його від непотрібних речей та істот, засудити на

смерть те, що зайве, і залишити тільки те, що потрібне?

Чи те потоплення цуценят було останнім доказом твого піклування про своє господарство? Чи згадка про те, як ти вибирав і клав цуценят у коробку, а потім утопив їх, була останньою згадкою, котра підтримує в тобі покору?

Бо мусило щось бути до того, що відбулося перед важливим, тривалим обрядом, який ти виконав на самоті перед великим люстром у холі нічного кабаре, де забави тривали до самого ранку; перед тим обрядом зміни шкіри й зміни рухів, поглядів, кроків і слів; перед тим величним і водночас дещо блазенським, радісним актом великого перетворення, який поклав початок новому періодові в твоєму житті, періодові безпощадності, захланності й прокляття минулому, споминам і пам'яті про минуле.

Ти ретельно і, можна сказати, скрупульозно готувався до цього обряду, до цього самотнього танка перед люстром, і люди теж ретельно готувалися до цього перетворення, котре зробило так, що все минуле було зіпхнуто вниз і допіру після багатьох років видерлося нагору, і схопило тебе за горло, і стиснуло твоє горло. Але поки що ти добре, старанно підготувався до зміни шкіри.

Ти сумлінно вчився й не шкодував на науку навіть ночей, і тому іспити складав дуже добре; і професор, який приймав у тебе іспити, не раз казав: «Коли ви скінчите навчання, я зможу рекомендувати вас на гарну посаду, бо ви добре опанували програму навчання на механічному факультеті».

Після таких професорових слів, повертаючись додому, ти в думці казав собі, а якщо й ні, то, безперечно, мав право так сказати собі: «Чув, що тобі сказав професор? Він сказав, що ти дуже добре опанував матеріал і що тебе чекає майбутнє. Як це він сказав? «...зможу вас рекомендувати на гарну посаду». А раз ти так думав і так казав собі, то в ту хвилину в твоїх думках не було місця для того, що діялося на пружі землі у видовженому піддашші, тобто в твоєму господарстві; а якщо ти коли й подумав про це, то тільки як про перешкоду на шляху до свого майбутнього.

Місто, яке прийняло тебе від твого сільського вчителя, схопило тебе в свої руки й почало шити тобі нову шкіру, і ти зрештою надяг ту шкіру, і відтоді верх твоїх черевиків почав вилискувати, і відтоді ти зграбно виймав, як пристало власникові нової шкіри, цигарки з плаского, блискучого портсигара, що його тобі подарувала ця молода вродливиця.

Товариші, викладачі, професори, люди, що виголошували доповіді й промови, шили тобі нову шкіру.

Ти слухав уважно, аж рота розтуляв, коли йшов додому зі старшим товаришем, який часто виступав з доповідями, і цей товариш розповідав тобі про всяку всячину.

Була неділя, і міські вулиці були майже безлюдні, отож ішлося вам вільно й зручно, тим паче що ви звернули в маленьку вуличку, де не було ані лялечки і тільки згодом з'явився якийсь літній заплаканий чоловік.

Твій товариш, зобачивши цього літнього заплаканого чоловіка, здавалося, впав у гнів і повівся не так, як звичайно поводяться люди, побачивши таке видовище; він почав просторікати й сказав, що не любить плачу, що плачу взагалі могло б не бути, якби люди не оглядалися назад і не думали, що і як було перше, а тільки про те, як буде далі. Він просторікав і гнівався, і глузував з плачу, а коли той чоловік проходив повз вас, крикнув: «Не пхикай, старий!» Чоловік, певно, не почув, бо далі дибав, мов хлопчак, і далі втирав сльози, і твій товариш, цей майбутній кандидат на асистента політехнічного інституту, далі розводився про плач і казав, що плач негідний людини, яка будує нове життя. Він розводився про плач і про причини плачу, бо часто писав доповіді, й тому вважав, що про плач теж може багато сказати.

Міхал Топорний як студент третього курсу політехнічного інституту протягом певного часу мешкав із цим старшим товаришем, кандидатом на асистента, що разом з іншими, можна сказати, разом з усім містом, шив для нього нову шкуру; і ту нову шкуру Міхал носитиме до тієї хвилини, коли молода, вродлива жінка, Веслава Яжецька, його друга дружина, махне на нього рукою й покине його; тоді та нова шкура почне з нього спадати, й він почне надягати стару шкуру, яку скинув у хвилину великого перетворення перед люстром у холі нічного кабаре.

Той новий Міхалів товариш по кімнаті, той кандидат на асистента, хотів витичкувати Міхалові нову лінію життя і, впадаючи в запал оратора, — а може, він бавився в поета, — і, користуючись метафорами, казав, що людина повинна йти скісною лінією, яка весь час веде вгору, а корів, телят, тини й стріхи залишити позаду, казав: «Нехай ревуть корови, нехай мекають телята, нехай струхлявіє і впаде тин, нехай згниє стріха, і нехай вітер усе це розвіє, і нехай зостанеться тільки лінія, що веде навскоси вгору». І сміявся при цьому — той худий, високий, з пласким, як дошка, обличчям, кандидат на асистента; сміявся він, мабуть, тому, що хотів, аби Міхал часом не вдався до спогадів і не дозволив заговорити в собі докорам сумління.

Місто й люди, які оточували в цьому місті Міхала, вигляд міських плеканих людськими руками дерев, вигляд міських брудних птахів, кав'ярні, кабаре, гроші, які щедро платили йому, запізненому, усмішки, щедро даровані йому, запізненому, — все це похапливо шило нову шкуру Міхалові Топорному.

Різні люди, і різні слова, і різні картини...

Люди поважні й люди, які блазнюють...

Слова поважні й блазеньські...

Слова говорені, писані й слова читані...

Слова жорстокі й слова, які вимагають заціпенілих уст і жовтого, мов віск, обличчя...

Міські привітання й міський спосіб життя, міські уклони й потискування на кожному кроці рук...

Гарна дівчина, жадібна дівчина, дівчина, що каже: «Ти схожий на чорного тигра», або: «Які міцні в тебе руки»...

Інститут, збори, лекції й доповіді — все це шило Міхалові Топорному нову шкуру.

Ти опізнився, і багато чого пройшло повз тебе, і тому тобі дозволено багато взяти, щоб ти міг надолужити те, що згаяв.

Тебе висувають уперед, — це видно, — і на тебе розраховують, розраховують на Міхала Топорного, і багато чого тобі дозволяють, бо ти бабрався в гною, а згодом ділив панську землю і сидів коло того божевільного, якого довів до шаленства вигляд власної землі, і тому він пустився в шалений танок і невдовзі помер; бо ти на одному возі з тим божевільним приїхав до міста на іспит за гімназію. Про це тут відомо, відомо про те все, відомі подробиці твого життя, і все як слід підбирається для тебе.

На тебе розраховують, на твій хист, на твої технічні знання, бо накреслено великий промисловий план, план, який багато вимагає.

Хотілося б, щоб ти взяв багато чого з того, що пройшло повз тебе, і все виглядає так, немовби вже склали списки твоїх обов'язків і списки тих приємних речей, які пройшли повз тебе.

Але ти теж складаєш собі свої списки речей, відчуттів і приємностей, які пройшли повз тебе, і записуєш собі більше, ніж випадає, ти записуєш собі такі відчуття й приємності, які іншим затуманюють слізьми очі, і тобі зрештою теж. Ти нікого не питаєшся й до того уявного списку додаєш нові речі й нові наміри; ти безжально записав туди також те, що зробить так, що по змарнілому обличчю твоєї першої дружини Марії покотиться не одна сльоза, поки це обличчя не заціпеніє в глибокому смуткові.

Ти багато задумуєш і, мовби втративши здатність тверезо мислити, забуваєш про те, чого тебе вчив твій сільський учитель, той

дрібненький чоловік, який випхнув тебе в світ; бо зрештою ти і його доведеш до сліз, і дійдеться до того, що по глибоких зморшках на його обличчі покотиться скупя слюза.

Ти складаєш у своїй уяві ті списки й безжально відкидаєш те, що тобі заважає, і починаєш уже витравлювати з себе здатність до зворушення, бо воно тобі найбільше заважає, бо здатність до зворушення ти починаєш трактувати як недобру рису.

V

Власні задуми, передовсім власні задуми, й особисті програми, про які він не проходився нікому ані словечком, стільки разів обмірковані наміри, а також план їхнього виконання — усе це шило нову шкуру Міхалові Топорному, і швидко наближався той день, коли він, ідучи повільно й трохи наче недбало вимощеним мармуровими плитами холлом кабаре, куди його привела та гарна дівчина, раптом побачив себе на весь зріст у великому люстрі, можна сказати, вперше в житті побачив себе на повен зріст; тоді почався той удавано блазенський танок, ті блазенські викрутаси, що їх у його життєписі можна приблизно назвати церемонією зміни шкури або моментом великого перетворення, що з нього розпочався його новий період життя, період швидкого просування вгору навскісною лінією або період боротьби із зворушенням.

Той день почався звичним дзенькотом трамваїв і звичним шумом міста, який запрошував тебе, — а якщо запрошення тобі було мало, то наказував тобі теж приєднатися до нього; бо місто мусить беззастановно видавати шум, у якому все окреме, все сумне й веселе тоне й розчиняється в байдужому.

Приєднавшись до міського гомону, ти проходив повз людей, будинки й машини і швидко наближався до політехнічного інституту, бо хотів перед важливим іспитом іще поговорити з товаришами. І ти той іспит склав найкраще в усій групі, і після останньої твоєї відповіді професор подав тобі руку й довго всміхався; в коридорі тебе оточили товариші й, користуючись студентським жаргоном, сказали тобі, що курс у тебе вже сливе в кишені, — се означало, що на наступний курс ти перейдеш зовсім легко.

Потому ти зустрів молодого доцента, який теж поздоровив тебе з відмінним складенням нелегкого іспиту, а трохи згодом ти здибав на вулиці двох асистентів, які почали попліскувати тебе по плечах, і один

із них плеснув тебе трохи дужче й сказав: «Ти зробиш кар'єру, старий», — а тоді став перераховувати посади, які після закінчення політехнічного інституту ти зможеш обійняти, і ти, заповнений цією перспективою, не міг уже подумати про свою рідну, одноманітну й кумедну долину, і про кумедних людей, що вільно снують по цій долині, і про кумедних тварин, і про кумедну людську запобігливість, і про кумедне зелене збіжжя, і про кумедне зерно.

Попрощавшись з асистентами, ти зустрів іще якогось свого знайомого, котрий почав умовляти тебе змінити помешкання: мовляв, тобі треба покинути студентський гуртожиток і перейти на гарне, окреме помешкання; той знайомий, що випадково стрівся тобі, сказав, що коли б ти захотів, то зміг би перебратися на гарну, приватну квартиру; що це залежить тільки від тебе.

Так склалося, що того дня, який треба вважати днем твого великого перетворення, днем, коли ти перед великим люстром у холі нічного кабаре здійснив, можна сказати, врочистий, хоч дещо й блазенський акт огляду самого себе, таких зустрічей у тебе було багато. І після того огляду ти змінив свою шкуру і вже в тій новій шкурі пішов у дальше життя.

Того дня ти зустрів також службовця з ректорату, який сказав тобі, що до учбової частини приходив директор великого гірничого тресту й цікавився хорошими фахівцями машин; мовляв, він сказав, що на здібних випускників механічного факультету чекають добре оплачувані посади, квартири й автомашини до власного користування; він також заявив, що навіть тепер міг би вже дати здібному студенту високу стипендію. Той службовець з ректорату також сказав тобі, що ректор питав декана, чи є в нього такий кандидат, і декан назвав своє прізвище, а потім додав: «Нехай у тресті почекають ще рік, може, півтора — і я дам їм прекрасного спеціаліста, Міхала Топорного». Директор запевнив його, що гірничий трест зачекає, а стипендію почне надсилати, як тільки з інституту прийдуть відповідні папери.

Оповідючи тобі про візит до ректорату директора гірничого тресту, службовець, який умів масенько говорити, так швидко спрямував і підштовхнув тебе вперед, що ти вже тоді перестав думати про те, що ти чоловік Марії, вродженої Балай, і батько малого замазури Сташека. Вони десь там далеко — Марія і син; на шиї в жінки кумедно випнулися дві грубі жили і так і лишилися, не бажають ховатися назад, і хоч би ти хтозна-як натискав на них пальцем, вони вискакують знову і знову кумедно набухають, як тільки забрати пальця; малий

Сташек, який часом, граючись, натискає на них, сміється, коли вони випорскують з-під пальця й більшають; вони обоє десь там; скільки разів малий Сташек хапає матір за шию, шукає ці жили й питається, що в них усередині, що вони так випорскують з-під пальця, а мати відказує йому: «Нічого, кров...»

Після тієї зустрічі зі службовцем, перед зустріччю з гарною дівчиною, з Веславою Яжецькою, і перед тим, як вони пішли разом до нічного кабаре, в Міхала Топорного залишилося трохи вільного часу, і він провів його частково в себе в гуртожитку, частково на вулиці, а частково на лаві в парку.

Коли він ішов до парку, повз нього пройшла якась незнайома дівчина і визивно всміхнулася йому; він це, мабуть, помітив, бо озирнувся їй услід, вона теж повернула голову; і тоді та сумна, одноманітна долина, що лежить між великою рікою і горою каменоломні, ще більше віддалилася й стала чимось нереальним, майже неіснуючим.

Потім, коли ти був уже в парку, прийшла Веслава й теж поздоровила тебе з іспитом, а тоді відразу ж сказала, що з цієї нагоди треба піти до кабаре й забавитися. І ви пішли до нічного кабаре, щоб добре забавитися.

Ти їв і пив там із тією дівчиною, а потім у тебе скінчилися цигарки, і треба було піти й купити їх; виходячи, ти сказав: «Перепрошую», — бо ти вже знав, що так треба сказати, коли хочеш на хвилинку покинути особу, з якою разом сидиш.

Ти поминув вузький зал і пішов по червоному пухкому килиму, і незабаром опинився у порожньому холі, добре освітленому великими лампами: ти ступнув ще кілька кроків і раптом узяв себе у великому люстрі; так, навіть не відаючи про це, ти розпочав те блазенсько-врочисте надягання нової шкіри.

Народжений у хаті, де замість підлоги була долівка, кілька разів недбало сковзнувся по гладенькому мармуру, потім наблизився до великого люстра, нахилившись трохи вперед, а потім відступив назад і почав оглядати себе всього — з ніг до голови; бо неочікувано йому трапилась okazія, — може, навіть уперше в житті, — що він міг побачити себе всього, починаючи з підшових черевиків і кінчаючи волоссям.

Обізнаного з підступністю сухої стерні освітили ясні лампи, і той, кого стерня колола в ступні, став віч-на-віч із самим собою, неначе віч-на-віч з якоюсь іншою, незнайомою людиною.

Обізнаний з граблями, ціпами й вилами на гній і вилами на снопи, виконуючи танцювальні й блазенські па, почав дивитися на себе зачудованими, повними захвату очима,

мов на якусь незнайому людину, обізнану з вищою математикою, з інтегралами й диференціалами, зі складними обчисленнями дії машин, котра, однак, виконує ті самі рухи, ті самі танцювальні, схожі на блазенські, па.

Коли ти наближаєшся до нього, він наближається до тебе, а коли ти відходиш од нього, він відходить од тебе, і коли він виконує елегантний оберт, ти теж, наче цвічений пес, виконуєш такий самий елегантний оберт; бо цей обізнаний з вищою математикою й складними обчисленнями навчив, як слухняного пса, як слухняну тварину, цього обізнаного з клепанням коси, з оранкою, боротьбою проти пирію. Цей математик і механік видресировав цього мужика й багато чого відібрав у нього, в тому числі й покірність, яку він, однак, після кільканадцяти років зажадає назад, тоді, коли зажадає посірілу шкіру покірної людини.

Але вас тут не двоє, перед люстром стоїш тільки ти сам, Міхале Топорний, бо той у дзеркалі — се ти, а ти — се він. Ти тут сам, Міхале Топорний, і ти на самоті вдягаєш нову шкіру, і тебе обнімає незвідана досі радість і захват від власного вигляду, від невідомого досі для тебе власного вигляду.

Чого ти чудуєшся, Міхале Топорний, дивлячись на своє обличчя в люстрі? Адже це ти, той високий, міцно збудований чоловік — то ти, цей гарний, стрункий чоловік у люстрі — то ти.

Той, що городив плоти, обчухрував верби і топив зайвих цуциків, упізнає, нарешті, себе в тому високому, вбраному у темний костюм чоловікові з люстра, який порівняно недавно таким нетерплячим і гнівним голосом звелів своїй дружині Марії, яка зараз далеко звідси, спалити його мужицьку одіж.

Обізнаний з усіма обов'язками селянина, обізнаний з пусканням крові телятам, з туманом і сірим кольором землі, і зеленим кольором землі, і рудим, кривавим кольором землі, обізнаний з усім цим, нітрохи вже не сумнівається, що цей стрункий чоловік у люстрі — то він сам.

Обізнаний з травою, зі збіжжям і бур'янами, які глушать збіжжя, мусив завважити, що обізнаний з рухом складних моторів, з числами, з усілякими дивними математичними знаками має білі руки, і це теж стало в пригоді й допомогло обізнаному з угноюванням землі в надяганні нової шкіри.

І цей обізнаний з радістю, смутком і смертю тварин, з трухлявінням дерева, слухняно йдучи за цим обізнаним з життям і смертю металу, розпочав перед великим люстром у стіні трохи кумедну церемонію перетворення, і далі тривали ці дитинячі

вихилися дорослої людини, що скоро стане інженером, Міхала Топорного, аж поки цей, що був перед люстром, завважив у цього, що був у люстрі, легкість і звинність; бо ці його вихилися, ці кроки то вперед, то назад, то вбік, це його кружляння було жваве й не мало нічого спільного з кружлянням на панському полі старого шаленця, якого вигляд власного великого клаптя землі так вразив, що під ним затремтіли коліна, і він, бродячи по м'якій ріллі й насилу витягуючи з ріллі обліплені болотом босі ступні, почав ходити кружка, і це кружляння скидалося на неквапливий танок ущасливленої в божевіллі людини. Але той у люстрі, — хоч він тяж, здається, виконує дивний танок, бо, прагнучи добре побачити себе й придивитися до себе, робить малі кола на слизькій підлозі, — має звинні, пружнясті й міцні ноги; і тому, що стоїть перед люстром, до мислі такі міцні ноги, які напевно не затремтять під вагою дару, і він, ущасливлений власним виглядом у люстрі, вільно виконує щось схоже на танок і захоплюється собою і, мабуть, гадає, що може багато взяти й багато від чого відмовитися; отак милуючись на себе і думаючи так, надягав Міхал нову шкіру.

Він зробив перед люстром кілька пригинів та обертів й оцінив їх як елегантні й зграбні рухи, а також звернув увагу на гарну лінію своїх плечей і ніг; це теж бралось на карб у цьому надяганні нової шкіри, в цьому, — як його, мабуть, досить кумедно й надто патетично названо, — великому перетворенні.

І тепер надходить хвилина, яку можна назвати хвилиною оглядання свого обличчя, хвилиною пильного вивчення свого обличчя.

До цієї процедури, власне, до безрушного споглядання, він наближається здалеку, трохи нахилившись уперед, і спинається близько люстра, тобто на місці, з якого найліпше можна роздивитися своє лице; бо цей чоловік перед люстром хотів пильно приглянутися до свого обличчя і, щоб люстро чітко відобразило його обличчя, завіттив ще одну лампу, над самим люстром. Огляд обличчя він розпочав із чола, над яким було чорне, хвилясте волосся з кількома нитками сивини, котрі надавали ще більшої краси цій буйній чуприні; і допевнився, що на чолі не було жодного сліду вогкої, болотистої землі, що на цьому чолі не збереглася, бо не могла зберегтися, жодна з тих бризок болота, що відривається од сапи, од підкови бистрого коня, і навіть з-під людської ступні, поставленої з розгону на болотисту дорогу; на цьому чолі в люстрі не збереглося жодної з маленьких бризок землі, які часто прилипають до обличчя селянина, і селянин про це забуває й

довго ходить з тими сірими крапинками землі на чолі або на щоках, поки не зішкрябає їх нігтем і поки вони не змінять місце перебування й не опиняться за нігтем селянина або не відпадуть од шкіри, розсипавшись на порох.

Але на чолі чоловіка в люстрі не залилося жодного сліду землі, бо те чоло було гаразд умите водою й милом; умите ліпше, ніж чоло й лице того божевільного жебрака, що після свого шаленого танка на панській ниві ліг на землю й, щасливий, качався по ній і їв її так, наче хотів з'їсти всю панську землю й насититися цією землею; і через те йому не можна було як слід умити обличчя, бо він набив землі в рот, очі й був весь обліплений та засліплений землею.

Ти, що стоїш перед люстром, ти, Міхале Топорний, не міг тому божевільному належно вмиту лице, хоч усе ж таки довго й ретельно витирив його мокрою ганчіркою, бо той божевільний весь час бризкав змішаною з болотом слиною, і рештки цієї маси затримувалися в його зморшках та колючій щетині давно неголеної бороди; і тому не можна було повною відмити того божевільного, якого аж розпирало від щастя, і він, лише сьак-так умитий, поїхав до лікарні й, певно, теж лише сьак-так умитий, з присмаком землі в роті, яку він їв, відчуваючи, як горять його ступні від панового поцілунку, умирав, і, певно, теж лише сьак-так умитого, його поклали в деревище.

Але з тобою, чоловіче, що знаєшся на коренях і логарифмах, на механіці, з тобою, чоловіче в люстрі, було інакше; з тобою, Міхале Топорний, було інакше, бо ти, хоч і багато що спізнав, однак спізнав не все — ти встиг іще старанно поголитися, і старанно умитися, і надягти нове вбрання, і багато чого навчитися, і багато чого зобачити, і збагнути вищу математику й механіку, і багато чого зрозуміти, щоб належно підготуватися до тієї урочистої церемонії зміни шкіри, що її ти, власне, зараз успішно виконуєш перед великим люстром, яке стоїть у холі нічного кабаре, детально оглядаючи своє обличчя; і ти, що ходив коло старого божевільця, бачив його білі, розширені очі, був свідком тихої агонії того божевільного жебрака, здивовано й задоволено констатуєш, що очі твої карі й чисті, посаджені на синюватому тлі, очі, які так до вподоби твоїй міській дівчині, котра терпляче жде тебе зараз у залі нічного кабаре.

Ти все ще стоїш перед люстром, але вже не робиш різних вихилів, а тільки зблизька приглядаєшся до свого обличчя й пильно дивишся собі в вічі, і далі вивчаєш себе, і визнаєш, що тобі було приємно, коли та гарна дівчина сказала: «Ти схожий на чорного тигра».

Та фраза теж береться на карб у хвилину великого перетворення, у хвилину, що буде своєрідним підсумком багатьох хвилин, багатьох місяців і років, власне, підсумком багатьох незвичних переживань і уявлень.

Допіру тепер перед цим люстром ти добре бачиш себе й допіру тепер упізнаєш у ньому риси свого обличчя, бо досі ти не придивлявся пильно до себе, бо якось не було нагоди; і до людей, і до їхніх обличчя ти теж пильно не придивлявся, бо теж якось не було нагоди.

Може, ти пильніше придивився тільки до дрібненького, поживклого, вкритого рідким ластовинням лиця свого сільського вчителя, який керував твоїм життям, поки тобою не почало керувати місто й ти сам; ну, й так само пильно ти придивився до очей і лиця божевільного злидня, який у день великого дарування влаштував собі учту на розмоклій землі панського поля і їв землю, як смачну траву; ти добре придивився до розширених очей збожеволілого, до його вимащеного землею обличчя і до цілої його постаті, і все це добре собі запам'ятав.

І до обличчя тієї міської, вродливої дівчини ти, либонь, теж добре придивився, і якщо не бачиш її, то, певно, тільки тому, що вона в твоїй уяві стоїть надто близько від почорнілого обличчя божевільного старця.

Небавом настане така ніч, коли ти добре придивишся до ще одного обличчя — обличчя твоєї дружини Марії.

А тим часом ти стоїш перед великим люстром у холі нічного кабаре й пильно дивишся на себе, і ти вельми задоволений зі свого обличчя, до якого перед цим не приглядався, бо якось не траплялася нагода; і тобі подобається власне обличчя, отже, вродистість великого перетворення, — коли повернутись до цієї невишуканої метафори, — надягання нової шкіри проходить як і годиться.

Власне, цей урочистий, дещо блазенський і дещо сумний обряд зміни шкіри закінчується, бо ти мусиш іще раз віддалитися од люстра й окинути оком усю постать, тобто ще раз полюбувати на самого себе.

Зачарований своїм обличчям і поставою, можна сказати, навіть засліплений ними, ти зараз повернешся до своєї міської вродливиці, яка чекає на тебе за столиком у залі, і хитро виправдаєшся, коли вона дорікатиме тобі, що ти так забарився. Ти запросиш її на танець, і тобі здаватиметься, що ти вмієш добре танцювати; а потім знову повернешся з нею до столу, ви знову їстимете й питимете.

А потім ти зазнаєш великої, бурхливої радості після свого смутку і сумнівів, радості,

ситої до несхочу власним та чужим смутком і сумнівами, радості, яка здаватиметься тобі неймовірною у порівнянні з усім тим нікчемним, усім тим кривавим, усім тим болісним, своїм і чужим, що було колись, і всім тим невиразним і тяжким, що було колись; тобі, Міхале Топорний, дано буде зазнати великої радості, яка звільнить тебе від усяких думок, радості, що нею ти почав розкошувати ще в ту хвилину, коли скінчився той напівблазенський-напівсерйозний обряд перетворення перед великим люстром, і що потім залила тебе й заповонила всього, і ти обернувся щасливцем, який ні про що не думає.

І ось ти йдеш зі своєю дівчиною порожніми вулицями міста, яке поволі поринає в темряву, і тобі видаються гарними скоцюрблені, безформні, неначе з каменю, постаті нічних сторожів, що вартують крамниці.

Ти хутко йдеш зі своєю дівчиною й хутко наближаєшся до її дому, і знаєш, бо вона це тобі сказала, що там зараз нікого нема, бо батько й мати кудись поїхали; і коли вона це тобі сказала за столиком, ви швидко вийшли з кабаре й зараз швидко йдете вечірнім містом, аби якомога скоріш дійти до її дому.

Ти ще можеш спинитися, Міхале Топорний, ще можеш повернути назад. Спинися, поверни назад, і ти врятуєш себе од відчаю.

Але ти не спинишся, бо ти вже не думаєш, радість не дозволяє тобі думати, і якщо тобі й прийшла в голову якась думка, то, мабуть, така: «Є речі і є хвилини, за які варто заплатити відчаєм, і нехай він потім приходять до мене».

Спинися, Міхале Топорний, бо ще є час, і твоє лице не змокріє від сліз.

Але ти не спинишся, бо, може, думаєш так: «Є речі і є хвилини, які варті сліз, і нехай потім од них мокріє моє лице».

Спинися, Міхале Топорний, бо ще є час, ти ще не переступив поріг цієї гарної дівчини, поверни назад, і ти не стоятимеш під стіною рідної хати й не чутимеш шерхоту трухлявіючого дерева, що буде для тебе прокляттям.

Але ти не спинишся, ти не повернеш назад, бо ти вже не думаєш, а якщо й думаєш, то, певно, так: «Є речі і є хвилини, які варті, щоб через них сумувати, і я згоден стояти потому під стіною рідної хати і слухати шерхоту трухлявіючого дерева, що буде для мене прокляттям».

Спинися, Міхале Топорний, поверни назад, бо ще є час, ти ще не переступив поріг цієї гарної дівчини, спинися, і потім ти не підеш

смутий вузькою стежкою на кручу й не опишишся при її підшві, де тебе забере смерть.

Але ти не спинишся, ти не повернеш назад, бо ти, може, подумаєш: «Є речі і є хвилини, за які можна прийняти навіть смерть».

Ти не спинишся, Міхале Топорний, і зайдеш до помешкання своєї гарної дівчини; ти не спинишся, і марні ці волання й зусилля затримати тебе, бо твоє життя минуло так, а не інакше, відповідно до того, що ти дістав від довколишнього світу, скільки взяв з усього того, що тобі було дано, як оцінював те, що брав, і те, що відкидав; як керував собою і своїми почуттями і як дивився на те, що дістав, — якими очима, спокійними чи надмір здивованими, надмір розширеними.

Але ж ці волання, ці зусилля затримати тебе й прагнення повернути тебе від брами кохання не можуть мати ніякої ваги, бо ніщо вже не гідне змінити бодай одну секунду твого життя, бо воно вже скінчилося.

Ці волання можна тільки розуміти як нічого не вартий, жалюгідний протест проти того, що твоє життя вже скінчилося, скінчилося так, а не інакше й що ти не використав повністю зусиль часу; а також їх можна пояснити невиправною дитинячою наївністю, що це життя можна б іще раз повторити.

Але ж оклики: «Спинись, Міхале Топорний, одійди від брами кохання, бо це також брама ненависті, смутку і розпачу і брама кари», не можуть мати ніякої ваги, бо Міхал Топорний уже не живе; та з'являється бажання, — а може, почуття обов'язку, — знову відтворити твоє життя, Міхале Топорний; і фантазія, що, як сон, потрапить за кілька хвилин охопити багато років, відтворює все твоє життя, щоб утримувати тебе від того, що ти вже зробив, щоб радити тобі зробити те, чого ти вже ніколи не зможеш зробити, щоб ставити тобі запитання, на які ти ніколи вже не даси відповіді, й щоб, зрештою, не побачивши тебе й не почувши твого голосу, пристати на таке, а не інакше твоє життя, і щоб, зрештою, віднайти сенс такого, а не інакшого твого життя.

Після тієї ночі, власне, після раннього ранку, що його ти провів у спальні гарної дівчини, після того ранку твого великого кохання й після того дня, коли твоя думка почала обережно добиратися до твоєї радості й підточувати твою радість, після того дня мусив настати день, коли ти поїхав до села, і досить швидко від ранку великої радості й великого кохання, яке ти пережив, почав переходити до ночі ненависті й жалю, яку ти ще переживеш.

І знов хочеться засипати тебе настирли-

вими запитаннями, мов на сповіді, на які ти, однак, не даси відповіді й не відчуєш цієї настирливості, бо твоє життя вже дійшло кінця.

VI

Про що ти подумав, Міхале Топорний, коли твоя дружина Марія проколола собі палець заржавілим дротом і за якийсь час сказала тобі, що біль пішов вище й їй болять ціла рука?

Ти добре знав, що сталося з твоїм батьком, отже, про що ти подумав тоді, коли твоя дружина поскаржилася тобі на біль у руці: чи засмутило це тебе, чи в тебе з'явився промінчик надії, що цей біль може піти далі й що на шкірі можуть з'явитися довгі, темно-сині смуги?

Чи придивлявся ти потім крадькома до Маріїної руки й чи ковзав поглядом по всьому плечу, шукаючи синіх смуг, і чи напружував зір, знаючи, що ці смуги можуть ще не дуже різнитися від кольору здорової шкіри?

Навіщо тобі було напружувати зір? У чому ти хотів упевнитися і в якій ролі уявляв собі тоді ту гарну городянку?

Чи питав ти потім свою дружину Марію, як її палець, і якщо питав, то якої відповіді сподівався?

Що б ти робив, якби вона відказала тобі, що рука їй болять дедалі дужче, і чи з'явився б тоді на твоєму обличчі вираз глибокої зажури?

Що б ти робив, якби тобі сказали, що для твоєї дружини Марії немає вже рятунку й що вона мусить померти, і що б ти робив, якби знав, що її становище справді невтішніше?

Що б ти робив і що означала б та твоя глибока зажура, коли б твоєї дружині стало вже так зле, що вона не мала б сили видобути з себе жодного словечка?

Як би ти поведився під затопленим у тебе поглядом її очей і чи сміло дивився б на неї, й що тоді означала б твоя глибока зажура?

Чи засмутила б тебе смерть цієї жінки, з якою ти прожив майже десять років і яка народила тобі сина?

Що б ти відчував, якби побачив її в домовині і якби ту домовину потім несли на гробовище?

Чи виступили б тоді в тебе на очах сльози і що то були б за сльози? Чим вони були б викликані, Міхале Топорний?

Дай самому собі щирі відповіді, відкривай тільки перед самим собою і дай собі відповідь на ці запитання; ніхто не стежить за тобою, ти — сам; ніхто не дивиться на

тебе; знайди в собі відвагу, не бійся самого себе і дай щирі відповіді на ці запитання.

Чи була така хвилина, коли ти подумав про те, щоб забити свою дружину Марію, щоб просто схопити пальцями ту худу, бридку шию з грубими жилами й міцно її стиснути?

Може, ти подумав так тієї останньої ночі, яку ти провів з дружиною в рідній оселі, тоді, коли в тебе була вже та гарна дівчина з міста й коли ти вже нарядив їй дитину, про що ти ще й сам не знав?

Хто дає право настійливо ставити такі запитання, хто дає таке право, й кому дається таке право, коли право померлих — глибока тиша й спокій; і чи може таке право за якийсь час бути дане кривим і друзям померлого, аби вони ще раз пробігли його життя й аби уявили собі людину, якої вже немає на світі, аби говорили про небіжчика як про живого й аби замислилися над його життям для того, щоб віднайти сенс цього життя й цієї смерті; аби багато чого зрозуміти в його житті, пам'ятаючи про життя й смерть збожеволілого жебрака з притулку для вбогих, котрому, як добра порад, поставлена на столі, смакувала земля, для котрого та розмочена земля була столом і порад, і постіллю, і танцювальною залом, і місцем пишної забави, на якій через шаленство він дознав великого щастя; й аби відповісти на слова, які іноді можна почути в селі: «Міхал Топорний, той мужик, той директор, той чоловік мужички, той чоловік пані, той батько сільської дитини, той батько панича скінчив недобре».

Ще й'нині кажуть так про тебе в селі, Міхале Топорний, і тому треба людям докладно розповісти про твоє життя, треба їм розказати й ті неприємні речі про тебе, щоб вони могли тебе зрозуміти.

Треба тебе також показати в той момент, коли після ранку великої радості й великого кохання ти почав наближатися до ночі ненависті.

Ти наближаєшся до цієї ночі разом із згадуваним днем, бо коли ти висів з поїзда, була вже пізня пообідня пора, й поки ти полями й луками дійдеш додому, де тебе чекає дружина, яка не померла, бо рука її загоїлася, і де тебе також чекає син Сташек, буде вже вечір.

Обабіч путівця й стежок, якими ти ідеш додому, розкинулися луки, і ти йдеш сам серед розмаїтих квітів. Стоїть погідний день, заспокоїлися й навіть повеселіли птахи, вони не шастають над землею в марних пошуках безпечної схованки, в панічному страху, гнані якоюсь тільки їм званою небезпекою;

вони сідають на землю, на верби, забувши про обережність, немовби знаючи, що опинилися в безпеці й що шуліки не стежать за ними, бо вони зайняті якимись іншими, своїми справами; повітря прозоре, й над луками немає тих ледь помітних, імливих клубів, і тих задушливих, гарячих випарів води й землі.

Після такого дня й після такої дороги серед лук, які допровадили тебе, Міхале Топорний, майже до самого тину твого рідного двору, має бути приємна ніч кохання.

Але це буде ніч ненависті, ненависті, яка виникне з жалості, яка заговорить лише тоді, коли Марія почне зваблювати тебе, почне готувати тебе до цієї ночі, як до ночі кохання, і та її зваба видасться тобі жалюгідною, вона спочатку викличе в тебе жалість, а потім гнів.

Але ти, Міхале Топорний, не ввійшов іще до рідної оселі; ти допіру пройшов у похиліні ворота до саду, тримаючи на руці дощовика, як городянин, і хоч почало вже сутеніти, побачив під тиним маленького візочка — забавку, яку зробив колись Сташек; той візочок, та забавка, хоч вона вже й стара, переживе тебе, Міхале Топорний, і ще по твоїй смерті крутитимуться її дерев'яні коліщатка; і коли тебе вже не буде на світі, до твоєї рідної хати зайдуть двоє юнаків, зодягнених по-міському, і всміхнуться, зобачивши цей дерев'яний візочок, а один із них протягне його кілька метрів, і візок весело зарипить, весело заторохтить і, дряпаючи землю по лапаною розвором, незграбно, кумедно просунеться тих кілька метрів.

Але тоді, коли ти, Міхале, зайшов до саду в похиліні ворота, візочок стояв під тиним і на ньому лежали маленькі снопики зі споришу, повкладані верствами, наче справдешні снопи на справдешньому возі; і ти відразу ж подумав собі, що твій син Сташек грався у возовицю.

Нахилившись, ти взяв візочок за дишель і підтяг його ближче до стодоли, а тоді раптом пустив дерев'яну жердку, з якої був зроблений дишель, і випростався; візочок проїхав кілька метрів, зачепився за камінь і перекинувся; снопики розсипалися; враження було таке, ніби справді перекинувся справдешний віз зі справдешніми снопами, і тобі вдалося гра у возовицю, бо навіть віз перекинувся.

Тобі залишилося ще пройти видовженим пругом землі в піддашші, тією смугою землі, яку так любить кожен селянин, де завжди стоїть теплий сморід, де час від часу побрязкують ланцюги й покректують тварини.

Ти перечепишся через пень, на якому рубають дрова і який за твоєї відсутності переставили в інше місце, і ти частково втрапиш

свою самовпевненість, переконавшись, що потемки не можеш уже тут вільно рухатись.

Потім Марія почне зваблювати тебе, бо Сташек не забере в тебе багато часу — він одразу ж піде спати.

Жінка, спрагла твоїх пестошів, почне марно зваблювати тебе, готувати до ночі кохання, яка стане ніччю ненависті.

Згадуючи нині ту ніч ненависті, яка мала бути ніччю кохання, треба сказати, що, либонь, тебе вже тоді обняла неприємна млюсть, ти відчув надмір слини в роті, коли зобачив перед собою її худі, голі плечі, освітлені місячним сяйвом, що лилося крізь мале віконце; та навіть якби й не світив місяць, ти все одно знав, які худі плечі в твоєї дружини Марії. І це почуття ще дужче зміцніло, коли твоя дружина Марія сіла на ліжку й щось іще там скидала з себе, і коли, ходячи одягнений по кімнаті, ти почув, як вона кличе тебе, як каже: «Лягай», бо це означало: «Лягай біля мене».

То було випробування, яке мало зняти їй з очей полуду, бо ти весь час ходив, був на ногах навіть тоді, коли в місячному світлі на ліжку вже біліло її голе тіло.

Описуючи й далі ту вашу ніч, треба сказати, що ти відчував жалість до цієї півголої жінки, яка сиділа в ліжку і яка марно зваблювала тебе своєю наготою, своїм прискореним диханням і шарудінням постелі; і ти навіть хотів, щоб її зваба не була марна, щиро прагнув і гнівався на себе, що всі її зусилля підуть прахом; та зненацька це почуття жалості обернулося в ненависть до жінки з довгими, худими руками й звислими, висохлими персами, обернулося в ненависть тому, що вона була гідна жалю; і ти почав швидко ковтати слину, що збиралася у тебе в роті, і знову ходив по кімнаті, а вона, півгола, сиділа в ліжку.

Даючи з допомогою домислів та уяви лад подіям і вашим словам та думкам, можна сказати, що Марія нагадала тобі про твій обов'язок після марної спроби звабити тебе, після того як вона багатозначно усміхнулася тобі й розібралася догола.

Але перед тим категоричним нагадуванням про твій, Міхале, обов'язок було гідне жалю блання, собаче скигління, тихе й покірне випрохування твоїх пестошів, рабська молитва, звернена до тебе, мовчання, терпляче очікування; а ти безперервно ходив по кімнаті, відчуваючи до Марії жалість, яка щохвилини змінювалася ненавистю, і ненависть, яка щохвилини змінювалася жалістю.

Твоя постать раз по раз перетинала світляну смугу, і твоя довга тінь щохвилини з'являлася на освітленій стіні, об яку, сидячи в ліжку, сперлася Марія.

Оповідуючи далі про ту ніч ненависті, яка мала бути ніччю кохання, відновлюючи події

й ваші думки і даючи лад тим подіям та думкам, щоб краще уявити собі ту картину, треба сказати, що від блання, від собачого скигління Марія перейшла до настійного вимагання пестошів, яке ще більше заслуговувало на жалість, можна сказати, вона почала домагатися пестошів з допомогою ненависті; бо ти все ще ходив, все ще снував по кімнаті й все ще не міг, не годин був, хоч і дуже хотів, піти за голосом жалості, і тому тебе охоплювала все більша ненависть.

Прагнучи пізнати й віднайти сенс твого життя, Міхале Топорний, треба спинитися над усіма вашими думками й почуттями тієї ночі.

Спершу Марія прагнула твоїх пестошів, а потім марно намагалася звабити тебе; а тоді в тебе з'явилася жалість до неї, а після жалості — ненависть, а ще пізніше Марія благала й принизливо канючила в тебе любові; і ти знову відчув до неї жалість, а потім ненависть; а потім Марію виповнила ненависть, а тебе — жалість, а трохи перегода — теж ненависть.

Від блання Марія швидко перейшла до настійного, грубого домагання любові, до того рішучого, безглузкого домагання твоєї любові. Вона раптом зіслзла з ліжка, стала посеред кімнати у своїй короткій, грубій сорочці з великим вирізом на грудях і на плечах і, худа, жилага, півгола, застигла в смугі місячного світла.

Важко та й, може, навіть не випадає докладно пригадувати всі люті Маріїні вигуки, її безсоромне, безумне домагання любові, того, що вона зрештою вдалася до сили й хапала Міхала за рукави піджака й тягла його на збиту, розкидану постіль.

Може, не випадає так докладно оповідати про це гідне жалю Маріїне збудження й повторювати лайку, якою вона обкладала чоловіка; може, не випадає говорити про подробиці поведінки цієї нещасної жінки, яка вхопилася за останній, нікчемний аргумент: «Ти мій чоловік!»

Але чи можна до кінця показати нещастя цих двох людей, коли не згадати, як Маріїне прагнення любові змінилося ненавистю і порушило всякі межі сорому?

Чи можна у всій глибині показати твоє нещастя, Міхале Топорний, якщо змовчати про ту ніч, коли ти виявив свою здатність так жорстоко повестися з гідною жалю Марією і свою ненависть до гідної жалю Марії?

Обійшовши мовчанкою вашу ненависть, не можна говорити про ваше нещастя, бо та ваша обопільна ненависть була вашим нещастям.

Тому треба було принаймні коротко оповісти про ту ніч, щоб зрозуміти твою ненависть і Маріїну ненависть як ваше нещастя, щоб людина, котра ненавидить так само, як

людину, що благає зглянутись над нею, могла бути гідною зрозуміння.

Оповідючи про події тієї ночі, треба сказати, що Марія, шамотаючись із тобою, Міхале, в смузі світла й обкладаючи тебе лайкою, наразилася на твої сильні руки, які чинили опір, і раптом від настійного, безсоромного домагання твоєї любові знову перейшла до благання й почала вимагати від тебе найменшого — любові з жалю.

Перебуваючи в схожому на молитовний стані, вона тихо й лагідно сказала: «Я ж твоя жінка», — але сказала це так, немовби вже знала, що ці слова не матимуть жодної ваги. І вони справді не мали ніякої ваги, бо не могли мати, бо ти, Міхале Топорний, був нещасний по-своєму і не міг піти за голосом жалості — ти був здатен хіба на ненависть і в цьому також було твоє нещастя.

А потім Марія, все ще немов перебуваючи під владою якихось чарів і вірячи в себе, знову вдалася до чогось схожого на звабу: зняла коротку, грубу сорочку і, кинувши її на долівку, зовсім гола застигла в смузі світла; вона ще раз повторила ту саму фразу: «Я ж твоя жінка», — але це вже не змогло нічим зарадити, і вона якусь хвилю стояла в місячному світлі, бездушна й самотня, бо ти, Міхале, швидко відсахнувся від нагої Марії й знову почав ходити туди й сюди по кімнаті. А Марія в цей час іще перебувала під владою самоомани і, стоячи гола в смузі ясного світла, гадала, що, може, спокусить тебе своєю наготою.

Чи з'явилася тієї ночі в тебе, Міхале, бажання вбити свою дружину? Чи сплило тобі таке на думку, щоб рішити її життя?

І коли саме це шибнуло тобі в голову — тоді, коли вона благала твоїх пестощів і скигвила, мов собака, чи тоді, коли шамоталася з тобою, а може, тоді, коли намагалася знати тебе?

Чому ти хотів убити її — з жалю чи з ненависті?

Різні думки могли шибати тобі в голові тієї ночі, і якщо ти не побоявся бути відвертим перед собою, то відповідав на запитання, які можуть ставити собі навіть вельми добрі й вельми чесні люди.

Марія вдалася до ще однієї спроби привабити тебе до себе, але ти, як ошпарений, відскочив від неї й метнувся в кут, бо тебе знов напала млість і ти почав крутитися, неначе хворий кіт, а Марія, безпорадна, мов дитина, місячись по сорочці, світляною смугою на долівці дотяглася до свого ліжка.

А тоді запала тиша, яку ти порушив своєю короткою розповіддю про ніч, проведену з Веславою; ти розповів про це цілком щиро, нічого не приховуючи, і Марія сприйняла твою сповідь дуже спокійно.

Потім ти пішов. Пішов раннього ранку; по-

вернувшись спиною до ліжка, ти почув, що Марія плюнула в твій бік, але плювок не долетів до тебе; а потім, коли ти був уже надворі, ти відчув, як щось ударило тебе в плече; бо Сташек, який прокинувся і біг, щоб попрощатися з тобою, побачив заплякану матір; від нього не сховався її відчай, і, бачачи, що вона плюнула тобі вслід, хотів якось утішити матір і подумав, що полегшить її біль, якщо вибіжить за тобою з хати й пошпурить у тебе грудкою землі.

Ти йшов до станції, весь час віддаляючись від рідної домівки; і тільки опинившись у полі, ти відчув приплив безмежної радості.

Такий був твій останній відхід перед останнім поверненням до рідної, вже порожньої хати, вікна в якій були забиті дошками, вибитими із стіни в шопі, бо цим дошкам не судилося струхлявіти в стінах прибудови, і вони мали спорохнявіти на вікнах спустілої хати, зробивши з неї також довічну в'язницю для малого, наївного котеняти, яке, захопившись грою в порожній хаті, не змогло вчасно втекти, коли дядько Міколай забивав вікна.

VII

Після ночі ненависті й жалості ти знову йшов полем до залізничної станції й ні разу не озирнувся ані на свою хату, ані на своє подвір'я, де тебе не зрозуміли й оплювали, де твій рідний син підняв на тебе руку; ти ненавидів село, яке залишав позаду і з якого йшов потаємці, наче злодій з нічного крадежу.

Ти ненавидів ці іржаві поля й тікав із цього села, наче від пошесті, і якби тобі тоді був хто сказав, що ти колись повернешся до свого дому й станеш під ним, змучений і сумний, ти не йняв би йому віри, бо відчував уже приплив великої радості, яка чекала тебе там, куди ти повертався.

Ти обминав людей, які йшли в поле; тобі здавалося, що їх ти теж ненавидиш, бо вони заважають тобі розкошувати цією великою радістю; бо тобі здавалося, що вони хочуть схопити тебе за барки й зупинити, і повернути лицем до села, а спиною — до твого щастя.

Ти ненавидів, — а може, тобі тільки здавалося, що ти ненавидиш, — тих упертих істот, які день і ніч порпаються в полі.

Ти обминав людей, але не зміг обминути дочку божевільного жебрака, яка пасла двох корів; вона сама перепинила тобі дорогу й спитала, чому ти так скоро їдеш. А потім показала тобі свою нову хату, поставлену на тому шматку панського поля, який довів до шаленства її батька.

Земля не зберігає слідів босих стіп, але

приблизно можна було визначити, що на тому місці, де божевільний жебрак виконав свій шалений танок, тепер росте конюшина, а неподалік стоїть нова хата, в якій живе його дочка зі своїм чоловіком.

Вона також розповіла тобі, що при попівстві вже немає притулку для вбогих; його зруйнували, власне, розібрали на паливо, бо він уже нікому не був потрібен — жебраки та їхні діти один за одним подалися в світ. Ці злидні виходили з притулку в масивні, незвичайно широкі двері, і вже ніхто з них не повертав на ту коротку стежину, що вела до попівського фільварку, а всі йшли в світ, у міста й на фабрики, або на панську, тепер уже їхню землю; а дехто з жебраків оселився в покоях панського палацу.

Дочка збожеволілого жебрака нагадала тобі також вашу спільну подорож, коли вона, ти, її батько, зв'язаний шнурками, а також твій сільський учитель їхали возом до міста: ти — на іспит, її батько — на смерть, вона — щоб скласти компанію батькові в його останній подорожі, а вчитель — із вами, як з наслідками своєї відваги й праці.

А згадавши про ту подорож, вона мусила також згадати жебракову смерть — тихе, спокійне вмирання якраз у той час, коли ти складав іспит у гімназії.

Потім та молодиця розповіла про батьків похорон на кладовищі в невеличкому містечку. Сказала, що її батько має гарну могилу на тому кладовищі, що на могилі стоїть гарний дубовий хрест, до якого прибито металеву табличку з батьковим ім'ям.

Ти сказав тій жінці «до побачення», але вже ніколи не зустрів її; не зустрівся ти з нею і того дня, коли востаннє, перед самою смертю, ішов до рідної оселі; може, ти побачив тільки її хату на колишньому панському полі, здираючись на високу кручу, з якої вже не спустився.

Сказавши їй «до побачення», ти пішов далі, знову розкошуючи тією великою радістю, яка охопила тебе.

До свого великого міста ти приїхав уночі, а вранці убрався в нове вбрання і наглянсував черевики. Отак рішуче й жорстоко розпочав ти будівництво свого щастя, в чому тобі довго ніщо не заважало; не завадили тобі навіть візити твого сільського вчителя, під час яких він нагадував тобі багато речей, що про них ти забув і що ними злегковажив.

Вранці ти розмовляв по телефону з Веславою, і вона сказала тобі: «Значить, ти вернувся, мій чорний тигре»; ви домовились зустрітись в приміському лісі, а потім ти пішов до інституту й, одержавши стипендію, яку тобі прислав гірничий трест, кілька годин тинявся по місту.

Після тієї ночі ненависті, жалості й огиди,

яку ти провів у рідній хаті, прийшов вечір кохання в приміському лісі, і ти знову почув: «Який ти сильний, мій чорний тигре, мій коханий чорнявчику».

То було твоє перше, запізніле кохання, Міхале Топорний, і ти вже багато заплатив, і ти вже багато втратив, платячи за той ранок кохання і вечір кохання в приміському лісі й за ті палкі Веславині слова: «Мій ти чорний тигре, мій ти коханий, дужий чорнявчику».

Ти заповідливо почав убезпечувати й зміцнювати своє кохання і своє щастя; ти старанно вчився й складав іспити, поцікавився на Веславину пораду, чи бережуть у гірничому тресті для тебе добру посаду інженера — оглядача гірничих машин.

В той період не раз можна було бачити, як ти швидко йдеш містом або довго вночі сидиш над підручником, або забув разом із Веславою в якийсь затишний, захований од світу куточок; і та твоя швидка хода, і те, що ти до пізньої ночі сидів над підручником, і ті твої таємні зустрічі з Веславою в віддалених, затишних куточках або у неї вдома, коли там нікого не було, або в твоєму помешканні, — усе це служило твоєму запізнілому, першому кохання, мало убезпечити, зміцнити його.

Ти оговтався вже трохи в місті й навчився легко обминати людей на хіднику, і позбувся мужицької звички лупати на все очима й розмірковувати, повільно розмірковувати й лупати очима, і дивуватися, зобачивши дрібні, маловажливі речі, й, наче дитина, радіти дрібним речам, позбувся мужицької покори, згоди на таке життя, яке є, й на таку смерть, яка буде, і серце твоє вже позбулося того повільного ритму мужицького серця й билося тепер щораз швидше.

Ти носив темне або ясно-сіре вбрання і здавався ще вищим, бо трохи схуд; твоє обличчя видовжилося й прибрало чіткіших, так би мовити, яструбиних рис. Волосся твоє й далі було чорне; може, в ньому з'явилося трохи сивини, але вона прикрашала його й навіть приваблювала погляди перехожих.

Такий ти був і так, либонь, тоді виглядав, Міхале Топорний, і тобі далеко ще було до тих перших ознак старіння, які звичайно з'являються в людини тоді, коли життя її зверне на другу половину, і які з'явилися в тебе незадовго до смерті, бо ти помер, маючи п'ятдесят років.

В оповіді про твоє життя ми дійшли до того періоду, коли Веслава відкриє тобі багато важливих речей; але перед тим відбудеться твоя зустріч із твоїм рудавим, непоказним з виду сільським учителем, якому свого часу дала з відчаю ляпаса Марія і який прийшов до тебе вже після того, як задумався над твоїм життям і над тобою.

Дрібна постать твого сільського вчителя з'явилася несподівано одного з вечорів біля

твого помешкання і в темряві вулиці видалася тобі трохи не приви́дом; і ти тоді, певно, був подумав, що це всього-на-всього мана; бо ти хотів, аби цієї людини там не було, бо тоді тобі не треба було б розмовляти з ним, не треба було б заходити в неприємну розмову, воскрешати думки, які давно відмерли, слова, які щезли, й порівнювати ці думки і слова з теперішніми думками й словами.

Але та дрібна постать усе ж таки стояла в сутіні й незабаром наблизилася до тебе, й ти тоді виразно побачив перед собою свого сільського вчителя і почув його голос.

Ваша розмова відбулася в твоєму помешканні, вона тривала довго, бо закінчилася тільки пізно вночі.

Учитель згадував війну й ваші таємні зустрічі, а потім заговорив про перші дні й тижні по війні. Згадав про візит наймитів до панського палацу й про день поділу панської землі, коли збожеволів той найбільший злидень з притулку для вбогих при попівстві; а потім згадав про вашу спільну подорож до маленького містечка, де ти склав іспити на атестат зрілості.

Він говорив про все це з хитрістю досвідченого педагога, бо хотів спрямувати твої думки й уяву до того періоду, про який ішла розмова, щоб ти зміг порівняти ті свої думки й уявлення з теперішніми своїми думками й уявленнями; і щоб зміг порівняти те, як ти думав під час війни і в перші тижні, а може, і в перші місяці по війні, з тим, як ти думаєш нині; а може, той розумний і водночас трохи хитрий педагог хотів повести вашу розмову так, щоб ти сам розворушив своє сумління і щоб він не мусив цього за тебе робити.

Учителеві не йшлося про якусь там аж надто велику премудрість, йому йшлося про звичайнісінькі речі, а також, щоб навчити тебе захищатися від приголомшення, бо воно завдає шкоди людині і її сумлінню.

З такими звичайними, дрібними, відомими для всіх премудрощами прийшов до тебе твій сільський учитель і терпляче, простими й звичайними словами навертав тебе до них. І на підставі його слів, які він вільно вимовляв і підкріплював прикладами, можна було зробити висновок, що йому йшлося також про звичайну, всім відому річ: не можна обирати шлях, який веде через сльози, точніше, через сльози своїх близьких, як шлях найлегшого і найпростішого способу досягнення того, що звичайно називається щастям; і що не можна скорочувати собі шлях до щастя, бо через це теж потім мучитиме сумління.

Людина повинна прагнути досягти щастя чесним шляхом, а не добуватися до нього всілякими нечесними способами.

Про такі-от звичайні людські речі і йшлося твоєму вчителеві, якому свого часу дали ляпаса, і він повів мову так, що ти нітрохи не міг сумніватися, до чого він гне.

Ти нітрохи не міг сумніватися, що він просто хоче, аби ти не кидав своїх близьких, а всілякими способами тягнув їх за собою, аби ти не скидав із себе цього тягаря — близьких тобі людей.

Твій сільський учитель усе ще відверто не висловлював своїх поглядів, бо не хотів бентежити твоє сумління; а намагався зробити так, щоб ти сам ворухнув його; і тому здавалося, наче він тільки торує тобі шлях до твоєї сумління, аби ти сам зрозумів свої обов'язки й свої помилки. Маючи це на меті, він удався до спогадів і показував рукою позад себе на знак того, що повертається до минулого й що робить це задля того, аби ти міг пригадати сам себе, того Міхала Топорного в бавовняних штанах, й аби ти міг пригадати собі рідну одноманітну долину між великою рікою та горою каменоломні; аби ти міг в уяві пройтися по ній і побачити знайомих людей та знайомі місця, й аби міг уявити собі наймитів, які підходять до тебе й дивляться тобі в вічі, які нічого не злякалися і зайшли до панського палацу; й аби ти уявив собі найбільшого злидня з притулку для вбогих, який не міг заспокоїтися з тієї хвилини, коли пан укляк перед ним, мов перед фігурою святого, і поцілував його стопи, як святому; й аби ти в своїй уяві побачив, як до тебе підходить і заглядає тобі в вічі твоя дружина Марія, котра заглядає тобі в вічі навіть тоді, коли ти понуриш голову; й аби ти уявив собі, як заглядають тобі в вічі твій син Сташек і твої сусіди.

А ти, Міхале Топорний, як ти тоді тримав себе, коли твій учитель говорив до тебе?

Що можна сказати про твою поведінку, твої відповіді й твої думки під час тієї розмови з учителем?

Все твоє дальше життя свідчить про те, що надаремні були старання твого старого сільського вчителя. Бо що б ти йому не відповів, це не може мати якогось більш-менш вагомого значення, бо його старання зрештою виявилися надаремні.

Може, ти щось і бовкнув під час тієї розмови, може, вимовив якусь коротку фразу або кілька слів, у яких, однак, не міг передати усіх своїх думок і почуттів й усього свого тодішнього становища. Але ті твої короткі фрази могли свідчити тільки про одне: ти вже не можеш повернути назад, і твоє запізнiле кохання прийшло до тебе заслужено й ніщо вже не зміниться.

Твої відповіді, твої короткі фрази свідчили, мабуть, про те, що ти добре не розумієш себе й не знаєш, який ти жалюгідний, бо не належиш до тих щасливих, що можуть дося-

гати своєї мети без сліз болю в близьких людей, бо ти належиш до тих нещасливих, які сльозами й відчаєм близьких людей мусять платити за те, що вважають своїм щастям, бо ти належиш до тих нещасливих, котрі опізналися й тепер наздоганяють, весь час наздоганяють, котрі іноді мусять ненавидіти своїх близьких, аби кохати чужих.

Твої скупі відповіді вчителеві не свідчили про те, що ти розумієш себе; вони свідчили скоріше про те, що ти хочеш здихатися свого вчителя, який прийшов до тебе з повчаннями, котрі тобі вже не пасують; бо своїм життям ти випередив, а може, уникнув їх і мусив би зректися свого першого, запізнитого кохання, щоби ті повчання годилися для тебе; ти мусив би відмовитися од завтрашньої зустрічі з Веславою, коли ти побачиш її тіло й торкнешся його, а вона скаже: «Який ти сильний і гарний, мій чорнявчику».

А ти ж не зречешся свого кохання, ти не відмовишся бодай від однієї зустрічі з Веславою й не віддаси тієї зустрічі за цілу одноманітну долину, що розкинулася між великою рікою і горою каменоломні; ти не згодився б бодай одну усмішку тієї молодой, гарної дівчини, один її подих віддати за ту монотонну рівнину між великою рікою і горою каменоломні.

І ти, мабуть, знехочу іноді мурмотів щось на відповідь тільки тому, що хотів здихатися старого вчителя, хотів, аби він уже забрався зі своїми повчаннями.

Він це, певно, зрозумів, але перш ніж попроситися, спробував іще заговорити до тебе піднесеним голосом, що, власне, уже свідчило про його цілковиту капітуляцію. Ти теж почав голосніше говорити про те, що вороття для тебе вже немає.

Отож у розмові почали звучати різкі докори, вона стала схожа навіть на сварку, і тоді учень подивився на вчителя як на докучливого причепу, а вчитель подивився на учня як на людину, котра не гідна шани.

На тому розмова мусила скінчитися, і старий учитель пішов, навіть не попрощавшись. Була пізня ніч, власне, скоро мало вже дніти.

Ти, Міхале, хотів його провести, але він замахав руками, мовляв, не треба; отож ти вийшов тільки на балкон у коридорі будинку, де ти мешкав, і звідти зраділо дивився, як цей дрібний, худий чоловічок іде безлюдною вулицею разом із своїм багажем видив, що їх він намарне розгортав перед тобою під час багатогодинної вашої розмови.

Ти бачив, як він ішов безлюдною вулицею, на якій гучно лунали його кроки, і як зник за муром будинку разом зі своїми шляхетними повчаннями про сумління і чесне щастя; і тільки далекі, приглушені звуки його кроків свідчили про те, що він ще хви-

лину тому був тут, і вони дедалі тихшали, а потім і зовсім розтали.

Ти довго стояв на балконі, дивився на безлюдне, заснуле місто й піддавався радості, яка знову почала огортати тебе, і уявляв собі лісові стежки та лісові галяви, на яких ти будеш зі своєю Веславою, коли розвидниться.

Потім здалеку долинув паровозний свисток, і чути було даленіючий стукіт коліс поїзда, і ти знав, що це той поїзд, яким твій сільський учитель повертається в ту одноманітну долину, на берег великої ріки, на схил гори каменоломні; і в тінь дерев та тинів, як у безпечний сховок, везе свої видива, що ними марно живив тебе не одну годину, і всі свої повчання про сумління й чесне щастя.

Частина третя

Від першого візиту до тебе сільського вчителя минуло багато часу й багато відбулося всіляких подій, і ти, Міхале Топорний, знову значно просунувся вперед, і багато чого досяг, і вже серед білого дня сидиш в одному з покоїв Веславиного помешкання; а поруч тебе сидить її батько, дебелий, високий чоловік, і ви обидва нетерпляче зиркаєте на двері другого покою, де твоя друга дружина, Веслава Топорна, уроджена Яжецька, народжує сина.

Пологи, мабуть, іще не почалися, бо з покою, де вони почнуться за якусь хвилю, вийшла вся в білому медсестра по склянку содової води для лікаря-акушера, що сидить коло Веслави.

Міхале Топорний, сину Вінценти Топорного, що народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, — сам ти теж народився у тій кімнаті, де замість підлоги була долівка, — батьку сина Сташека, що народився в тій самій кімнаті, де замість підлоги була долівка, крізь прочинені на хвилюк двері на тлі темного килиму ти побачив білу постіль, на якій лежала твоя дружина Веслава, і вкритий білою скатертиною невеличкий столик з блискучими лікарськими інструментами та маленькими пляшечками з ліками; а це свідчило, що ти в своєму житті просунувся далеко вперед і багато чого надолужив; про це свідчив також твій огрядний, високий тесть в грубих рогових окулярах, з білими руками, який ходить дрібними, обережними кроками і ніколи не бачив кімнати з долівкою замість підлоги.

Пологи, певно, скоро почнуться, а може, вже почалися, бо ти почув тихий стогін своєї дружини Веслави і якусь шамотню за білими дверима; але потім там знов запала тиша, і ти мусив терпеливо чекати.

Багато чого мусило статися, якщо чоловік, з котрим ти зараз сидиш у покої, — твій тесть, якого ти, дотримуючи заведеного тут звичаю, мусиш називати «татунем».

Але важко сказати, чи це він помстився над тобою, чи навпаки — ти помстився над ним, коли ти всміхнувся йому й сказав: «Татуню»; важко сказати, хто з вас переміг, хто dokonав помсти — той, який народився в кімнаті, де замість підлоги була долівка, чи той, який не мав ніякісінького поняття, що таке долівка.

І все ж таки, мабуть, він помстився над тобою, а може, ти помстився над ним, бо зробив з його дочкою, що хотів — покохав його дочку, а його дочка покохала тебе.

Але, може, все ж таки він помстився над тобою, може, все ж таки цей знаний лікар, син фабриканта, який зараз посміхається тобі, dokonав помсти, і сталося так, що ти, кохаючи його дочку, зненавидів Марію і село, і ту одноманітну долину, котра простяглася між великою рікою і горою каменоломні.

А може, все ж таки ти помстився над цим огрядним паном, над цим твоїм «татунем» і переміг його, бо ти вийшов з хати, де замість підлоги була долівка, і вдерся до цих покоїв, а він і його донька, і його дружина прослали пухнасті килими під твої ноги, що босі ходили по землі.

Але, може, саме він помстився над тобою й здобув перемогу, бо ти одігнав від себе багато своїх думок і наближався до його доньки, як побожна людина до святого образа, і визнав за щастя бути поруч неї й торкатися її пещеного тіла, без гуль і потовщень, зманіженого усім її дотеперішнім життям.

Пологи, либонь, уже почалися, бо з-за дверей чувся Веславин стогін, її заспокоював лікар-акушер.

За кілька хвилин народиться твій син, Міхале Топорний, і онук цього огрядного пана в окулярах, що ходить дрібним, обережним кроком, а також онук твого батька, Вінценти Топорного, мужика з широким, завжди неголеним обличчям, який, тамуючи в душі тяжкий біль, відносив на цвинтар маленькі домовини своїх голодних дочок і який, коли ти народжувався, щохвилини грюкав чоботом у двері до кімнати й питав сільську акушерку, чи ти вже народився; бо він чекав сина; адже син, як підросте, якось дасть собі ради.

Якби він був живий і зараз чекав з тобою й цим огрядним паном кінця пологів твоєї другої дружини, то міг би за звичкою ска-

зати: «Треба, щоб був син, бо син, коли підросте, якось дасть собі ради». А цей огрядний пан, твій тесть, твій «татуньо» не зрозумів би цих його слів, він, мабуть, здивувався б, що люди можуть таке верзти, чекаючи народження дитини.

За кілька хвилин народиться онук твого покійного вже батька, того селянина, який не дався лікарям на підмову лишитися в живих, бо він знав ліпше за них, що селянин мусить мати дві ноги, й не дозволив відтяти собі хвору, посинілу ногу; бо як би це виглядало і як на нього дивилися б люди, і як на нього дивилися б коні й корови, і який це був би сором перед людьми й тваринами. Тому він затався й не погодився лишитися в живих.

І ось нині приходить на світ його онук, що є також онуком цього огрядного пана, твого тестя.

А може, все ж таки ти, Міхале Топорний, помстився над своїм огрядним тестем, бо його онук буде одночасно онуком твого батька й правнуком твого дідуся?

А може, все ж таки він помстився над тобою, бо ж нам відоме твоє життя, Міхале Топорний, і відомо, як воно складеться, і відомо, що його дочка, а твоя друга дружина, Веслава, покине тебе, бо ти перестанеш бути для неї цікавою забавкою й набриднеш їй, і її навіть почне дратувати цей сильний, привабливий, екзотичний для неї чоловік, цей заброда з одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, чоловік, чиє елегантне вбрання й виглянсовані черевики не змогли приховати плям заброди.

А може, ти переміг цього свого «татуня», цього огрядного пана, що чекає разом з тобою кінця пологів, який, однак, уже відомий, бо, знаючи твоє життя й те, як воно проходило, відомо, що в тому покої за білими дверима народився син, якого назвали Єжи.

А тепер треба оповісти про ті події, які сталися з тобою до тієї хвилини, коли ти чекаєш народження сина Єжи.

Після візиту сільського вчителя сталося багато подій, і ти просунувся значно вперед на своєму шляху, — користуючись тією трохи кумедною метафорою, яку придумав твій товариш, що вдавав із себе такого суворого й жорстокого, а по суті, був просто екзальтованим, — на тій лінії, що весь час вела навскоси вгору.

Ти взяв розвід з Марією, одержав диплом і обійняв посаду інженера-механіка в гірничому тресті.

Коли ти з'явився туди, посаду начальника відділу машин та механічного устаткування шахт займав інженер, який саме лікувався в

санаторії; ти, прагнучи надолужити згаяний час, почав бігати по канцеляріях тресту й казати, що посаду начальника механічного відділу має займати здорова й сильна, а не хирна людина; очевидно, ти посилався на інтереси підприємства, що для людей догадливих і дисциплінованих означало те ж саме, що й інтереси краю.

Ти вже знав, як узятися до діла, і виявляв велику активність на важливих виробничих нарадах; зрештою ти обійняв посаду начальника механічного відділу, поки попередній начальник повернувся з санаторію.

Тобі дали кабінет з важкими кріслами, секретарку, і спокійний, літній слюсар відкрутив на твоїх дверях скельце, вийняв картку з прізвищем попереднього начальника й засунув туди іншу — з твоїм прізвищем; ти був присутній при цьому й спостерігав, як вправно орудував викруткою цей спокійний, терплячий чоловік, що безперервно міняв картки з прізвищами на дверях великої канцелярії гірничого тресту.

У власне розпорядження тобі дали також авто, щоб ти міг швидко здійснювати контроль над устаткуванням у шахтах і каменоломнях тресту.

Іноколи ти на цілий день відпускав шофера, брав із собою Веславу і їхав з нею далеко за місто; дорогою оглядав підлеглі тобі підприємства, а потім звертав до лісу, щоб прохолодитися й подихати свіжим повітрям.

Іноді ви їхали узліссям, звідки відкривався далекий краєвид аж до тієї каламутної плями над обрієм, яка могла нагадати тобі твою рідну долину й поля на ній і панські ниви, що стали тепер мужицькими й що на них найбільший злидень з притулку для вбогих дознав величезного щастя.

Ти вже багато чого досяг і багато що втратив на той момент, коли чекаєш народження другого сина. Ти маєш уже диплом інженера й гарну посаду, гарну платню й авто у власному розпорядженні, багату дружину, яка кохає тебе, надію отримати нове помешкання; але ти втратив спокій, і в тебе швидко б'ється серце, бо серця в заброд б'ються швидше, аніж в інших.

За хвилину відчиняться двері, і ти, і твій тесть, цей твій «татуньо», нетерпляче й зацікавлено підхопитесь із крісел, і медсестра в білому повідомить вас, що народився син — твій син, онук твого «татуня» й твоєї «мамуні»; твій син і онук твого батька Вінценти Топорного, того впертого, лихого мужика, онук твоєї матері, неговіркої, але працьовитої Агнешки, вродженої Дуда, яка мала легку смерть — вона померла під час сну, бо під час сну вмирають на ту хворобу, що обертає кров у воду.

Але хто над ким помстився, хто переміг, коли народилося це пискля, хто переміг,

коли це пискля поклали в білу блискучу ванночку, щоб скупати його, а потім сповили в біленькі, теплі пелюшки й поклали в дитяче біле ліжечко з сіткою обіч заснулої матері, довкола якої тепер усі ходили на здибочках, щоб не розбудити її? Може, перемогли ті з одноманітної долини, що розкинулася між великою рікою й горою каменоломні, і той жебрак, що збожеволів від щастя на своєму полі, яке колись було панське, і всі схожі на нього, що збожеволіли від щастя після того, як отримали дари часу? Хто довершував помсту — вони чи ті панове з міст і фабрик, ті божевільні, яких розбив параліч після того, як вони втратили свої фабрики і маєтки?

Хто переміг і що перемогло, і хто над ким помстився, і хто кого намагався здихатись, і які події, і яка історія перемогла в цій боротьбі, що розпочалася, тільки-но з'явилося це крихітне створіння, з якого виросте твій син Єжи, що розпочалася в крові цього немовляти, котре спить у білій постелі?

Хто переміг і хто над ким помстився, і хто кого намагався здихатись з появою цих тонких жил і цих тонких ниток нервів, цього першого трепету життя ослизлої, слабкої й крихітної істоти?

II

Ти купив для цього немовляти, для свого другого сина голубий візочок з фіранками й оборочками, щоб його можна було вивозити в парк, бо немовлятам потрібне свіже повітря.

Возила його в візочку пестунка, а часом для власної приємності це робила Веслава; а бувало й так, що ти і Веслава клали дитя в візочок і возили його по парку, і придивлялися до нього, і намагалися вгадати, на кого воно подібне; але ти не надто заглиблювався у відшукування родинної подібності, і якщо йшлося про твою лінію, то ти і Веслава доходили тільки до твоєї особи й про сільського дідуся дитини, себто про твого батька Вінценти, не згадували, бо якось так уже воно виходило, та й, крім того, Веслава ніколи не бачила твого батька; але якщо йшлося про Веславину лінію, то у відшуванні подібності дитини ви доходили до твого тестя, того твого «татуня», й до твоєї тещі або «мамуні» й навіть до Веславиних дідусів і бабусь; і твоя «мамуня» правила своє, що дитя подібне на її батька, колишнього поміщика.

Того дня, коли до тебе приїхав твій перший син Сташек, ви теж возили з Веславою Юрека у візочку і просто з парку пішли на станцію, що була неподалік.

Ти вирішив забрати Сташека до міста й віддати його до школи на власний кошт, бо хотів, аби він закінчив у місті початкову школу, а потім пішов до гімназії, а потім і до університету.

Справа Сташекового приїзду до міста вирішувалася досить довго, але зрештою через посередництво дядька Миколая було погоджено, що Сташек мешкатиме не в тебе, а в гуртожитку, аби зовсім не відбирати хлопця в матері й аби вона могла його навідувати.

До міста Сташека привіз дядько Миколай, який вернувся до села першим же поїздом, бо там його чекала невідкладна праця, і до гуртожитку Сташек пішов з тобою та Веславою, а також із малим Юреком, якого ви везли в візочку.

Ви йшли алеєю парку, ти, певно, був у сірому вбранні, плащі й капелюсі, а Веслава — у легкому шерстяному костюмі й шовковому квітчастому шарфику на грудях. Сташек був у штанях без кантів, у короткій свитці з такої ж самої матерії, що й штани, тобто у споконвічному вбранні мужицьких дітей; на голові в нього був картуз.

Ти котив перед собою візочок з біло-голубою постіллю, з гаптуванням та оборочками. Веслава йшла обіч тебе, а попереду біля візочка йшов Сташек, цей сільський хлопчина в грубих ногавицях, твій перший син; ідучи неквапливо алеями парку, ти бачив перед собою двох твоїх синів, і Веслава теж бачила перед собою двох твоїх синів, один з яких був також її сином, а другий — сином Марії.

Щоб розповісти про ту вашу прогулянку алеями парку, про ваші уявлення, почуття й думки під час тієї прогулянки, треба тебе, Міхале Топорний, поспитати, що ти відчував, маючи перед собою двох своїх синів, і чи ця картина втішила тебе, чи налякала, чи була ця картина приємна для тебе, чи страшна, й чому ти щохвилини переводив погляд із синів на Веславу і як далеко ти тоді зайшов у своїх думках, маючи перед очима тільки одну дитину, яка спала в візочку, і плечі одного хлопчини, що йшов поруч візочка, власне, тільки сіру, витерту тканину свитки.

Що було і хто був на тій далекій дорозі, якою ти йшов углиб себе, і кого ти там ховав і кого воскрешав, і кого з людей, і які предмети поставив на тій дорозі, яку уявив собі?

Що мав означати жест, яким ти показав на дитину в візочку й звернувся до Сташека: «Це Юрек, твій брат»?

Як потім ти пояснював собі те, що Сташек рвучко й злякано повернув до вас своє лице і пильно, злякано і все ж таки з повагою глянув на Веславу, те, що він задер голову й уважно почав придивлятися до її обличчя?

Чи, маючи перед очима цих своїх, справді

своїх, дійсно своїх синів, задав ти собі запитання, котрий із них більше твій?

Тобі відома була незаперечна й непохитна істина, що вони обидва твої, але котрий із них був більше твій?

Чи довершував ти тоді на тій алеї парку свій вибір і чи бачив в одному з синів самого себе?

Як відрекомендував би ти Сташека, коли б зустрів когось із знайомих, і коли б той знайомий спинився біля вас, і коли б ти змушений був усіх йому відрекомендувати?

Що ти тоді сказав би? Чи чітко й відверто: «Це мій син від першої дружини», чи тільки — «Це Сташек»? А може, спробував би відвернути увагу знайомого від сина в мужицьких штанцях?

Оповідючи про ту вашу прогулянку парком, треба сказати, що після фрази: «Це Юрек, твій брат», — ти дав Сташекові котити візочок, і Сташек, мов заповідлива нянька, обережно й з гідністю покотив його далі.

А ти, інженере Міхале Топорний, звільнивши руки від металевої ручки візочка і йдучи тепер обіч Веслави, відчув себе дещо вільніше.

Перед вами була дуже вузька перспектива, бо ви бачили тільки плечі в старій свитці, картуз і ті бічні деталі візочка, яких не затуляла Сташева постать.

То була хвилина, коли обличчя дитини в розкішному візочку й обличчя Сташека наблизилися до себе, і дитина у візочку, і Сташек, і візочок творили тепер міцне, єдине ціле.

Потім дитина в візочку прокинулася й почала плакати, і її треба було переповити, і ти зробив це разом з Веславою; а потім іще треба було поправити постіль, і тому тоді, коли ви це робили, Сташек тримав дитину на руках; спинилися ви якраз під старим кленом — і Сташека, який тримав Юрека на руках, вам не було добре видно, бо ви схилилися над білими пелюшками в візочку.

Ви бачили тільки перший і останній момент, коли Сташек тримав Юрека на руках; ви не могли бачити, як той сільський хлопчина, син інженера Міхала Топорного, керівника механічного відділу, тримає на руках кількамісячне панення в білому вовняному костюмчику, сина того самого інженера Міхала Топорного, керівника механічного відділу гірничого тресту.

Але вже навіть перший і останній моменти, коли ти побачив Юрека на Сташекових руках, могли наштотувати тебе, Міхале Топорний, на думку, що мало сказати: «Юрек і Сташек — брати».

Коли скінчилася паркова алея, вам треба було перетнути вулицю, і ти, Міхале Топорний, раптом застиг на бруківці, наче перед доконечною потребою зробити вибір між

своїми двома синами, і вже наближалася та хвилина, коли можна буде довідатися, котрий із них більше твій і в котрому ти бачиш себе. Сташек котив алеєю візочок з Юреком, а ви з Веславою йшли слідом за ними; Сташек з'їхав з візочком на бруківку, де звичайно ніколи не їздив транспорт, але того разу зненацька з'явилися машини, що швидко мчали, і якась пожежна машина, котра без угаву вила; і Сташек раптом утратив розум і пустив нікельовану ручку візочка, і візочок покотився вперед. І під час тієї небезпечної ситуації був такий мент, коли ти, якби захотів схопити візочок, поставив би під загрозу Сташека, а якби кинувся до Сташека, щоб урятувати його, поставив би під загрозу Юрека. Але перш ніж ти вирішив, що тобі робити, самовладання водіїв допомогло уникнути нещастя; і тому на тій вулиці ще не можна було довідатися, котрий із твоїх синів більше твій.

Але ти, інженере Міхале Топорний, зрештою довіршиш вибір. Незадовго до смерті ти придивишся до них обох; мов злодій, підкрадешся до дверей покою, де вони сидітимуть, мов добровільний раб своїх синів, покійно, на здибочках підійдеш до прочинених дверей і крізь щілину зобачиш їх обох, і пильно приглянешся до них, і підслухаєш, про що вони гомонять, і довідаєшся, які в них плани, яка праця чекає їх, і тоді довіршиш вибір, і це буде гідний тебе вибір; і в тому виборі буде сенс твого бентежного життя.

Але до тієї хвилини, коли інженер Міхал Топорний, уже не в пишній шкурі, надягненій перед великим люстром у нічному кабаре, а в потертій, допіру натягненій шкурі покійної людини, підкрадатиметься до дверей покою, де сидітимуть двоє його синів — Станіслав і Єжи, — лишилося понад десять років; той кільканадцятирічний період, протягом якого інженер Міхал Топорний забезпечуватиме своє дотеперішнє становище, що тільки-но починається; і те своє становище він забезпечуватиме доти, аж поки воно не видасться йому незадовільним, і тоді він гарячково прагнутиме досягти вищого становища, і коли досягне його, знов почне його забезпечувати.

Рік, а може, два, перш ніж перебратися до власної квартири в новому будинку коло міського парку, інженер Міхал Топорний мешкав у Веславиних родичів — свого високого, огрядного «татуня» і своєї «мамуні».

Твоя посада, інженере Міхале Топорний,

і твоє службове авто, а пізніше і власне авто, а також Веславина любов зробили так, що твій «татуньо» був добрий для тебе і «мамуня» теж не найгірша. Вони тільки просили тебе, аби їхнім знайомим і гостям ти казав, що ти — син заможного господаря, який мав гарні будівлі, багато корів, коней і сільськогосподарських машин, а також наймитів. Ти погодився, бо вони тебе дуже просили; і коли ти погодився, вони неймовірно зраділи, бо їм тільки того й бракувало для доброго самопочуття, тільки тієї твоєї брехні.

Та твоя брехня була потрібна їм для того, аби ніхто з їхніх гостей не подумав, що дочку Яжецьких пестить уночі син бідного мужика, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка; й аби гості не подумали, що той, хто народився у такій хаті, нарядив дитину дочці Яжецьких і що саме він, кого обминула пошесть дизентерії, бо тільки він зостався в живих з усіх дітей і його не понесли так, як трьох сестер, на цвинтар у маленькій домовині, що саме він, над ким змилосердилася пошесть, дав їм онука; аби ніхто з гостей не подумав, що людина, яка ходила боса, в бавовняних штанах, вузьких і таких коротких, що вони не закривають навіть кісточок, а голову покривала просякшим потом і гноем картузом, що людина, яка бабралася в пилюці, вовтузилася з ціпом, плугом, косою і, скоро світ, ставала до праці, вдерлася до покоїв Яжецьких і залізла на білу постіль, якою вони звінували свою дочку перед вимушеним шлюбом; вимушеним, бо у Веслави почав рости живіт, і вона не хотіла навіть слухати, аби щось зробити, поки не пізно, бо вона любила Міхала Топорного жагучою, чуттєвою любов'ю, тією любов'ю, що приносить людині користь, тією любов'ю, що більше бере, аніж дає.

Чи кричав ти, Міхале Топорний, чи волав у душі, коли говорив елегантно вбраним гостям твого «татуня» й твоєї «мамуні», що походиш із заможної родини й що замолоду їздив верхи, і що у вас у господарстві все було, як належить, — і худоба, і стайня, і стодола, і машини? Чи ти, може, волав у душі: «Я був убогий мужик, який не міг спокійно пройти навіть повз кізяк, що плавав у гноївці, а мусив вилами вилувати його, наче рибу, мусив полювати на того кізяка в гноївці, як рибалка на плітку, і намацувати його вилами під темною смагою гноївки і припирати його до стінки ями, а потім переможно брати на вила й кидати на віз, щоб кізяк не пропав марно?»

Чи кричав ти тоді в душі: «Я був звичайним мужиком, і молодість моя не минала в їзді верхи. Коли треба було, я закопував здохлих свиней, добивав кобилу, яка гинула, був мужиком, який сіяв із ряднини і косив косою, обрубав верби, був ветеринаром

для своїх свиней і корів, убивцею зайвих цуценят, зівакою, що, спершись на тин, любив дивитися в поле?»

Чи кричав ти тоді в душі: «Мужик, звичайнісінький мужик, а не аматор коней, який замолоду розважався прогулянками верхи на скакуні, сидить з вами зараз коло столу за цим срібним сервізом і нудьгує?»

Чи кричав ти так тоді в душі, інженере Міхале Топорний, чи тільки всміхався й шепотів: «Ну й поглузував же я з гостей «татуня» й «мамуні»?

Інженер Міхал Топорний багато що зрозумів і багато чого навчився у ту хвилину, коли «татуньо» й «мамуня» просили його, аби він розповідав їхнім гостям ті вигадки про своє заможне походження. Потому він іще дужче почав зміцнювати своє становище, іще дужче прагнув піднятися вище, хотів іще швидше просуватися тією «лінією, що веде навскоси вгору».

Оповідючи про твою працю в гірничому тресті, треба сказати, що ти часто контролював й інспектував підлеглі тобі об'єкти й бував навіть там, де не з'являвся жоден із твоїх попередників; ти контролював навіть дуже дрібні ділянки праці в шахтах і каменоломнях, де працювали нескладні машини, і заходив навіть у такі місця, де взагалі не було машин і де контроль мав здійснювати хтось інший.

Тебе все цікавило, і ти хотів усе знати, бо настроїв уже себе на рішуче просування «лінією, що веде навскоси вгору», і своє майбутнє пов'язував із щораз вищими й щораз важливішими посадками.

До цього тебе спонукало твоє запізнення і сором опізненого; ти примусив себе рішуче крокувати вперед, бо хотів, аби якомога швидше настав такий день, коли вже ніхто не зважав би ні на твою хату з глиняною долівкою, ні на твою давню мужицьку одіж, ні на твоє давнє мужицьке життя.

Ти хотів, аби якомога скоріше настав такий день, коли гостям свого тестя й тещі ти невимушено зміг би розповісти про хату з долівкою як про щось зовсім байдуже для тебе й неістотне, не чванячись і не соромлячись, як про щось таке, що не допомагає тобі зараз, але й не шкодить.

І в тому прагненні швидко просуватися вперед ти хотів не тільки надолужити те, що ти не зробив до 1945 року, але й значно піти далі, ніж треба було, щоб надолужити згаяне; здавалося, ти хотів зовсім закреслити й відкинути першу половину свого життя, а період із 1945 року, який був роком твого раптового старту вгору, так розширити й так заповнити працею, аби в тебе склалося враження, що по-справжньому ти живеш допіру після 1945 року.

Тобі здавалося, що шлях до такого становища веде від посади нижчої до посади вищої, тобто по лінії, яка послідовно веде вгору.

І тому з тих перевірок та інспекцій ти завжди привозив більше, аніж твої попередники, даних про механічне оснащення пунктів, підлеглих дирекції тресту, і з тими даними, не обминаючи також організаційного боку справи, одверто й на повен голос виступав на нарадах, зборах і висував нові, — як у таких випадках кажуть, — ідеї; це означало, що старі методи керівництва гальмують усю справу й заважають добитися кращої продуктивності праці. Ти говорив про це зі зворушенням, рішучим виразом обличчя і не боявся навіть робити закиди деяким товаришам з управління, ба навіть самому директоріві, перебільшувати їхні помилки.

Щоб не припускати помилок і могли як слід оцінювати окремі дрібні ділянки праці, а також діяльність тресту загалом, ти про-студіював багато книжок з економіки та праці в гірничій промисловості, завдяки чому до твоїх чисто технічних знань долучилися надзвичайно потрібні й корисні відомості, які поповнювали твої знання в галузі економіки.

Не раз бувало, що цілу ніч перед зборами техніків та інженерів ти читав книжки з економіки, аби викликати на зборах у товаришів подив і збентеженість своєю обізнаністю у цій галузі.

Під час свого жорстокого просування вперед ти не думав про інших і радів з неучтв деяких колег, а також дбав про те, щоб усе в твоєму відділі йшло точно, у згоді з інструкціями й рекомендаціями згори, і щоб кожен твій крок уперед можна було підтасувати під найперший обов'язок — піклування про інтереси суспільства й країни.

Твої часті перевірки й інспекції могли викликати переконаність у твоїх колег і начальників, що ти сумлінно й педагогічно виконуєш свої обов'язки і що ти підеш далеко, якщо й далі так працюватимеш і далі так чинитимеш.

Ця переконаність, яка часто знаходила вияв у словах, підсилювалася страхом перед тобою — фанатично працьовитим, жорстким і нетовариським.

Але ти, Міхале Топорний, боявся ще дужче. Ти боявся, щоб не зруйнувався твій життєвий план, щоб добре була забезпечена твоя любов; свій страх ти заховав глибоко, і його ніхто не бачив, інакше тебе перестали б боятися, а потім перестали б допомагати тобі підійматися на вищі посади.

Розповідаючи про події того часу, коли ти в гірничому тресті обіймав посаду начальника механічного відділу, треба згадати про візит до тебе делегації селян з твого рідного

села, а також про візит твого сільського вчителя.

Делегація селян приїхала просити, щоб ти заборонив вирубку лісу на горі, де ведеться розробка каменю; ти міг би це зробити, бо тобі, як начальникові механічного відділу, підлягало все устаткування каменоломень, а отже, і каменоломні в рідному селі. Ти наказав вирубати той ліс, аби розширити механізацію робіт і в такий спосіб значно скоротити шлях транспортування цінного для будівництва каменю. Але селяни хотіли врятувати свої сосни й пропонували збудувати іншу, трохи довшу трасу, яка обминула б їхній ліс.

У тій справі до тебе прийшло четверо селян; спершу вони зайшли до підпертого грубими колонами вестибюля, а потім довго блукали коридорами, поки знайшли твій кабінет; кур'єр нарешті показав їм твій кабінет, і вони рушили до нього коридором, розмахуючи руками.

Селяни були в чоботях і в сіряках; картузи вони поскидали і тримали в руках. Попереду крокував високий селянин, який жив під самим лісом; у тропі за ним ішла решта.

Вони довго йшли коридором, обережно ставлячи ноги, наче боялися зіпсувати гарний, блискучий паркет; про їхню рішучість свідчило тільки розмахування руками і те, як вони рівно тримають свої тулуби, але ноги їхні, здавалось, боялися — в них іще не ввійшла відвага.

Нарешті селяни звернули за ріг коридора й опинилися перед дверима твоєї канцелярії; спершу вони зайшли до приймальні і секретарка сказала тобі, що до тебе прийшли, і тільки після того впустила їх до кабінету, де на підлозі лежав гарний грубий килим. В першу хвилину вони не вимовили жодного слова; ти стояв за столом, спершись руками на скло, що лежало на ньому, і дивився на них, а вони стояли супроти тебе й дивилися тобі в вічі.

Ти, мабуть, уже тоді, в першу ж хвилину прийняв рішення і, мабуть, у ту хвилину мовчанки приготував їм відмову й вирішив, що їхні сосни буде вирубано.

Чому ти тоді ненавидів їх, Міхале Топорний, і чому в першу ж хвилину вирішив, що відмовиш їм?

Ти міг би змінити своє рішення, і, мабуть, можна було б модернізувати каменоломню й скоротити шлях транспортування каменю, не вирубуючи лісу; якби ти захотів, то ваговозам і транспортерам не заважав би ліс, а трасу транспортування теж можна б спланувати інакше й не чіпати лісу.

Але ти з самого початку, ще коли побачив, як вони, поскидавши картузи, спинилися перед тобою і з довірою дивилися на тебе як на свого, і нагадали тобі, що ти однієї з

ними крові, — ти ще тоді вирішив, що відмовиш їм, отож дальша розмова з ними утратила для тебе всякий сенс.

Чому ти прийняв таке рішення? Тому, що впізнав у них своїх односельців з тієї одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, чи тому, що тут, на тому візерунчастому килимі, вони розгорнули перед тобою затуманений образ тієї долини і всю історію тієї жорстокої долини, яка вимагає ставати перед нею навколішки й примушує цілувати хліб?

Чи ти ненавидів їх тому, що вони заслуговують на повагу й що ти повинен їх поважати?

А може, ти ненавидів їх за те, що вони надто довго тримали тебе в тій одноманітній долині й тепер прийшли поглузувати з тебе й нагадати тобі про це як про свою заслугу?

А може, ти ненавидів їх за те, що своїми проникливими поглядами вони добиралися до твоєї нової шкіри, неначе хотіли її з тебе здерти, неначе знову хотіли нагадати тобі, що ти запізнився?

А може, ти ненавидів їх за те, що мусиш берегти, що мусиш із такими тяжкими зусиллями убезпечувати свою першу, запізнілу любов? Що мусиш гостям свого «татуня» й своїй «мамуні» казати, що ти походиш із заможної родини, що замолоду ти розважався їздою верхи, що ти мусиш дурити гостей своїх тестя й тещі?

А може, ти ненавидів їх за те, що побачив у них близьких тобі людей, яким ти багато повинен завдячувати, які навчили тебе любити багато всіляких дрібних речей?

Коли минула та хвилина мовчанки, вони сказали тобі, чого прийшли; тоді ти запросив їх сісти, й вони пірнули в глибокі крісла, а ти всівся за столом на вищому од крісел стільці; цей стілець було спеціально підібрано до високого письмового стола, щоб тобі було зручніше читати папери, які лежали на склі й під склом. Сівши, селяни провадили далі; вони просили тебе, щоб ти пошадив їхній ліс. Говорили уривчасто, короткими фразами: «Шкода дерев», «Шкода таких дерев», — на що ти спочатку не відповідав, хоч уже знав, що відмовиш їм.

Той високий селянин, який мешкав під самим лісом, виклав тобі свій план розширення каменоломні, який дозволяв зберегти сосни, але ти твердо вирішив, що відмовиш їм.

Коли селяни вмовкли, ти коротко сказав, що ліс треба вирубати.

Почувши таке, вони знову почали терпляче й ще докладніше обгрунтовувати свою правоту, аби уберегти дерева. Але й на ті їхні довгі переконування ти відказав так само коротко, що ліс буде вирубано.

Тоді вони знову почали висувати свої аргу-

менти, а ти свої, і ви не діходили ніякої згоди, бо ти ж іще в першу хвилину мовчанки, впізнавши в них своїх близьких з одноманітної долини, поклав собі, що відмовиш їм.

Не було ніякого сумніву в тому, що ти відмовиш їм, і надія селян поволі гасла, але той високий селянин, який мешкав найближче до лісу, все ще не хотів змиритися, бо йому було найдужче шкода того лісу, бо серед тих сосен найбільше належало йому, і вони росли біля самісінької його садиби; тому він устав з глибокого крісла і, подавшись уперед, затопив у тебе свій погляд і в такій позі наближався до твого письмового стола; ноги під ним не тремтіли, бо, певне, в них теж уже ввійшла відвага, а не тільки в руки й тулуб; відвага мусила нарешті виповнити його всього, адже йшлося і про дерева, і про землю, на якій вони ростуть, і про вічну зелень, вічну молодість сосен.

В кабінеті запала глибока тиша, всі чекали, з чим той високий селянин наближається до тебе, з яким важливим аргументом той високий селянин іде до тебе; а він, підійшовши до твого столу, вимовив лише кілька слів: «Ти виріс на тій самій землі, що й ми всі», — і більш нічого; більше ані словечка не сказав тобі той високий селянин, що мешкав під самим лісом, але він влучив у ціль і боляче поранив тебе; це видно було з того, як ти усміхаєшся.

Той високий селянин застиг біля твого письмового столу на пухнастому килимі, а решта сиділи, поринувши в глибокі крісла, об які, проте, не спиралися плечима, бо їм, може, здавалося, що то занадто велика розкіш для мужика. Вони дивилися на тебе, а ти дивився на них, і ви пильно приглядалися один до одного; але вони вже втратили всяку надію й, здавалося, були якісь сковані, приголомшені твоєю відмовою.

Ти, мабуть, добре пам'ятаєш того, що сидів у кріслі під стіною. То був той самий селянин, що колись учив тебе, як треба облуплювати кроля, як добратися до його нутрощів, аби не зіпсувати м'яса й не покалічити шкурку.

Ти, мабуть, пригадав собі, що спершу ти не вмів випускати кишок із кроля й кілька разів навіть покалічив кишки й жовчний пухир і зіпсував усе м'ясо.

Коли ти згадував про це, що цілком могло бути, бо вигляд селянина, який сидів у кріслі під стіною, міг навіяти тобі такі спогади, до кабінету на хвилинку зайшла твоя вимуштрована й аж надто слухняна секретарка й сказала, що тобі дзвонять з головного управління; ти взяв трубку й почав розмовляти по телефону.

В кабінеті запала тиша, в якій чутно було тільки твої слова: «Так, пане директор, я вже

давно склав ці списки, хотів подати їх, але нараду чомусь відкладено...»

Так ти відповідав комусь із головного управління, але дивився на селян, що сиділи навпроти тебе; нічого не змінилося — як і до того, найближче до тебе стояв той високий селянин, що мешкав під лісом і що так завзято захищав свої сосни, звернувшись у цьому запеклому захисті дерев до спогадів і давши тобі зрозуміти, що він твій близький, що він із того самого села, що й ти, і боляче діткнув тебе тим нагадуванням; а позаду в глибоких кріслах, як і до того, сиділи троє інших.

Ти добре пригадуєш собі й того, що сидить посередині, того, що поклав на коліна картуза і якимось дивно знітився в глибокому кріслі. Ти, певно, здаєш собі справу, з чим він міг би підійти до твого столу, з яким спомином міг би наблизитися до тебе і як міг би дивитися на білі манжети, що виглядали з рукавів твого темного піджака, і з якою посмішкою ковзнув би очима по склі твого стола. Ти пригадуєш його собі й знаєш, що це той твій далекий кривняк, який робив пастки на пацюків і тебе теж навчив тієї премудрості, і завдяки йому ти став у селі найкращим щуроловом, і в пастку, яку ти змайстрував, завжди мусив спійматися щур.

І того, що сидить у кріслі біля дверей, ти теж пригадуєш собі і знаєш, що зробили ви обидва, коли був падіж на свиней. Ти добре знаєш, що він міг би нагадати тобі з тих часів, коли був падіж на свиней, хоча б те, як ви разом їли м'ясо заслаблї свині. Ти закопав уже кілька штук, але коли заслабла остання свиня й почала вибарвлюватися в той страшний рожево-фіолетовий колір, ти сказав під секретом тому селянинові, який сидить у кріслі коло дверей, що цигани їдять таких свиней і що вам теж можна було б спробувати; і ви тоді потаємці дорізали заслаблу свиню. То було зовсім не важко, бо коли ти стусонув її ногою, вона одразу ж перекинулася, а коли всадив їй під горло ножа, вона тільки тихо кувікнула й навіть ногами не здригнула. Ви обробили її і їли з неї м'ясо, а частину продали крадькома в місті. І він не видав тебе перед селом, аби люди не казали, що Топорний їсть і продає м'ясо здохлих свиней; але нині він міг би це тобі сказати, аби переконати тебе, що він був твоїм надійним товаришем, якому ти мусиш допомогти й пощадити сосни.

І все ж таки той візит селян скінчився твоєю заявою, що ти не можеш задовольнити їхнього прохання й що ліс треба вирубати. Ті, що сиділи в кріслах, підвелися, і тепер уже всі четверо стояли посеред твого кабінету; за хвилину вони мовчки вийшли й твердою ногою подалися до виходу, але коли повернулися до села й побачили свої сосни,

жаль знову стиснув їм горло, а страх скував ноги.

Після того до тебе більше не приїжджали делегації селян, і більш ні про що тебе ніхто не просив.

Друга делегація селян, яка приїхала до тебе, була вже жалобна делегація, прислана з села на твій похорон; і все ж таки, йдучи серед інших делегацій за твоєю домовиною, вони були сповнені гордості, коли проходили у велику залізну браму гарного міського кладовища, коли побачили, що домовина того, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, пливе кипарисовою алеєю на плечах гарно вбраних гробарів, коли побачили, що той, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, спатиме вічним сном серед мармуру й граніту й що цим своїм вічним спочинком у такій розкішній могилі й на такому гарному цвинтарі робитиме честь їхньому селу, назву якого висічено на мармуровій дошці поруч дати народження покійного.

Вони привезли на похорон вінок, а також прощення, якого вимагає смерть. Вони пробачили йому все заради його сина, історика й соціолога, який часто навідувався до свого й батькового рідного села, з яким вони провадили щирі розмови і якого полюбили; і, дивлячись на Станіслава Топорного, вони, певно, думали, що не марно прожив своє життя той, хто залишив такого сина, й що мало сенс життя людини, після якої zostався такий син.

Селяни все пробачили йому, мабуть, також заради другого сина, що разом зі старшим братом приїздив до села й заходив на сільські подвір'я і, певно, полюбив село, бо цікавився всім, що бачив у селі.

Вони простили Міхалові Топорному, бо, хоч він і покинув своє рідне село та їхню одноманітну долину, забув про першу половину свого життя, однак, проживши багато літ у гарячці й хапанині, весь час немов перебуваючи в якомусь запамороченні, немов танцюючи запаморочливий, шалений танок, наприкінці свого життя повернувся до рідної оселі, яка почала вже трухлявіти й гнити, щоб уклонитися її пам'яті, а також побачити смерть дерева й зустріти свою власну смерть.

IV

Повертаючись до того часу, коли з першим і останнім візитом до інженера Міхала Топорного приїхала делегація селян, треба пригадати й про другий візит сільського учителя до свого колишнього учня.

Перший свій візит, Міхале, учитель наніс

тобі на квартирі, а другий — у канцелярії. Під час першого візиту розмова велася про твої особисті справи, зокрема про твоє ставлення до Марії й про твій відхід з дому.

Під час другого візиту твій сільський учитель, той, — як його в селі усі називали, — товариш учитель, приїхав у справі, в якій до тебе приїжджала делегація селян, і почав тобі доводити, що ти зрадив сам себе, що йдеш хибним шляхом, що зрадив принципи, котрі він прищепив тобі під час таємного навчання.

А наприкінці, немовби застерігаючи тебе, сказав, що на схилі височини може статися нещастя, якщо ти не відмовишся від свого рішення й не скасуєш наказу про вирубку й знищення лісу.

Але на самому початку візиту, завівши річ про необхідність урятувати ліс, учитель довго змальовував тобі колишній і теперішній вигляд тієї одноманітної долини між великою рікою й горою каменоломні. Він розповідав так, наче рисував тобі на чистому папері детальний план тієї долини. Ти довідався, що від села до школи збудували дорогу й виклали її рівними, кам'яними плитами, що школа теж нова і що в ній є не тільки класи для дітей, але й помешкання для вчителів і велика зала, куди вечорами сходяться селяни, що деякі селянські садиби огорожені вже дротяною огорожею, що через оболонь провели глибокий рів, і вода з оболоні стікає в рів, і тому там тепер росте гарна трава й більше не провалюються коні та корови. Багато хат стоїть уже під черепицею, і тому село має зовсім інакший вигляд, якщо на нього подивитися з гори каменоломні.

Крім дороги до школи, селяни збудували нову дорогу через село, і в неділю всі прогулюються по тій дорозі. І що в селі є велика нова крамниця, товари до якої привозить автофургон.

Твій сільський учитель оповідав тобі про ті зміни в селі, мов малій дитині, й могло видатися, що він забув про справу, заради якої приїхав. Але в нього була своя мета, коли він так докладно оповідав тобі про зміни в селі, бо, розказуючи про нові дороги й хати, про новий вигляд тієї одноманітної долини, він дійшов нарешті до соснового лісу й сказав, що ті дерева потрібні селу, бо вони не тільки його окраса, але й багатство, яке шкода втрачати.

Він, мабуть, гадав, що коли змалює тобі нову картину долини, ти помилуєш той ліс, помилуєш ті сосни, бо вони потрібні тій долині, бо вони прикрашають її.

А потім, відчувачи, мабуть, що тобі вже набридло слухати про це, чи, може, розуміючи твоє небажання провадити з ним далі розмову й твою безглузду впертість, він ви-

разно сказав тобі, що не так уявляв собі твій життєвий шлях; а потім, коли йому ввірвався терпець, він сказав, що ти зрадив ідею і все те, що ви разом пережили тієї ночі на березі великої ріки, і всі ті розмови, які ви вели в різних закутках тоді, коли фронт війни був іще далеко від твого рідного села.

Він також сказав тобі, що ти зневажаєш людей і дбаєш тільки про себе, і доказ цього — те, що ти пішов од своїх і покинув їх і що, повернувшись спиною до людей, серед яких минула твоя молодість, ти далеко не зайдеш.

Другий візит твого сільського вчителя різнився від першого тим, що він уже не торував тобі дорогу до власного сумління, а сам добирався до нього, бо йому вже увірвався терпець, а ти вже надто далеко відійшов од ваших колишніх спільних ідей.

Потім він трохи заспокоївся й подивився на тебе начебто зичливо, немовби відчуваючи, що ти нещасливий через ту свою впертість й егоїзм і що винен у тому не тільки ти сам, але й те, як минало твоє життя, що більшу частину вини треба скласти на минулий час; і що ти належиш до тих, кому запізно відкрили шлях у світ, і що ти один із тих, які квапливо почали надолужувати своє запізнення й навальню, наосліп, ні з чим не рахуючись, почали підійматися все вище й вище.

І тому наприкінці того другого візиту вчитель від різких звинувачень і закидів перейшов до лагідного тону, до спокійного переконання; він сказав, що боїться, аби на узліссі, коли туди приїдуть бульдозери рівняти територію й нищитимуть деревця того високого селянина, що живе під лісом, не сталося якого нещастя.

Але ти, мов та вперта дитина, кілька разів повторив, що там нічого не станеться, бо той високий, закоханий у свій ліс селянин на решті зрозуміє, що коли розширити каменоломню, то це дасть більшу користь, ніж коли зберегти ліс.

Твоя остання відмова вже не роздратовувала вчителя, а, — як можна було це завважити, — сповнила його чимось схожим на співчуття до твоєї впертості, й він тепер із жалем дивився на тебе.

І все ж таки він, мабуть, пішов від тебе з надією, що долю тих сосен на схилі гори каменоломні остаточно ще не вирішено, хоч, власне, її вже було вирішено. За кілька днів до молодих сосен, які ширили навколо пахощі живиці, під'їхав бульдозер з піднятим відвалом і став поволі наближатися до них по випаленому сонцем кам'янистому схилі гори; бульдозер сунув на молоденькі сосни, між яких уже стояв той високий селянин, що жив під самим лісом; його можна було по-

бачити ще здалеку, бо плечі й голова його стирчали над молодими деревцями.

Коли бульдозер наблизився до першого ряду сосен і його широкий відвал опустився долі, селянин вийшов з-поміж деревець і став навпроти машини, неначе хотів затулити собою ліс; в руці він міцно затис сокиру. Селянин спокійно сказав водієві: «Повертай назад, бо це мої сосни»; водій йому відповів: «Як же я можу повертати назад, коли мені наказано потрощити ці деревця й розрівняти землю?» А той високий селянин мовив тоді йому таке: «Це мої сосни, розумієш, що це означає? Це мої дерева, розумієш?» А потім знову спокійно порадив йому повернути назад і знову повторив: «Забирайся геть від моїх дерев»; але водій, певно, не знав, що діється в душі того селянина, і, певно, гадав, що сокира потрібна йому для роботи в лісі, бо завів мотор і хотів рушати, але його раптом спостигла легка й несподівана смерть; бо той високий селянин ту ж мить, коли загуркотів мотор, ударив сокирою по голові чоловіка, що сидів за кермом бульдозера, і зарубав його; зарубаний похилився набік і впав на землю біля першого ж ряду молодих пахучих деревець з закривавленою головою. Мотор працював далі, бо не було кому його спинити; потім прибігли люди й забрали вбитого, а якийсь чоловік, що тямив у машинах, зупинив мотор, і на схилі гори запанувала глибока тиша, — чутно було тільки шум лісу.

Той високий селянин, що в такий безглуздий спосіб боронив свій ліс, так само знайшов легку смерть іншого дня, коли за ним гналися, як за вбивцею, й коли на схилі гори гуркотіли бульдозери й пили, що стинали ліс. Він біг до краю високої скелястої стіни каменоломні, і ті, що гналися за ним, оточили його тільки з трьох боків, гадаючи, що цього досить, бо з четвертого була та круча, була прірва; вони гадали, що припруть його туди, що припруть його до того невидимого муру, роль якого виконувало повітря, яке здіймалося над прірвою.

Але вони погано знали його й навіть у головах собі не покладали, що він так покепкує з них; тому вони, либонь, подумали, що вистачить оточити його з трьох боків; але вони дали маху, бо не знали, так само як і водій бульдозера, що за людина той високий селянин; ті молоді люди не знали, що коїлося в душі того селянина, коли важким, але рішучим кроком він наближався до краю стрімкої скелястої стіни.

Тому вони дуже здивувалися, коли той селянин несподівано вимкнувся з їхнього кільця й покепкував з них, бо не спинився на краю скелі і так легко, і так просто, і так, можна сказати, охоче пішов назустріч своїй смерті.

І переслідники зупинилися на краю прірви з розгубленим, дурнуватим виразом обличчя, бо були певні, що той селянин зупиниться на краю прірви, що повернеться до них лицем, підніме руки й скаже: «Беріть мене»; і допіру тоді, коли він уже стрибнув у прірву, молодий і гарний парубчак, що керував погонєю, крикнув, намагаючись пересилити гуркіт машин і пил, які стинали ліс, що треба було оточити його з чотирьох боків, що коли б вони його оточили з усіх боків, то можна було б урятувати; але ті розмови не мали вже ніякого сенсу, бо той високий селянин, що так завзято боронив свої дерева, лежав уже мертвий на дні прірви.

В селі багато хто радів, що той високий селянин так поглузував з переслідників й уникнув їхніх рук; а ті, що стояли віддалік, по той бік гори, казали, що він, падаючи в прірву, схожий був на великого птаха, якому щось сталося вгорі, перервало його лет і скинуло вниз.

А коли його несли на гіллі, наче на марах з жердок і лика, на схилі гори запанувала глибока тиша, бо всі, хто рубав ліс, спустилися в долину подивитися, як несуть небіжчика; але тиша тривала недовго, ті, що вирубували ліс, швидко знову вернулися до праці, й знову на всьому схилі загуркотіли мотори, бо треба було якомога швидше вирубати той ліс і просунути вперед справу модернізації каменоломні і взагалі йти вперед у розвитку гірничого тресту, відкривати нові шахти, нові каменоломні й нові об'єкти і давати працю щораз більшій кількості людей, і без упину набирати нові руки, що хочуть працювати.

V

Міста, що досі були захищені міцним муром міщанського повітря, міцним муром думок міщан і міцним муром почуттів міщан до міщан, мусили тепер відчинити свої двері, свої фабрики й свої школи забродам, що сунули з усіх усюд у картузах, з вербовими кошиками, з дерев'яними валісками, спершу з подивом та страхом в очах, а потому — з надією в очах, а ще пізніше — з рішучістю в очах.

І міщани, бачачи, що розвівається їхнє міщанське повітря, з якого вони збудували мури навколо своїх міст і фабрик, відступали в глиб похмурих помешкань на горішніх поверхах і, зітхаючи, віддавали мілі на поталу свої м'які канапи, знаючи, що там, унизу, люди в картузах тремтячими, незграбними руками забирають їхні міста.

А потім міщани зовсім кидали свої по-

мешкання, йшли на гарні міські кладовища й там, повільно, урочисто прогулюючись, кладучи квіти на могили своїх батьків і дідів, упорядковуючи могили і витираючи мармурові плити, скаржилися померлим, що якісь дивні люди в круглих, брудних картузах, з витріщеними очима й роззявленими ротами відбирають у них міста, що ті люди проклали мільйон тунелів у міцному, міщанському повітрі, яке оточувало міста й фабрики, і що вони довбають усе нові тунелі й, мов комашна, сунуть тими підповітряними тунелями.

А ти, інженере Міхале Топорний, тим часом розпочинав новий, що мав тривати кільканадцять років, останній період свого життя, котре, як ми вже казали, скінчиться, коли тобі сповниться п'ятдесят літ.

Як ти розпочинав той кільканадцятирічний період свого життя?

Що було на початку того періоду, коли ти найдужче хвилювався протягом перших місяців і років життя другого сина й коли першого сина, Сташека, ти влаштував у міський гуртожиток і в міську школу, а також коли загинуло двоє людей на схилі гори каменоломні, а також коли до міст і фабрик люди посунули цілими селами?

Як сприймав усе це твій мозок, як ти дивився на другу свою дитину, що лежала в білій постелі у візочку, і як ти дивився на перші кроки тієї дитини, як слухав перші слова, що їх вона вимовила?

Як ти дивився на свого першого сина, вдягненого в темно-синю шкільну форму, й що відчував, коли відводив його до гуртожитку?

Як ти пережив смерть тих двох людей на схилі гори? Може, думка про ту смерть не давала тобі спокою протягом останніх кільканадцяти літ твого життя, може, уявлення про ту смерть і враження від неї ти нестинеш із собою, підіймаючись крутою стежкою назустріч своїй смерті?

Може, разом з уявленням про ту смерть ти нестинеш тоді картину останньої ночі, яку ти провів з Марією в рідній оселі, спогад про постать і обличчя збожеволілого жебрака, того найбільшого злидня з притулку для вбогих, що втратив розум, побачивши власну землю, і зринулі в пам'яті образи двох синів, котрі дружно схилилися над книжкою за одним столом?

Що думав ти про той плин людей із села до міст і чи заздриш тим молодим людям у картузах, які не опізнилися?

Може, ти ненавидів їх за це?

Може, ненавидів їх так, як тих, що прищепили тобі любов до різних маловажних речей, а також навчили тебе коритися дрібним, нікчемним речам, рослинам і тваринам? Бо з наказу тих нікчемних речей і з наказу

рослин та тварин ти взяв собі за дружину Марію, вроджену Балай, і цим ти, власне, завдячував своїм опізненням у житті.

І що це було — ненависть, чи, може, упередженість, чи тільки задума?

А може, думка про смерть тих двох людей на схилі гори заважала тобі добиватися вищої посади?

А може, навально здобуваючи вищі посади, ти хотів заглушити в собі згадку про смерть тих двох людей і визволитися з полону неприємних спогадів?

А може, вищої посади ти добивався для того, щоб ще ліпше захистити й убезпечити свою любов до Веслави й Веславіну любов до тебе?

Про що ти думав, коли на виробничій нараді перерахували твої заслуги й сказали, що тобі треба завдячувати розширення фронту праці й збільшення продуктивності окремих виробничих ділянок?

Може, ти думав тоді, що станеш генеральним директором?

А може, під час тієї наради ти думав про смерть двох людей на схилі гори каменоломні?

А може, під час тієї наради ти подумав про своїх синів, про свою любов і про того збожеволілого жебрака з притулку для вбогих при попівстві?

Навіщо після тієї наради ти вечорами й навіть ночами читав різні посібники з механіки й економіки?

Про що ти думав, коли йшов до гуртожитку навідати Сташека, і які гадки заносили тебе, коли Сташек прийшов до тебе додому, а Юрек виліз до нього на коліна?

Щоб виручити тебе у відповідях на ці запитання, які облягли тебе з усіх боків, треба, мабуть, сказати, що в перші роки твого останнього періоду життя багато місця в твоєму полі зору, в твоїй уяві і в твоїх думках займали сини — старший син, якого породила худа, запрацьована й брудна жінка, і менший син, якого породила випещена, плекана жінка, на чиєму тілі не було ні вузлів, ні потовщень, ні грубих жил, у які впиралися б кров, намагаючись високочити з них.

Сташек уже перестав бути сільським хлопчиною — страх поволі щезав з його обличчя й очей, а кроки ставали рівномірні й тверді, бо ноги більше не плуталися, бо він був той перший з родини Топорних, кого тільки на якийсь час, усього на кілька місяців, а може, тижнів, приголомшив вигляд міста, і він, мабуть, швидко забув про ті хвилини, коли ноги не хочуть слухатися голови й роблять усе їй наперекір, і спотикаються, наче зв'язані; бо він був той представник родини Топорних, кому ноги зв'язані ще в дитинстві, і тому швидко забув, що в

людині є щось таке, що може зв'язувати її ноги, коли вона приїжджає з села до великого міста.

Батько купив Сташекові темно-синю шкільну форму, шкіряний портфель на книжки і все, що потрібне дитині, аби їй у великому місті не спотикалися ноги, щоб сором і породжений соромом страх не зв'язували їй ніг.

Коли ти приходив до гуртожитку, то сидав разом із Сташеком біля столу в його кімнати й гортав його підручники, зошити й завдання; часом ви йшли трохи погуляти, а потім ти відводив сина до гуртожитку, і Сташек ішов до своєї кімнати, неспроможний відповісти собі на запитання, яке йому задавали цікаві товариші, на те болюче запитання: «Чому ти не живеш у батька?»

А ти, інженере Міхале Топорний, повертався... з чим ти повертався після відвідин гуртожитку й прогулянки із сином Сташеком?

Може, ти довершував у думці вибір, котрому із двох своїх синів ти повинен віддати перевагу? А може, в тебе вже почала з'являтися переконаність, що ти знаєш, на кого тобі треба покладати свою надію, що знаєш уже, за яку надію вхопишся, якщо почнеш втрачати під ногами ґрунт?

А може, тоді ти ще не думав про значення надії й потребу підготувати її в собі про всяк випадок, скоріше не про всяк випадок, а на той період, що невблаганно наближається, період, коли надія буде для тебе порятунком?

Треба ще задати тобі, інженере Міхале Топорний, кілька запитань, що стосуються твого перебування сам на сам зі Сташеком, не сподіваючись, очевидно, почути від тебе відповідь.

Чи, прогулюючись зі Сташеком або сидячи з ним у гуртожитку, розпитував ти його про маму, тобто про Марію, твою першу дружину, що викликала в тебе таку огиду тієї останньої ночі, яку ти провів з нею під рідною стріхою?

І якщо розпитував, то як і що відповідав тобі Сташек?

Чи, може, Сташек сам, не чекаючи твоїх запитань, оповідав тобі про матір? Як він тоді на тебе дивився: чи вже як на батька, чи ще не так, як на батька, а як на добродійника?

Чи придивлявся він до твого обличчя, твого вбрання, твого плаща, твого капелюха, твоєї краватки, й чи дивували вони його, чи вражали?

Чи плакав коли-небудь хтось із вас під час тих ваших зустрічей?

Чи питав ти тоді, коли бачив на столі в Сташека велике рум'яне яблуко, звідки воно в нього, і чи спадало тобі на думку, що

те яблуко може бути з яблуні, яка росте в твоєму саду?

А може, сам уже вигляд рум'яного яблука спричинювався до того, що ти швидко починав заглиблюватися в себе, й чи те яблуко в тому твоєму самозаглибленні приводило тебе до дерев, що їх посадив твій батько, Вінценти Топорний, чоловік з вилицюватим, неголеним обличчям, який не любив дочок, а любив дерева, бо знав, що треба любити, а що ні, і що дерева варті того, аби їх любити?

І далі, інженере Міхале Топорний: чи заводило тебе те рум'яне яблуко в твою рідну, одноманітну долину, що розкинулася між великою рікою та горою каменоломні, й чи далеко заходив ти в своїх спогадах, чи заходив додому, до хатини, де самотньо жила твоя перша дружина Марія, поки перебралася до свого батька? Чи доходив ти до того часу й до того місця, де старий божевільний, що схибився від щастя, той збожеволілий, самотній танцюрист на розгрудлих просторах нив, той найбільший злидень, що бив о землю ногами, наче здичілий кінь, той, що був чистий у своїй кривді й вимащений глиною, мов кабан, і що, мов кабан, жер землю, на очах у цілого села зазнав ще одного, останнього акту давньої далекоюсяжної кривди? До того місця, де той босий велетень, що здавався ще більшим через свою безмежну самотність, качаючись у болоті і, піддаючись все бурхливішим нападам шаленства й щастя, коли дістав власний клапоть землі, втілив у собі одвічні мрії села, всіх сіл, мрії й прагнення селян, що, зібрані разом, вибухли таким шаленством найбільшого злидня з припулку для вбогих, від котрого втікали люди, немов настрахавшись своєї правди, показаної так яскраво й так страшно, але втікали, задкуючи, бо очі їхні вже не могли одірватися від землі, й руки, простягнені до землі, не могли вже опастися й заспокоїтися, і тому люди повернулися по землю, а жебрак пішов у землю, і вся земля стала його?

А може, те рум'яне яблуко провадило тебе ще в глибше минуле, може, воно заводило на білий, схожий на мертвий, берег глибокої темної води, вкритої великими шапками піни, тієї млявої, нудної ріки, над якою весело літають малі пташки і з якої вискакують, глузуючи з її поважності й грізного вигляду, білі веселі рибки?

З вини чи, може, саме завдяки тому рум'яному яблуку ти опинявся на березі великої ріки, де той невисокий на зріст учитель учив тебе й таких, як ти, благородства й братерської солідарності, й, користуючись тією доброю нагодою, може, ти замислився бодай на мить, що дала тобі його наука?

Багато чого можна б довідатися, якби ти відповів на ці запитання; та оскільки ти не можеш на них відповісти, то нехай вони промовляють самі за себе.

Якщо ми хочемо докладніше познайомитися з твоїми, інженере Міхале Топорний, стосунками з сином Сташеком на початку останнього п'ятнадцятиріччя твого життя, то треба також згадати про те, що хлопець часто приходив до твого нового помешкання біля міського парку, котре тобі дали як кращому працівникові.

Сташек приходив до тебе, і Юрек його дуже полюбив, й іноді бувало так, що обидва твої сини, тримаючись за руки, ходили покаями твого помешкання, навіюючи тим своїм братерським маршем тобі багато думок і багато картин з минулого й уявлень про майбутнє.

Іноді твої сини затримувалися в якомусь покої, і ти підкрадався до шпари в дверях, щоб піддивитись і підслухати; бо ти почав уже тренуватися в підгляданні й підслухуванні своїх синів і потім не раз іще скрадатимешся до дверей, шукаючи надію; і через багато років ти знайдеш її вже як жебрак надії. Вона зненацька з'явиться за прочиненими дверима, за якими сидітимуть двоє твоїх синів — Сташек, уже дорослий, і Юрек — кільканадцятилітній юнак.

Але, повертаючись до неодноразових відвідин Сташеком твоєї родини в ті роки, коли він жив у гуртожитку, треба сказати, що, коли двоє твоїх синів залишалися сам на сам в одному покої, тобі крізь прохилені двері було видно, як Сташек саморобним ножиком, що його він привіз із села, а потім уже складаним ножиком, що його ти йому купив, майстрував маленький візочок для Юрека на кшталт справжнього селянського воза, пристосованого до возовиці; тобі було видно, як із дощечок і патики, що їх він звідкись приніс, майстрував коліщатка, дишель, розвору, ручиці й підкульки, і як усе те з'єднував мініатюрною струбчинкою, виготовленою зі смужки бляхи, і шворнем, зробленим із цвяха, та іншими деталями.

Стоячи за прохиленими дверима, ти міг бачити, як Юрек пильно стежить за його рухами, і міг чути, як, показуючи на окремі деталі візочка, питався: «Що то таке?» — і як Сташек відповідав йому, називаючи по-мужицькому всі змайстровані частини.

Ти міг також почути, як Сташек, немов якусь казку, оповідав Юрекові, що справжні вози для возовиці — великі й мають великі драбини, в які можна наладувати багато снопів; ти міг також почути, як твій мужицький син, розводячись про віз і возовицю, оповідає твоєму панському синові, що на вкладених на возі снопах сидить де-

белий дядько й, тримаючи в руках віжки, править кіньми, і що коли на дорозі є вибої, то віз іноді перекидається і той дядько падає на землю разом зі снопами; а іноді, якщо край дороги є вода, то він падає у воду, а снопи валяться на нього й топлять його; а часом той дебелий дядько падає на паркан і пробивається на штахети, бо снопи притискають його до штахет; а іноді той дебелий дядько падає з воза на м'яку землю й на зелену траву, а снопи гарно розсипаються навколо нього, і йому нічого поганого не робиться, тільки снопи трохи розсипаються; а найчастіше той дебелий дядько взагалі не падає з воза, щасливо доїжджає до стодоли й вилами скидає снопи до сусіка.

Стоячи під дверима, ти міг почути, як Сташек оповідав Юрекові, що тобі завжди вдавалося щасливо довести снопи до стодоли й що він сидів з тобою на возі. Те майстрування візочка й Сташекова розповідь про везовицю були тією невеличкою часточкою села, яка опинилася в твоєму модерно урядженому помешканні, де навіть пес був панський і новомодний, бо на Веславине прохання, власне, на її вимогу, ти купив пса з панської собачої породи цякованих гончаків, і назвали ви його Гектором. А згодом у твоєму помешканні село тобі весь час нагадував той маленький візочок, якого Сташек змайстрував на кшталт великого драбиняка.

Часом Юрек хапав за дишель і біг з візочком через твої покої, і тоді та забавка стукотіла й скрипіла, нагадуючи притишений стукіт і скрип справжнього драбиняка, і обминала поліровані ніжки твоїх столів та крісел, поліровані, блискучі, як люстро, стінки твоїх шаф, і тапчани, і білі двері, й тебе в модному, елегантному вбранні, і Веславу в елегантній сукні, і Сташека, вже не в вузьких ногавицях, а в темно-синій формі з добротної шерсті, пошитій у хорошого кравця.

Сташек, так само як і ти, викинув свою стару сільську одіж, бо ти ще тоді, коли вже був дорослою людиною й опізнаним студентом політехнічного інституту, в своєму гніві на село й на минуле, і на самого себе, мужика, звелів Марії, аби вона спалила твою щоденну мужицьку одіж, і вона слухняно виконала твій наказ — спалила її на купі сміття в кутку саду під парканом.

А Сташек одного ранку, коли всі в гуртожитку ще спали, згорнув свої вузькі ногавиці й свитку, крадькома, зігнувшись, вийшов з гуртожитку, нишком наблизився до смітника й помітив, що на ньому вже лежало кілька таких самих згорток; він усміхнувся, бо, певно, зрадів, побачивши таку картину, і подумав, що живе в гуртожитку

серед своїх, і йому стало весело; а потім він кинув вузькі ногавиці й свитку у великий дротяний кіш на сміття, куди інші школярі теж кинули такі самі клунки; весело повернувся до своєї кімнати й ліг у ліжко, бо до школи йти ще було рано.

Отож тільки той візочок, що стукотів по паркету, нагадував тобі про село в твоєму міському помешканні, візочок, який іноді мчав просто на тебе, на твоє обличчя й на твої очі, і на твоє сумління, який іноді мчав так навально, що ти мусив підставити йому ногу, і він тоді, перекинувшись, із тріском вдарявся об стіну; але за ним плачучи біг Юрек і рятував його од твоїх ніг, і знову ставив його на колеса, і знову тягав його по квартирі.

VI

Той візочок простояв у твоєму помешканні кілька років, і коли вже він зовсім розхитався, Веслава звеліла служниці викинути його. Тоді Сташек, що був уже дорослий, всміхаючись до Юрека, кільканадцятилітнього хлопця, сказав, що змайструє йому новий візок, і Юрек, так само всміхаючись, сказав: «Гаразд», — і той обмін усмішками двох молодих людей був одним із багатьох доказів їхнього взаємного, братерського зближення та їхніх щирих, братерських почуттів.

Але змайструвати новий візочок Сташекові все якось не випадало, і вже до самої твоєї смерті, інженере Міхале Топорний, він так і не взявся до тієї несерйозної, як на дорослого, справи, і тільки коли тебе вже не було на світі, Юрек став власником старого візка твоєї роботи, що якимсь дивом ще добре зберігся.

Це буде значно пізніше, і мова про це теж ітиме пізніше, а зараз треба далі оповідати про перші літа останнього, п'ятнадцятирічного періоду твого життя й поволі наближатися до його середини.

Треба ще сказати, що перша твоя дружина Марія, отямившись трохи після тяжкого удару, впала в стан безмежного смутку, який, ніби година відчаю, поширюється на все життя, який не може дощенту знищити людину, а тільки дозволяє їй жити, немов по інерції й покірно пристосовуватися до зміни дня і ночі.

Марія іноді приїздила до Сташека в гуртожиток, привозила йому яблук і сиру, сиділа в його кімнаті або ходила з ним по місту; а коли не заставала його в гуртожитку, то чекала, поки він не прийде.

Та одного разу сталося так, що він довго не повертався, і товариші сказали їй, що

Сташек у тебе, й дали твою адресу; і Марія побралася на ту вулицю біля парку, стала в парку й дивилася на вікна твого помешкання; вже смеркло, і в місті спалахнуло світло, і в твоїх вікнах теж уже засвітилося; але крізь густі фіранки вона не могла побачити, що діється в помешканні.

Вона стояла, спершись на дерево, в сірій спідниці й сірячині такого самого кольору, в хустці й високих шнурованих черевиках; обличчя її змарніло й пожовкло; стомленими очима вона дивилася на вікна твого помешкання, завішані густими фіранками.

За якийсь час вона побачила на тих фіранках рухливі тіні людей і впізнала, хто є в помешканні. Спершу Марія уздріла тебе, коли ти проходив повз вікно, впізнала тебе по твоєму силуету, відбитому на фіранці; потім зобачила жіночий силует і здогадалася, що то твоя дружина Веслава.

Трохи переходя на фіранку ще раз упав той самий силует жінки, яка поклала руки на голову хлопця, і Марія здогадалася, що той хлопець — син Веслави і твій другий син.

Відтоді Марія більше не бачила Веслави, і до того теж її не знала, отже протягом багатьох літ бачила перед собою тільки її силует на фіранці, який, проте, багато говорив їй про вроду тієї жінки.

Того вечора, коли, спершись о дерево, вона дивилася на вікна твого помешкання, до її важкого тягаря долучилася ще та хвилинка, коли вона дивилася на вікна твоїх покоїв і бачила відбиті на фіранках тіні.

Допіру на твоєму похороні Марія побачила Веславу зблизька й допіру на кладовищі, коли вітер відхилив звислу низько кленову гілля, могла добре придивитися до неї. Уздрівши тоді Веславу, яка стояла трохи віддалік в елегантному жалобному вбранні, Марія могла подумати, що та гарна жінка хоче віддати їй чоловіка і віддає, а вона, Марія, перша його дружина, забирає його від тієї другої дружини, забирає його по смерті й по смерті знову дістає на нього права.

Однак треба повернутися до Марії, що стоїть самотньо навпроти твого помешкання, і сказати, що коли по фіранках промайнув Веславин силует і силует твого меншого сина, на тих самих фіранках закарбувалася тень, у якій Марія легко впізнала силует свого і водночас твого першого сина Сташека, а потім побачила, як, тримаючись за руки, пройшло двоє хлопців — Сташек і Юрек.

За якийсь час Сташек вийшов від тебе, але Марія не відступила од дерева, а ще дужче притислася до нього й сховалася за ним, бо соромилася підійти до сина й глянути йому в вічі; бо він міг би здогада-

тися, що вона стояла під деревом і дивилася на вікна помешкання свого колишнього чоловіка, а його батька; вона могла також подумати, що Сташек теж знікновів би, якби, вийшовши від батька, мусив глянути матері у вічі, що йому було б маркітно зустрітися після цього з матір'ю.

Тому вона провела його очима, доки могла, а потім пішла на станцію й поїхала додому.

Повернувшись до гуртожитку, Сташек побачив на столі яблука й сир, а товариші сказали йому, що була мама, і вони сказали їй, що він пішов до батька; і може, саме ту хвилину можна вважати початком кращого розуміння материного нещастя, того розуміння, що по кількох роках, розвинувшись у синівські почуття, зробить світлішим її дальше життя, а також дасть їй надію на старість.

Згодом, коли він стане істориком і соціологом, а також викладатиме в середній школі й буде асистентом університету, Сташек забере матір до себе й житиме разом з нею; бо коли він зможе спокійно витлумачити стихійні події, як розумний дослідник новітньої історії, коли нарешті збагне й зрозуміє особисте життя свого батька й своєї матері та їхні долі, а також свою власну долю й долю свого брата Єжи, коли долі близьких йому людей частково стануть для нього об'єктом його наукових досліджень, коли розуміння розпачу й злості, кривди й вини зміниться прощенням для батька, коли до нього нарешті прийде спокій і почуття гідності, — тоді життя Міхала Топорного набуде якогось сенсу й тоді станеться так, що дальше Маріїне життя минатиме безтурботно.

Але поки що той твій син, Міхале Топорний, скінчив початкову школу, вступив до ліцею й ще не відає, як на тебе дивитись, а твоєму другому синові допіру минуло кілька років, і ти й далі з небаченою настирливістю, і навіть гідною подиву, а може, й жалю, старанністю захищаєш, убезпечуєш свою любов і, — як ти, мабуть, думаєш, — щастя; ідучи тією лінією, що веде навскоси вгору, ти наближаєшся до тієї хвилини, коли твоя захланність і настирливість, твоя себелюбність, а також твоя працьовитість і старанність, а також страх, який ти викликаєш у своїх начальників та колег, зроблять тебе заступником директора гірничого тресту.

І ти знову дивитимешся, як той терплячий літній слюсар підійде з малою викруткою до оббитих шкірою, щоб не пропускали звуків, дверей твого нового кабінету, витягне з-під скельця стару картку й засуне

туди нову з твоїм іменням, прізвиськом і титулами.

Ти знову асистуватимеш йому, і тебе дивуватиме незворушний спокій цієї людини, що вправно орудує викруткою і раз по раз міняє картки на багатьох дверях управління гірничого тресту.

Після твого призначення на нову посаду відбудеться урочиста виробнича нарада, на якій завдяки твоїй старанності йтиметься про вельми важливі моменти, що стосуються підвищення продуктивності праці. Всі присутні на тій урочистій нараді працівники, п'ючи вино на твою честь, мабуть, зробили для себе висновки, що в тресті почався період твердого керівництва, коли нічого не можна буде робити абияк, бо буде помічено навіть найменшу дрібницю.

Так, мабуть, думали ті, що пили вино на тій урочистій виробничій нараді після твого підвищення, і їм, певно, навіть на думку не спало, що ти тремтиш і боїшся за своє запізнile щастя, що ти борониш його усіма силами.

І може, та турбота про забезпечення свого щастя і його захист веліли тобі пильнувати навіть найменших дрібниць у праці і з гідною подиву, а може, співчуття наполегливості й повагою займатися ними.

І може, послідовно прагнучи дочекатися того моменту, коли вже ніхто не братиме до уваги хату, де замість підлоги була долівка, коли та рідна хата не зможе тобі вже ані зашкодити, ані допомогти, того моменту, коли ти цілком невимушено зміг би сказати гостям свого «татуня» й своєї «мамуні», що ти возив гній і сіяв з ряднини зерно, може, настирливо прагнучи досягти саме такого моменту, ти зразу ж після призначення на заступника директора купив собі авто і їздив у ньому сам, і возив у ньому Веславу й своїх синів.

Ти вже гадав, що настав час, коли тобі трохи можна відпочити й вільніше зітхнути й коли твоє серце трохи уповільнить свій темп, який ти задав йому через своє опізнення і на вимоги міста.

Але саме тоді, коли ти думав трохи відпочити й вільніше зітхнути, з'явилася тінь, розколина, яка згодом поглиблюватиметься, ростиме й утворюватиме між тобою та твоєю дружиною щораз більший розрив, аж поки, нарешті, не дійдеться до того, що ти втрапиш Веславу, бо вона покине тебе й піде від тебе до молодого інженера, котрий не ставитиметься до життя й праці так ретельно, як ти; спокійна, повна грації постава того інженера, його невимушена й вільна, природжена поведінка переможуть тебе, і Веслава піде до нього; але перед тим іще буде такий момент, коли ти святкуватимеш перемогу, але водночас то буде

момент, коли ти хоч і переможеш, проте будеш поконаним переможцем, переможцем, який програв.

VII

Та розколина, та тінь з'явилася того дня, коли твій менший син Юрек хотів узяти в парк мужицький візочок, що його Сташек змайстрував на кшталт драбиняка, яким возять снопи, і ти дозволив йому. Коли Юрек нахилився, щоб узяти ту забавку з підлоги, Веслава зробила сердитий жест, забороняючи виносити візочок у парк, де він своїм голосним скрипом та торохтінням привертатиме до себе увагу перехожих. Потім вона назвала той візочок нікчемним і бридким.

Ти, може, й погодився з нею, але по тобі було видно, що ти довго над цим не замислювався, бо вважав усе пустим і не вартим уваги в порівнянні з твоїми заняттями й планами; а для Веслави цього тільки й треба було, аби піднесеним голосом повчати тебе, що пасує, а що не пасує, й аби нагадати тобі про твою нездатність розрізняти такі речі.

Можна б не вести річ про тінь і розколину, якби Веслава повчала тебе доброзичливим тоном; але доброзичливості в її голосі не було й крихти; замість неї в ньому забриніла відраза, перший чіткий тон відрази до тебе, а може, й огиди; і тому вже в ту секунду, коли Веслава категоричним жестом заборонила виносити візочок, ту нікчемну й бридку річ, у міський парк, можна було говорити про розколину, про тінь і про початок кінця.

Але то, мабуть, була ще маленька тінь, ще ледь помітний початок твого кінця; бо ти й далі рішуче й наважно йшов угору і, власне, в твоєму житті нічого не змінилося. У вільні дні ви їздили з Веславою скрізь у власному авто. Іноді ви робили тривалі прогулянки, і кілька разів ти навіть проїздив новим шосе неподалік од каменоломні; ти, звичайно, мчав з великою швидкістю по тому шосе, і твоя рідна долина швидко лишалася позаду.

Та спершу незначна, маленька розколина в твоєму щасті, яка, проте, була підкріплена захованими глибше думками, ставала дедалі виразніша; явно виразною вона стала в ту хвилину, коли Веслава, не годна вже знести постійного скрипу й торохтіння розхитаного візочка, тієї забавки, яка весь час псувалася і яку Сташек весь час лагодив, звеліла викинути її на смітник; вона сказала служниці, що та не мусить виносити візочок,

а ввечері, коли всі поснуть, може викинути його крізь кухонне вікно в бетоновану яму на сміття.

Служниця спробувала відмовити її й сказала, що Юрек плакатиме; але Веслава відповіла, що хлопець, — хоч він, може, трохи й поплаче, — швидко забуде про ту бридку іграшку, тим паче коли йому куплять іншу, гарнішу.

Мусило статися так, як вирішила Веслава, й одного пізнього вечора візочок з тріском розлетівся на друзки, впавши на бетон. Було темно, і ніхто не бачив, як той візочок розсипався, вдарившись о бетон; але можна було уявити собі, що він розсипався на дрібні шматочки, впавши з такої висоти.

Юрек, що вже спав, прокинувся на мить і протер очі, але тут же знову заснув, а ти, Міхале, поринувши в читання важливої для твого дальшого підвищення й успіхів книжки, одірвався на хвилю від неї й повернув голову; але позаяк тріск не повторився, ти знову заглибився в посібник з економії.

Може, хтось на вулиці або в парку притишив ходу, почувши той незвичний звук, але, мабуть, за хвилину, коли дивний хрускіт більш не повторився, спокійно побрався далі.

Отож та хвилина, в яку з твоєї квартири забрано й розбито о бетон жалюгідні рештки села, швидко минула; швидко канула в лету та секунда, коли в повітрі пролетіла й розбилася о бетон розхитана забавка сільських дітей, що біліла в темряві, мов мана; то була хвилина, коли вмируще місто міщан пробувало рештками сил розправитися з тим, що народився в хаті, де замість підлоги була долівка, і з тією одноманітною долиною між великою рікою та горою каменоломні, і глумилося з усіх, кого приголомшило щастя.

Вранці ніхто не побачив розбитого візочка, бо на світанку, коли всі ще спали, смітєвоз забрав потрощену Юрекову забавку. А Юрек, той одинадцятилітній чи, може, вже дванадцятилітній хлопчина, шукав візочок по всьому помешканню, по всіх кутках і, плачучи, вимагав свою забавку.

І цілком можливо, що, починаючи з того ранку, коли він не знайшов своєї улюбленої старої забавки, той вразливий хлопчина щораз частіше згадував про неї й щораз дужче сумував за нею і в дальше життя міг понести з собою постійну, трохи навіть хворобливу тугу за маленькою, нікчемною, а проте улюбленою річчю.

Чи помітив ти ту тугу свого меншого сина в той день, коли він не знайшов свого дерев'яного візочка? Чи помітив ти її й чи зрозумів як слід?

Чи зрозумів ти її як надію для себе, що

твій син полюбив часточку світу, з котрого ти вийшов?

То були допіру перші тижні й місяці твоєї муки, і в твоєму домі ще не з'явився той молодий інженер із ширшими, — як казали інші, — літературними й мистецькими інтересами, котрий умів гарно говорити і котрому все легко вдавалося в житті. Його прізвище пролунало в твоєму помешканні ще до того, як було викинуто на смітник ту забавку сільських дітей, того візочка, і це, очевидно, мало якусь дотичність до появи того чоловіка в твоєму помешканні. Можна сказати, що та розхитана забавка була першою жертвою Веславіній симпатії до того молодого інженера з мистецькими інтересами, твого підлеглого з управління гірничого тресту.

Багато думок і багато слів передувало, певно, появі в твоєму помешканні того елєганта, що вільно розмовляв і вільно тримався, того сина вмирущего міста міщан, людини з білим, розумним, — якщо треба було, — замисленим обличчям, з білими, делікатними долонями й устами, що розтулялися й стулялися з вишуканою граціозністю; людини, чиї ноги ніколи не спотикалися.

Вперше Веслава побачила його в театрі під час антракту, ти її з ним там познайомив, і там він полонив її своєю вишуканою поведінкою та обізнаністю з театром. Говорив він багато і, як згодом сказала Веслава, цікаво, про п'єсу, яку ви дивилися, і з того вечора його прізвище вона називала щоразу, коли тільки траплялася нагода; найчастіше тоді, коли треба було твоїм трохи нудним технічним та економічним інтересам, а також твоєму поверховому знайомству з формами товариського життя протиставити ширші, артистичні інтереси й детальну обізнаність із формами товарищескості того молодого інженера, з яким вона зазнайомилася в театрі і який уже під час тієї першої зустрічі не забув похвалитись, що ще в дитинстві дуже багато читав, бо мав доступ до бібліотеки батька, що займався гуманітарними науками, зокрема французькою літературою.

Отже, період твоєї муки, яка зростала з кожним днем — від неспокою до смутку, від смутку до розпачу, від розпачу до надії, від надії до смерті, — вже почався.

Чи здаєш ти собі справу, інженере Міхале Топорний, у тому, що період твоєї муки вже почався? І чи знаєш, що ту зустріч у театрі треба зарахувати до періоду твоєї муки, який, власне, є кінцевим періодом твого життя?

Ти, мабуть, іще цього не знаєш і не здаєш собі в тому справу, й небагато про що тобі сказала та зустріч у театрі, так

само, як і хруск візочка, що розбився о бетон, і відсутність тієї забавки сільських дітей у твоєму домі. Може, допіру забава в клубі техніків допомогла тобі зрозуміти, що період твоєї муки вже почався.

Ти не танцював на тій забаві, а тільки слухав музику й дивився, як танцюють інші. Коли-не-коли ти йшов до буфету, випивав чарку горілки й знов повертався до танцювальної зали, аби слухати оркестр і дивитися на тих, що танцюють.

Твоя дружина Веслава танцювала з тим молодим інженером, що вмів добре танцювати, куди ліпше за тебе, і що розбирався в мистецтві й літературі. Ти бачив, що вони танцюють гарно й що царюють у всій залі, що докладають усіх зусиль, аби танцювати якнайліпше і аби їхній танець був досконалим, вкладали в свої рухи все вміння вмирущого міста міщан.

Чи, дивлячись на танець твоєї дружини й молодого інженера, дійшов ти висновку, що період твоєї муки розпочався?

І чи пригадав у ту хвилину танець найбільшого злидня з притулку для вбогих при попівстві, танець на розгрозній ниві? Чи, усвідомивши, що розпочинається період твоєї муки, ти завів на той гарний, навоскований паркет босого, збожеволілого жебрака з притулку для вбогих, що пирскав змішаним зі слиною болотом, і чи твоя фантазія звеліла тому нещасному розпочати танок серед тих пишно зодягнених людей? Чи уявив ти собі, розпалюючи алкоголем свою фантазію, що той жебрак-велет танцює в тій залі, розбризкуючи на всібіч болото, що всі від нього сахаються і що серед тих збезлюднених стін чути тільки удари босих ніг того жебрака? А може, на тій забаві ти вперше того найбільшого злидня, того божевільного побачив у своїй подобі, а себе — в його?

VIII

Після тієї забави прізвище молодого інженера дедалі частіше називали в твоєму помешканні, і ти вже, либонь, зрозумів, що розпочався період твоєї муки; ти вважав, що мусиш якомога скоріше обійняти посаду генерального директора, що та посада покладе край твоїй муці.

Розпочалося змагання. Виникло питання, хто перший досягне мети: чи ти перший здобудеш посаду генерального директора, чи той молодий інженер перший здобуде твою дружину Веславу.

Якщо ти перший здобудеш посаду директора, то, може, йому вже не вдасться здобути твою дружину?

Так ти зрозумів свою самооборону перед мукою чи ні?

Либонь, ти зрозумів її саме так, бо розпочав рішучий наступ, аби зайняти крісло генерального директора.

То був навальний наступ, який вимагав фанатичних зусиль, великого вміння й того, що, м'яко кажучи, зветься спритністю.

Прагнучи врятувати свою любов і своє щастя, що опинилося під загрозою, ти ждав, коли спіткнеться генеральний директор; ти причаєно вичікував, готовий першупліпшу мить стрибнути в директорське крісло, а коли тобі видалося, що ти чекаєш уже надто довго, ти почав баламутити й робити все можливе, аби наблизити той час, коли генеральний директор спіткнеться.

В шахті зіпсувалася дорога й необхідна для праці машина, і ти хотів поїхати туди, щоб особисто оглянути її й негайно полатити; але генеральний директор сказав, що полом незначний і що, мабуть, із ним дасть собі ради відомчий інженер, а ти повинен займатися іншими, важливішими, на його думку, справами.

Ти охоче пристав на те, знаючи, що відомчий інженер слабо розбирається в таких машинах і не полатить її як слід; а якщо він її добре не полатить, то за якийсь час може тріснути сталевий корпус, що, в свою чергу, може поставити під загрозу план усього видобутку. Ти сподівався, що в такий спосіб наблизити ту хвилину, коли генеральний директор спіткнеться; ти прагнув того й мав надію, що так станеться, бо твоя любов опинилася під великою загрозою, бо вже почав лускати мур, яким ти її убезпечив; починала руйнуватися та будівля, яку звів той, що опізнився і в любові; опізнився через своє перше одруження скоріше з наказу речей, рослин і тварин, аніж з наказу серця.

Ти не помилився, розраховуючи, що твій начальник спіткнеться, якщо ти особисто не поїдеш перевірити устаткування, бо незабаром тріснув сталевий корпус машини, і в тресті це наробило багато шелесту, і ти почав майстерно використовувати його, аби стрибнути в крісло генерального директора.

Часу було обмаль, і змагання тривало. Хто з вас виграв: чи ти, інженере Міхале Топорний, швидше займеш директорське крісло, чи той молодий інженер швидше досягне своєї мети?

Тим часом як твоя дружина Веслава все більше віддалялася од тебе, ти все більше горнувся до своїх синів — Станіслава і Єжи. Старший, Сташек, вже студент університету й вивчає історію та соціологію; він перебрався вже до студентського гуртожитку.

Менший ходить до початкової школи. Їх часто можна побачити разом у твоєму помешканні або на прогулянці в парку. Сташек так і не змайстрував нового візочка для Юрека. Мабуть, його стримує страх перед Веславою, яка не любить у квартирі сміття, а також таких забавок. Але Юрек часто згадує той візочок і дає Сташекові наздогад, що хотів би, аби той зробив йому іншого, такого самого; а іноді він підходить до тебе й каже, що дуже хотів би побачити твоє рідне село.

Що ти відповідаєш Юрекові, коли він підходить до тебе з таким проханням? Кажеш, що повезеш його, як тільки трапиться нагода, чи ні?

Чи радієш ти з тих прохань меншого сина й чи приємно тобі, що він хоче побачити твою рідну, одноманітну долину?

І чи легше переживаєш ти період муки, період свого змагання з молодим інженером, на думку, що Юрек горнеться до тебе й просить, аби ти показав йому своє рідне село, бо він любить ту твою рідну долину, хоч ніколи й не бачив її, але Сташек багато оповідав йому про неї?

Ти, мабуть, зволикав; але одного дня таки взяв його з собою в машину й повіз на височини, звідки, дивлячись униз, можна було побачити долину, затягнену рідкою сизою імлою; по ліву руку можна було побачити ліниву ріку, що пробивалася крізь ту імлу, а по праву, якщо трохи підвести очі, видно було горішню частину схилу каменоломні, який мав барву тіла хворої людини.

Твій менший син, не чекаючи, поки земля вбере в себе імлу й перестане диміти імлою, засипав тебе запитаннями, бо хотів, аби ти йому оповів, що є на тій долині; а ти сказав йому, що він сам зможе побачити її, коли зовсім розтане імла.

Отож ви чекали, щоб імла увійшла в землю і в ріку й розтала в землі й ріці й щоб біда, мертва краса долини змінилася зеленою, іржавою й жовтою красою. Ви чекали до того менту, коли між дерев з'явилися сірі й червоні дахи вашого села й сірі бинди нових, рівних доріг; до того менту, коли ріка заіскрилася в сонячному промінні, коли вже можна було розпізнати будівлі, дерева й ниви.

І тоді ти почув од сина безліч нелегких і безжальних запитань; бо він показував тобі місця твоєї молодості й повними довіри очима дитини, — власне, вже не дитини, а підлітка, — домагався від тебе правди про ті місця, а ти, однак, не міг повідати йому тієї правди, яку ти знав і яку той хлопчина оживив у тобі, коли, засипаючи тебе запитаннями, почав копатися в твоїй пам'яті.

Ані тоді, на тій височині, ані будь-коли згодом твій менший син не почув від тебе

правди про ті місця; але по кількох роках він довідався про них правду, — хоч, може, вже не так докладно, як ти міг би йому повідати, — від Сташека, який відкрив її почасти з власних переживань, почасти з того, що чув від матері й від хлопців, а почасти з книжок; інакше кажучи, та правда про місця твоєї молодості чекатиме на нього в Сташекові.

Тоді на тій височині Юрек не дістав, — бо не міг дістати, — на свої запитання повних відповідей; коли хлопчина запитав, що воно там таке в долині, де високі дерева утворюють квадрат, — ти відповів коротко й неквапно, що то цвинтар, що там могили його дідуса, бабусі й тіток; але вже не міг докладно розповісти йому, як жили його бабуса, дідусь і тітки, як той розлютований дідусь нізащо не хотів тих тіток чи батько — дочок, про що розказувала тобі твоя мати, а Юрекова бабуса; і як він відносив маленькі труни на цвинтар, і як перед тим, коли ти народився, той розлютований мужик — твій батько — розгортав пелюшки на твоїх крихтих ніжках, аби пересвідчитися, що народився син, а не дочка.

Бо ти не міг розповісти про те своєму меншому, панському синові, ані своєму старшому, мужицькому синові.

Але по кількох роках Сташек відкрив Юрекові таємниці села, які він жадібно вбиратиме в себе, і вони стануть спільними таємницями обох братів. Сташек, либонь, довідається про ті подробиці, бо він, як історик і соціолог, що вивчає історію своєї родини й свого села, неодмінно подбає про те, аби не пропустити жодної дрібниці, потрібної для наукового узагальнення. Сташек багато чого довідається від матері й передовсім від твого літнього сільського вчителя.

Але тоді на тій височині, коли Юрек спитав тебе про те місце внизу, в долині, де за купкою дерев видніла стара хата під стріхою, ти міг йому хіба сказати, що то хата, в якій ти народився і виріс, і що вона зараз стоїть пустою, бо в ній ніхто не живе; ти міг іще синові під секретом сказати, що коли ти був малим хлопцем, у тій хаті не було підлоги, а тільки долівка, чого він навіть не годен був би собі уявити. Але ти не міг йому сказати, що діялося в тій хаті, коли ти жив у ній укупі з Марією; бо ти не міг оповісти йому про Марію, ані про своє життя з нею.

Коли син показав тобі пальцем на хати, розкидані то тут, то там серед поля, ти відповів, що це нові хати селян, поставлені на землі, яка перше належала панові; але вся правда про те поле мусила зостатися в тобі, й ти мусив іще раз уявити собі все те й продумати як слід, бо хлопцеві запитання підірявили густі, зарубцьовані верстви часу, і пригнічена їх тягарем пам'ять ожила наново,

уява почала відтворювати давні картини й знов прикликала часто відтворюваний нею і вже немовби зрослий із тобою, ніби твоя тінь, образ божевільного жебрака з притулку для вбогих при попівстві.

А коли твій менший син злегка підніс голову й очі і показав тобі спадисті, голі узбіччя гори каменоломні, а потім довгий схил височини й малі вагончики, що поволі спускаються по ньому, ти сказав, що то каменоломня, в якій добувають камінь, потрібний для будівництва доріг та фундаментів споруд.

Може, в тебе з'явилося бажання розповісти синові всю правду про ту височину й про скелясту кручу, яка,— про що ти не відаєш,— буде місцем твоєї смерті; але як можна казати хлопцеві, ще майже дитині, всю правду про ті місця?

Ти, може, й хотів розповісти тій дитині, що там, нагорі, на схилі височини ріс колись ліс і ти той ліс наказав вирубати, і через той твій наказ загинуло двоє людей; що один загинув на самому краї того блілого пруга землі, а другий там, у долині, на дні прізви, яка починається в тому місці, де вилискують он ті скелі; відсіля навіть видно ту смугу землі, якою біг той високий селянин, а потім,— як казали ті, що гналися за ним,— легко й охоче кинувся навстріч своїй смерті.

Ти, мабуть, хотів сказати своєму синові, що через тебе загинули тих двоє людей; вже розпочався період твоєї муки, і ти дедалі частіше повертався в думках до того, що скоїлося на схилі каменоломні; ти охоче розповів би йому про те, що скоїлося там із твоєї вини, якби можна було оповідати дитині про такі речі.

Сама вже присутність сина, що розпитував тебе про одноманітну долину, підбадьорювала тебе; навіть дотик його малої долоні додавав тобі сили й немовби сповнював тебе надією; навіть дотик його волосся робив тебе відважнішим перед лицем цілої маси картин минулого, які напливали на тебе, які зруйнували міцні й густі бар'єри часу і почали вимагати твою потерту шкіру покірної людини. Стоячи обіч свого елегантного авто на дорозі, звідки тобі видно було рідну долину, ти, може, шукав рятунку в своїй дитині й намагався сховатись за її утлими плечима, і вбачав у ній свого захисника.

Розуміючи, що твоя мука стає щораз тяжчою, і не припиняючи змагання за Веславу, ти, очевидячки, шукав якоїсь розради, якоїсь надії й, певно, вбачав її у двох синах, що горнуть до тебе, бо ти вже вступив у ті літа, коли завважив на своєму щасті тінь, і тому мусив шукати розради й надії; і того дня, коли молодий інженер з'явився в твоєму помешканні, ти ще запопадливіше почав шукати для себе розраду й надію.

Ти був проти того візиту, але Веслава вважала, що, запрошуючи інших, треба запросити й того молодика, бо він внесе в товариство багато життя й багато цікавих думок; зрештою, ти дав свою згоду, аби вона не подумала, що ти підозріливий і що вважаєш того фертика такою вже важливою персоною, що про неї аж треба провадити з Веславою дискусію.

Прийом почався з усмішок, чемних слів і трактування; попервах ніщо не провіщало, що того молодого інженера ти вдариш в обличчя.

Але потім зайшла мова про щастя, яке полягає в боротьбі й перемозі у тій боротьбі, і той молодий інженер сказав, що таке щастя— застаріле, що воно— щастя передущих, примітивних людей і що найліпше здатися на волю хвилі— нехай вона журиться про людину. Приблизно так сказав той інженер і діткнув тебе тими словами, і ворухнув твою пам'ять; і спогади почали під'юджувати тебе й вимагати поваги до передущих людей, які народилися в хатах, де замість підлоги була долівка, тих, кому судилася боротьба.

Ти коротко відповів йому, що він верзе нісенітницю; відповів надто коротко, бо на більше слів тобі забракло віддиху, бо тебе пойняло раптове, німе обурення того, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка.

Після твоїх слів: «Так міркувати може лише вбога на розум людина»,— він тільки посміхнувся, пригладив своє гладко зачесане волосся й став наче ще чистіший і незалежніший; він мовчав і довго посміхався, досхочу користуючись умінням вільно поводитися, яке для нього виробили попередні покоління.

Тобі знову забракло повітря після неймовірного обурення і, вирішивши, що відповів йому надто коротко, ти хотів іще щось додати до своєї відповіді, але не міг витиснути із себе бодай словечко, бо обурення затьмарило тобі розум і забило віддих, і думка не народжувала потрібні слова. Тоді той молодий інженер, немовби здогадуючись про твоє бажання сказати: «Все, чого я досяг, я досяг завдяки своїй сильній волі й праці»,— додав, що не варто боротися й здобувати перемогу, бо та перемога може виявитися нетривкою і що в тривкість перемог можуть вірити хіба недосить розумні й примітивні люди, до кого він хитро, інтелігентно підібраними словами, залишивши місце для домислу, зарахував також тебе.

Тими словами тебе діткнула й боляче вразила людина, в якій збереглося те, що для неї завоювали багато поколінь без її зусиль і болю; те, чого не можна відібрати так, як відбирають фільварки й фабрики; бо ті здо-

бутки увібрало в себе її тіло, розчинили її мозок та її кров; звідси — уміння невимушено поводитись, уміння вбивати підібраними як слід словами й гармонійними рухами рук та ніг, котрі ніколи не спотикалися й завше ступали з належною самовпевненістю.

Молодий інженер довго виголошував той свій монолог, і ти бачив, що Веслава жадібно ловить кожне його слово і вважає їх вельми цікавими; і тому твоє обурення затьмарило тобі рештки ясності думки.

В тому інженеровому монолозі мусило бути чимало таких слів, котрі переносили тебе в твою одноманітну рідну долину, між людей, що жили в тій долині, й між людей, що жили в усіх таких долинах; той молодий інженер вимовив, мабуть, чимало таких слів, які наблизили землю й село до твоїх очей і серця; і швидко наближалася хвилина, коли ти станеш на захист тих, кого ображав той молодик.

Ти зробиш інстинктивний, точний рух, немовби до нього тебе спонукало все твоє попереднє життя й історія тих, із кого ти вийшов; і єдине, про що ти ще здатен будеш подумати, то це щоб не вдарити інженера за столом, а в коридорі, куди ти його випнеш із-за столу.

Коли ти його вдариш, він скривить обличчя, але тут же змінить гримасу на усмішку й чемно скаже: «Програв той, хто вдарив. Вдарив — значить, програв».

Зчинилося загальне замішання, і відразу ж після того інциденту всі розійшлися. Веслава обізвала тебе хамом і грубіяном і сказала, що брак інтелігентності не надолужать кулаки.

Ти пішов до свого покою, замкнув за собою двері й раптом відчув на своїх щоках невідомі досі сверблячі звивисті лінії; то з твоїх очей котилися поодинокі сльозини й спричиняли сверблячку шкіри, якої довгі роки не торкалася жодна сльоза.

Ти плачеш, інженере, заступнику генерального директора, що незабаром сам станеш генеральним директором, Міхале Топорний, а люди думають, що в тебе завжди сухі очі, сухі руки й сухе, тверде, неначе витесане з висушеного дуба, серце.

Ти стоїш коло столу й дивишся на безлюдну й залиту ясным світлом ламп вулицю. Якесь мале створіння вистромило голову з льоху високого будинку навпроти, і ти відразу ж упізнав, що то пацюк. Пацюк вибіг на вулицю, але тут же повернув назад і за хвилю знову вискочив з віконця льоху, став і звівся на задніх лапках; почав роздивлятися довкола, й видно було, що те досить ясне світло ламп йому не до вподоби, і якби ті лампи погасли, йому було б легше; а тоді

він почав швидко пересуватися хідником і за хвилину опинився на бруківці; але ту ж мить на хіднику з'явився перехожий, а з протилежного боку їхала машина, і пацюк мусив сховатися там, де хідник переходить у бруківку, в тій смужці тіні, що падає від краю хідника.

Машина проїхала, перехожий теж пішов собі, і пацюк вискочив на широку бруковану вулицю й швидко почав наближатися до її середини; та раптом знову блиснуло сліпуче світло фар іншої машини, і пацюк мусив тікати до краю хідника; але він уже не сховався у вузькій смужечці тіні, бо якийсь перехожий по той бік вулиці чекав, поки проїде машина, аби перейти вулицю; пацюк, напевно, помітив це і, може, відгадав намір перехожого, бо шаснув назад у маленьке віконце льоху; та за мить знов визирнув звідти й спробував перебігти вулицю, і знов почав обережно роздивлятися довкола; цього разу йому, нарешті, вдалося скористатися із тривалої тиші й відсутності людей та машин і перебігти на той бік вулиці, де стояли бетонні урни на сміття.

Коли другого дня вранці ти їхав на роботу, то помітив посеред проїзної частини вулиці розчавленого пацюка й відразу ж догадався, що його переїхала машина, коли, наївшись, він повертався із смітника до своєї схованки в льоху.

Ти їхав байдужим містом, все ще тішачи себе ілюзією, що твоє змагання з тим молодим інженером триває й далі й що ти ще маєш шанси виграти, якщо збудеш посаду генерального директора раніше, аніж він — Веславу.

IX

Розпочинався найбільш карколомний, гартуючий і жорстокий, завершальний період твого життя. Треба сказати, що в той період ти протягом року чи двох фанатично надолужував своє запізнення й поглиблював свої знання, на що може зважитися тільки нещаслива, опізнена й амбітна людина.

Того дня, коли ти побачив на вулиці розчавленого пацюка, до гірничого тресту приїхала делегація фахівців з різних країн, і треба було розмовляти з ними іноземними мовами. З закордонними фахівцями розмовляв і перекладав їхні запитання та відповіді молодий інженер, той твій партнер у змаганні за Веславу, який ще в дитинстві мав французьких та англійських бонн.

Відтоді ти з небаченим завзяттям і впертістю почав вивчати іноземні мови, й вивчав

їх ночами, і цілими ночами сидів, схиливши своє вузьке, яструбине лице над книжками, гортаючи різні словники та самовчителі, котрі приносив тобі Сташек, бо він, як студент історії та соціології, вивчав додатково іноземні мови на практичних курсах.

Ти втрачаєш розум у тому своєму фанатичному прагненні наздогнати синів умирующего міста міщан, інженере Міхале Топорний, і тобі треба порадити, щоб ти спав і відпочивав уночі.

Іди спати, інженере Міхале Топорний, і вдовольнися тим, що твої сини доженуть і залишать позаду синів умирующего міста міщан. Якщо річ зайшла вже про твоїх синів, то станеться іще й так, що один твій син наздожене другого твого сина. Твій старший син, власне, уже наздогнав твого меншого сина; і ти допоміг своєму старшому синові наздогнати свого меншого сина.

Тобі треба радити, як товаришеві, і треба тебе вмовляти, щоб ти трохи відпочив, бо, як на опізненого, ти зробив багато; навіть дуже багато й можеш спокійно зітхнути, і нехай тебе не бентежить те, що ти не наздоженеш синів умирующего міста міщан; що в порівнянні з ними ти видаєшся дещо незграбний, що, попри всю твою настирливість, на обличчі в тебе іноді застигає задумливий вираз, успадкований від поколінь мужиків.

Не втрачай розуму, звільнися від приголомшення, вийди в звичайний світ і припини свій танок божевільного, і ти зможеш відпочити, і ти зможеш простягти руку й зірвати з дерева листок, і зможеш спокійно оглядати його, чого ти не робив протягом багатьох років, бо не мав часу, бо хотів наздогнати, надолужити те, чого досягли сини умирующего міста міщан; бо ти не тільки хотів їх наздогнати, але поклав собі перегнати їх, а на те тобі може забракнути снаги.

Не втрачай розуму й подивися спокійно на довколишній світ, на дерева, на птахів і на комах у траві. Пригадай собі, як твій батько сіяв у полі зерно і як ішов він, коли сіяв; як ступав і який тоді був спокійний той запальний чоловік із вилицюватим, неголеним обличчям.

Пригадай собі ті хвилини, і може, той спомин буде для тебе добрим ліком і принесе тобі спокій та надію.

Зроби все, що треба для відпочинку, опусти руки, щоб вони не тремтіли, й очі, щоб не тремтіли, і вгамуй думку, щоб не розривала мозку, і серце, щоб не билося так швидко. Втихомир у собі те скигління й не проси самого себе, не благай самого себе безнастанно рватися вперед, від чого в грудях спирає віддих; бо ти вже не наздоженеш того сина умирующего міста міщан, бо на те потрібно багато-багато літ; ти мав у

своєму розпорядженні всього кільканадцять років, а твої попередники не допомогли тобі, бо єдине, що вони зробили, це дали тобі життя, навчили тебе любити дрібні речі, і того з них було аж занадто.

Треба порадити тобі розумне, не таке навальне, а отже, і не таке стомливе життя; а, радячи тобі це і вгамовуючи тебе, треба сміло сказати, що ти не наздоженеш синів умирующего міста міщан, бо ти не вирвешся за межі тієї далекоюсяжної тіні кривди, котру кинули в прийдешнє давні часи; ти наближався і будеш наблизатися до краю тієї тіні, і тобі навіть здаватиметься, що в тому шаленому танку, яким було твоє життя, в тому напруженні ти перескочиш край тієї тіні; але, зрештою, з'ясується, що гранична лінія тієї тіні простягнеться далі, аніж сягатимуть твої кроки, і ти весь час перебуватимеш у тій тіні й не вислизнеш із неї до самої смерті, котра теж засвідчить, що та смуга, що та далекоюсяжна тінь кривди була більша за твої кроки, так само як вона була більша за танцювальні кола збожеволілого жебрака з притулку для вбогих. Але, щоб заспокоїти тебе, треба сказати також і те, що твій син наздогнав і навіть перегнав синів умирующего міста міщан. Ти зробив багато, й багато зробила твоя нова доба, якщо твій син наздогнав, власне, перегнав їх.

Твій син здужав вислизнути з далекоюсяжної тіні, бо таке було його життя і така була його доба, що він здужав вислизнути з неї; і він перестрибнув ту граничну лінію тіні, бо опинився в інших, ніж ти, вимірах часу; отож він перестрибнув ту граничну лінію тіні, він, що народився в хаті, де замість підлоги була долівка, син Міхала Топорного, ще мужика, що народився в тій самій хаті, онук Вінценти Топорного, що народився в тій самій хаті, дитя лінивої, одноманітної долини між великою рікою і горою каменоломні, в якій на невеличкому кружку колишньої панської землі жебрак із притулку для вбогих виконав божевільний танок і в тому своєму великому опізненні так спрожога і так захланно брав землю, ту даровизну часу, так угризався в неї лицем, руками й думкою, що зовсім не зміг її взяти; бо між величезним прагненням узяти землю й землею непробивним муром постало його шаленство; і тому він не здолав узяти землю, бо не звик до неї, бо ніколи не мав землі, хоч дуже хотів її мати; а коли він її раптом дістав, то земля так настрахала його, що він зовсім очманів і, не годен уже повестися з нею людському, повісився з нею, як дикий звір зі своєю жертвою, і доказав, що його охопила й закрила цілого та далекоюсяжна тінь кривди, яку кинуло у прийдешнє минуле.

Твій син, інженере Міхале Топорний, вийшов за межу тієї тіні, й нехай це тебе розрадить,

і нехай не затьмарює тобі радості, й нехай тебе не страхає те сумне ім'я жертви, яким тебе ще може назвати історія, бо ти вже не здужав вирятуватися, вислизнути з тієї темної тіні, хоч ти страшенно того прагнув, хоч і далі ще неймовірно прагнеш; і хоч ти й далі ведеш той запаморочливий, приголомшливий танок, танок, який відбирає людині розум і спокій, танок на тій лінії, що веде навскоси вгору; і хоч ти й далі завзято захищаєш свою нову шкуру, хоч з усієї сили тримаєш на собі ту нову шкуру, котра починає вже лущитися, сіріти й тьмяніти.

Але ти радій, інженере Міхале Топорний, що твій перший син Сташек вирвався з тієї смуги тіні й що він поставився до твого вчителя як до свого вчителя, що твій другий син поставиться до свого старшого брата як до свого вчителя й повернеться лицем до тебе й до твоїх попередників і що вони обидва будуть твоїми синами.

Але марні всі ті поради й уповання, бо ти не можеш до них пристосуватися. Ти й далі гарячково й фанатично працював і вперто просувався вперед по лінії, що веде навскоси вгору; і ти й далі не звільнився від тієї великої облуди, що втримаєш біля себе Веславу й що в тому тобі допоможе крісло генерального директора.

Ти почав те крісло швидко наближати до себе, коли генеральний директор спіткнувся після того, як тріснув корпус дорогої й необхідної для збільшення продукції гірничої машини; але згодом те крісло неначе знову віддалилося од тебе, бо після першого огляду машини з'ясувалося, що тріщина не загрозлива й що темп виробництва не спаде так раптово, як ти собі уявляв, чигаючи на посаду генерального директора.

Однак це не охолодило твоїх прагнень зробити все можливе, аби головний директор серйозно послизнувся, й на думку тобі почали спадати нові ідеї, які ти замірявся здійснити; ти вперто бажав, щоб усе ж таки похитнулося становище твого начальника й щоб ти нарешті обійняв посаду генерального директора.

Але дещо згодом тобі не довелося втілювати в життя своїх нових замірів, бо після другої перевірки, яку зробила комісія авторитетних фахівців, виявилось, що корпус машини серйозно тріснув і що ця обставина надовго затримає її продуктивну працю, якщо взагалі не виключить її з виробництва; а це вже загрожувало невиконанням плану, а це вже загрожувало, що під генеральним директором похитнеться крісло, а це вже серйозно наближало те крісло до тебе.

Ти міцно вхопився за висновки другої перевірки і вже не випускав їх із рук і скрізь, де тільки можна було, з гіркотою в голосі бідкався: «Як таке могло статися?»

Ти робив це для того, аби в людей склалося враження, ніби машина зіпсувалася з вини генерального директора, який занедбав її й не звелів відремонтувати в той час, коли з'явилися тільки перші ознаки, що машина псується, і коли було помічено перші тріщини на головній частині машини, себто на її сталевому корпусі.

Розмови з людьми в різних канцеляріях і в робочих бригадах ти провадив так, щоб показати повну бездарність генерального директора і щоб водночас не вплив на поверхню твій таємний план і прагнення будь-що зайняти його крісло.

Може, як нещасна, амбітна, розгублена людина, що прагне врятувати свою любов, свою першу, запізнілу любов, ти вміло й спритно добився того, що інженери й робітники, які через вихід з ладу машини не могли виконати плану, а отже й збільшити свій зарібок, почали заявляти великі претензії генеральному директорові й щораз сміливіше говорити про його недбальство.

Зрештою було скликано нараду, на якій піддали прилюдній критиці роботу директора; з тією критикою виступили інші інженери й робітники, а не ти, бо ти так повернув справу, щоб інші покритикували директора, а ти щоб тільки скористався з тієї критики.

Те, що директора покритикували інші, а не ти, було добре продумано; бо коли б виступив із критикою ти, то люди могли б подумати, що ти важиш на директорське крісло; ти, по суті, важив на нього, але справу повернув так, що здавалося, ніби на нього важать інші, а ти поблажливо це дозволяєш їм.

Та нарада, на якій критикували генерального директора за незадовільну працю, мала важливе значення, бо на ній був присутній представник з міністерства, котрий повідомив про ту критику туди, де відали розподілом високих посад.

По якомусь часі, за місяць, а може, за два, дотеперішнього генерального директора делікатно перевели на іншу посаду, а на його місце призначили тебе.

Того дня, коли ти дістав підвищення, ти швидко поїхав додому; захекано біг по сходах з папірцем, на якому було написано про твоє призначення на генерального директора, бо ти хотів той папірець якнайскоріше показати Веславі; бо ти завжди показував їй усі папірці з дотеперішніми своїми призначеннями, і коли вона читала їх, ти чекав на її усмішку й на її радість, бо ти був нещасливий; її усмішка теж, певно, була для тебе свідченням того, що ти надолужуєш своє опізнання.

Але призначення на генерального директора ти вже не зміг їй показати, бо не застав

її вдома, бо вона того дня пішла від тебе до того молодого інженера, залишивши на столі листа, в котрому написала, як, звичайно, пишуть у таких випадках,— що так мусило статися, що вона їде звідси з тим інженером; тобто що вона їде з тим наложеним молодим сином умирущего міста міщан, який, мов на пуху, підноситься вгору на хвили подій і який в іншому місці дістав вищу посаду.

Помешкання було порожнє, і навіть собаки ніде не було, бо Веслава забрала її з собою. Ти довго сидів у покої, а тоді вийшов на балкон і почав дивитися на парк.

Потім ти спустився в гараж, сів в авто й поїхав вулицею в напрямку фабричного кварталу, за яким простягалися незабудовані околиці.

Дорога, обсаджена з обох боків старими каштанами, вела вгору; вдалині дві шерехи дерев раптом обривалися, й відкривався краєвид на місто, яке розкинулося вниз; але міста вже не було видно, бо смерклося і в темряві сяяли й іскрилися тільки поперетинані, попереплутувані лінії світла.

Ти спинив авто й дивився вниз на ту сяючу істоту, що відібрала в тебе розум.

День твоєї смерті значно наблизився, і мало що сталося за той час, який минув від вечора, коли ти самотньо дивився на місто, до тієї післяпудневої пори, коли ти самотньо піднімався стежкою на височину.

Повернувшись із тієї прогулянки за місто, ти знову самотньо сидів у своєму великому помешканні; за якусь хвилю ти почув стукіт у двері й, відчинивши їх, побачив свого меншого сина Єжи. Він сказав тобі, що мати хотіла взяти його з собою, але він не погодився, як не погодився й мешкати в діда й баби, бо хоче мешкати в тебе.

Отже, генеральний директоре Міхале Топорний, ти все ж таки відібрав у вмирущего міста міщан свого другого сина, і нехай це теж буде полегкістю в твоїй муці.

Вночі ти не спав; зайшов до покою, де спав твій син, і прислухався до його рівномірного дихання.

Той син хоче бути з тобою, з тим, хто народився в хаті, де замість підлоги була долівка, хоче зостатися син, на кого вже розставило свої тенета вмируще місто міщан; і той син хоче скоріше бути онуком твого батька Вінценти Топорного, який сіяв з ряднини, аніж онуком того огрядного, дрібного паңа.

Тобі є за що вхопитися в своїй муці, Міхале Топорний; однією рукою ти можеш ухо-

питися за старшого сина Сташека, якого ти не покинув, коли скидав із себе все, що походило з твоєї одноманітної рідної долини; а другою рукою ти можеш ухопитися за сина Єжи, який не дав, аби його загарбало умируще місто міщан.

Ти можеш ухопитися за дві надії й за два сенси свого життя, директоре Міхале Топорний, нещасливий, божевільний і самолюбний директоре великого гірничого тресту.

Вранці до дверей твого кабінету знову прийшов старий слюсар, щоб поміняти картки з прізвищами; тобто щоб на місце прізвища й титулу попереднього генерального директора засунути картку з твоїм прізвищем і твоїми титулами.

Ти знову побачив, як майстерно той старий слюсар орудує викруткою з незмінним, байдужим виразом обличчя, і що він робить тільки те, що входить у його обов'язки, і йде далі, від дверей до дверей, довгими коридорами великого будинку гірничого тресту й лагодить усе, що треба; ніколи не всміхається, ніколи не сумує, тільки підходить до дверей і міняє прізвища й лагодить різні дрібниці.

По якомусь часі ти почав оглядати приміщення свого великого, нового кабінету; ти придивлявся в своєму кабінеті до глибоких, обтягнених чорною блискучою шкірою крісел на пружних залізних ніжках, до круглого столу, за яким двічі на тиждень мають відбуватися виробничі наради в тісному колі, до великого, пухнастого рудого килима, що вкривав майже всю підлогу, і до свого темно-коричневого письмового стола під грубим склом, біля якого стояло кілька легких стільців.

Ти сів і почав оглядати стіни, пофарбовані в твій улюблений темно-золотистий колір, а потім зненацька подивився у скло, що лежало на твоєму столі, й помітив у ньому своє відображення; і хоч воно було невиразне, ти помітив маленькі складки шкіри коло підборіддя та уст, а під очима — набряклі мішки у формі мініатюрних півмісяців, а вище — дві залисини, що вгризалися в чуб.

Ти довго дивився в те грубе скло, що лежало на темно-коричневому столі й заступало тобі люстро. Ти завважив, що очі в тебе стомлені й що навколо них вимальовуються зморшки, й що ніс твій злегка обвис; то була одна з перших ознак старості, ще далекої, але старості, яка вже подає звістку, що наближається до тебе.

Те видивляння в грубе скло, що лежало на письмовому столі генерального директора Міхала Топорного, треба визнати важливим моментом його біографії; бо то була хвилина, коли з нього виразно почала спадати та нова шкура, яку він надів перед ве-

ликим люстром у холі нічного кабаре кільканадцять літ тому; та нова шкура, яка, мов символ, визначила весь його спосіб життя, що почав вироблятися протягом перших місяців і років перебування в місті, та його жорстокість у просуванні «по лінії, що веде вгору» й те його настирне надолужування згаяного, і його себелюбство, що прикриває нещастя, і трепет опізненого, який тримає в тремтячих долонях дари часу.

А на місце тієї нової шкури, що почала з нього спадати в ту хвилину, коли він дивився в темне, похмуре люстро-скло, яке лежало на коричневому столі, Міхал Топорний почав надягати посірілу шкуру стомленої й покірної людини і вже не боронився перед докорами пам'яті.

X

На час між днем, коли від Міхала Топорного пішла Веслава, й днем його смерті припав третій візит до нього сільського вчителя. Старенький приїхав до свого колишнього учня вже не для того, щоб торувати йому шлях до власного сумління, як це було під час першого візиту, і не для того, щоб добиратися самому до його сумління й прямо закидати йому зраду своїх колишніх принципів, як це було під час другого візиту, а щоб розрадити його, щоб додати йому надії, бо, певно, довідався, що після того, як від нього пішла Веслава, він переживає важкі дні.

Ще під час другого візиту можна було помітити, що той розумний чоловік, той, як його в селі називали, — товариш учитель, — добре знає, як ти живеш, і добре здає собі справу, що твоє життя минає немов у якомусь запамороченні й далі скидається на божевільний танок; і тому ще тоді, коли він докоряв тобі й коли з дороги рішучих і жорстоких замірів хотів спрямувати тебе на дорогу спокійної розсудливості, він насилу приховував, що розуміє тебе, а може, навіть, що жаліє тебе, а також те, що він завжди ладен вибачити тобі і що й досі дбає про твою долю.

Все те, що досі приховувалося з тактичних міркувань, уже не вдалося повністю приховати під час другої розмови, а в усій своїй повноті виявилось під час його третього візиту. Він довго говорив тобі про твої заслуги в розбудові підприємств тресту, де багато людей дістали працю, бо хотів тим тебе втішити, а також, нагадуючи про твої заслуги,

хотів показати, що вибачає тобі й що твоє життя має сенс; можна було завважити, що той твій учитель дуже старанно шукає для тебе надію, неначе передчуває, що твоєї долі загрожує розпач і що тебе треба рятувати перед твоєю власною долею.

Старий учитель напружував усі свої сили, щоб спробувати захистити тебе перед твоїм власним відчаєм і розпачем і перед зловтіхою інших, котрі затаїли на тебе зло й радіють, що тебе покинула дружина, яку ти кохав і по своїй наївності опізненої людини вважав чи не найкращим доказом надолуження свого опізнання.

Під час того третього візиту твого сільського вчителя, коли той старенький сидів у твоєму помешканні, в тебе також були обидва твої сини — Станіслав і Єжи. Двері покою, де сиділи твої сини, були прочинені, й було видно, що вони сидять коло столу, схилившись над якоюсь книжкою, а потім ти почув, як вони жваво про щось гомонять; з покою, де сиділи сини, до покою, де сидів ти і твій старий учитель, долітали бризки іскристого настрою молодості, уривки розмови двох братів вдиралися у настрій серйозності й болісної розради, що панував у вашому покої.

Ті два покої, як два світи, були поруч, і старенький учитель це розумів і, можна сказати, вміло скористався цим у нелегкій боротьбі за твою долю; бо він, борячись за твою долю, вичерпав уже ту, — як її можна назвати, — промислову тему і, власне, все вже сказав тобі про розбудову підприємств тресту й про ту масу людей, які знайшли на них працю, і про твою високу посаду, на якій ти можеш іще багато доброго зробити для промисловості й для людей.

Але коли ту тему було вичерпано, настала хвилинка ніякової тиші; і в тій тиші виразно й настирливо долинали звуки зі світу молодості, себто з покою, де сиділи твої сини, і старому вчителеві раптом сянула ідея, що зараз на шальки треба покласти життя й долі твоїх синів, дотеперішнє їхнє життя, а також їхнє майбутнє життя, що вже почало потроху вимальовуватися. Він показував тобі рукою на покій, звідки долинала розмова Сташека з Юреком, і дещо притлумленим голосом говорив про твоїх синів.

Настав момент, коли ваша розмова, здавалося, стала трохи лагідніша, отже боротьба за твою долю теж немов трохи полегшала; на твоєму обличчі з'явився лагідний усміх, коли старий учитель почав ніби жартома, а насправді цілком поважно доводити, яка важлива подія, яка велика революція сталася в житті й долі твоїх синів.

Він казав тобі, що ти зрівняв своїх синів, що Станіслав Топорний, син мужика Міхала Топорного, стоїть тепер на одному рівні з

Єжи Топорним, сином директора Міхала Топорного.

Ідучи далі в тих своїх трохи жартівливих, якихось дивних і незрозумілих, а по суті справи, серйозних висновках, старий учитель давав тобі зрозуміти, що перший раз ти був батьком-мужиком, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка, батьком мужицького сина Сташека, який народився в хаті, де замість підлоги була долівка, який народився в брудному ліжку і якого приймала одним-одна сільська акушерка; а другий раз ти був батьком-інженером, батьком-інженером сина Єжи, який народився в розкішному міському помешканні на білій елегантній постелі і якого приймали лікар-акушер та медсестра; і що мати першого була жінка з села, Марія, вроджена Балай, а мати другого була пані з великого міста, Веслава, вроджена Яжецька; і ти обох немовлят, немовля з мужицької хати й немовля з міського помешкання, довів до одного рівня. Це означає, що ти допоміг Сташекові наздогнати Юрека, а Юрекові допоміг наздогнати Сташека; бо Юрек теж мусив наздогнати Сташека й підвестися до розуміння тієї монотонної долини, що розкинулася між великою рікою і горою каменоломні, рідної долини його батька й брата; і тепер вони вже рівні між собою.

І з дальших, зовні жартівливих, а по суті справи, серйозних висновків твого сільського вчителя випливало, що ти в собі самому теж багато чого досяг, бо довів себе, мужика, до рівня інженера.

То була найспокійніша частина вашої розмови, і здавалося, що твоя надія, яка народилася з усвідомлення сенсу свого життя, починає зростати, і що ти опинився на скісній лінії надії, яка веде вгору.

Під час розмови вчитель раптом підвівся із стільця й смикнув тебе за рукав, і ви обидва крадькома підійшли до прочинених дверей, за якими гомоніли твої сини; ви стали під дверима в такому місці, звідки добре могли спостерігати за двома молодими людьми. Вони розмовляли про якусь історичну подію, і Сташек, що вже закінчував університет, пояснював Юрекові її подробиці.

Ти дивився на своїх синів і довершував свій вибір; ти не вибрав старшого, не вибрав і меншого — ти вибрав обох, тобто вибрав третю можливість, і то була твоя надія й твоя перемога над умирущим містом міщан.

Стоячи під прохиленими дверима, ти не міг не відчути, як упевнено зростає твоя надія.

Це — хвилини великої радості для твоїх друзів, що в різні способи дошуковуються сенсу твого життя. Твоїх друзів, які шукають також виправдання для такого, а не інакшо-

го твого життя, бо хочуть тобі вибачити, бо радіють із тих хвилин, коли ти звернувся в майбутнє, в своє майбутнє в своїх синах.

Ти довго стояв під тими прохиленими дверима й дивився на синів, і надія твоя весь час зростала, і радість огорнула твого старого вчителя, який сподівався, що, сповнений надії й рішучості розумно, корисно працювати, ти підеш у дальше життя; ти, мабуть, теж так гадав, перебуваючи в колі близьких тобі людей і їхніх лагідних голосів, в оточенні тих людських звуків, які несуть у собі надію і з тією надією входять у вуха тих, що сумніваються і впадають у зажуру.

Під час третього візиту твого вчителя ти поведився спокійно, а може, навіть покірно, бо ти вже знову почав надягати потерту шкуру покірної людини.

Той спокій і здатність мислити тверезо тривали й далі, і треба старатися, і треба допомагати твоєму старому сільському вчителю, щоб вони збереглися в тебе до кінця твого життя. Треба старатися навіть надаремно, навіть коли відомо, що ті хвилини скоро скінчаться, а що вони скоро скінчаться, нам відомо, бо нам відоме все твоє життя.

Ті хвилини скінчаться, й надії більше не буде, й марна буде учителя розрада; і виною тому буде червона, блискуча кулька, рубінова дрібничка, маленька рубінова намистинка, котру ти несподівано побачив на килимі в своєму покої, коли стояв за прохиленими дверима й слухав, про що гомонять твої сини, й сповнювався надією, а поруч був добрий усміх старого вчителя, котрий теж сповнювався надією на думку, що нарешті зміг вивести тебе з того приголомшливого, схожого на божевільний, танка, яким було твоє дотеперішнє життя.

Але та рубінова дрібничка, та кришталева кулька, яка випала з довгого разка Веславиного намиста й лишилася на килимі, звела нанівець усі його зусилля.

Ти не притоптав ногою й не розкришив черевиком тієї рубінової кульки, а нахилився по неї, й тримав на долоні, і знову здався на волю суму та відчаю.

Ти навіть почав берегти ту дрібничку й поклав її в такому місці, щоб її легко можна було знайти і взяти пальцями, а потім покласти на долоню й подивитися на неї; і ти довго дивився на ту Веславину намистинку й наступного ранку і через те спізнився на важливу виробничу нараду в тісному колі, й представник міністерства закинув тобі, що з деякого часу ти недбало ставишся до своїх обов'язків, а ти це витлумачив для себе так, що недовго вже втримаєшся в кріслі генерального директора. Тобі здавалося, що про це написано на обличчях людей, які працюють у тресті, які ще слухняно виконували твої

доручення, але вже, здавалося, почали виявляти стриманість у своїй послужливості й слухняності, які вже, здавалося, берегли більшу частину своєї послужливості й любов'язності на іншу okazію, для нового директора, що прийде після тебе; бо ти вже спіткнувся і з того хтось скористається, бо так уже влаштовано цей світ, і нічим тут не зарадиш; час плине швидко, і коли ти спіткнешся, ніхто не стане чекати, поки ти знову наберешся енергії й сили, а зразу знайдеться хтось такий, що захоче заповнити прогалину по твоїй енергії й силі й буде квапитись, поки до тебе не повернулися твоя енергія й сила. Так здалося тобі, і така думка шибнула тобі в голову, коли тобі зробив закид представник із міністерства.

Ти подумав, що, може, твій заступник, той огрядний, кремезний блондин скористається нагодою, й може, його енергія та сила заповнять прогалину по твоїй енергії й силі, і по твоїй напруженій думці, спрямованій на «лінію, що веде навскоси вгору». А може, ти подумав, що твій другий заступник скористається тим, що ти спіткнувся, і тобі здавалося, що він того тільки й чекав, і тепер радіє, що під тобою похитнулося директорське крісло, так само як радів ти, коли це сталося з твоїм попередником.

XI

Того дня, коли представник із міністерства зробив на нараді той закид, тобі принесли також оцінку праці окремих підприємств тресту, дану спеціальною комісією; з тієї оцінки випливало, що особливу увагу треба звернути на технічну оснащеність і на продуктивність каменоломень, а це, в свою чергу, означало, що ти, як генеральний директор, повинен особисто поїхати до великої каменоломні на краю твоєї рідної однамнітної долини і повинен особисто перевірити роботу її устаткування.

Ти визначив собі в календарі день, коли поїдеш туди.

Того дня, коли ти туди поїхав, над містом світило сонце, і всі звуки та гомін міста, залитого сонячним промінням, здавалося, стали ще настирливіші й пронизливіші; і ти якийсь час їхав серед тих пронизливих звуків, поки не спинився на безлюдному й тихому шосе, що вело до каменоломні. А коли ти виїхав з міста й воно лишилося позаду, тебе ще якусь хвилину переслідували пронизливі звуки.

Ти сам правив машиною, бо напередодні сказав водієві: «Я поїду сам». Ти взяв своє авто, бо воно їздило швидше за службове.

І ось ти вже на безлюдному шосе, обабіч якого розкинулися голі поля, бо вже осінь, а восени поля скидають із себе свої шати.

По кількох годинах їзди ти вїхав до маленького містечка, в якому майже двадцять років тому складав іспити. Тоді ти приїхав до того містечка на підводі разом із зв'язаним шнурами збожеволілим старцем, його дочкою, яка втирала кулаками сльози, й зі своїм рудим, дрібненьким сільським учителем, який тоді був іще такий жвавий.

Ти спинив авто перед мурованою брамою з хрестом, зайшов на кладовище й відшукав могилу жебрака, який збожеволів, коли побачив землю, що йому дали на старість, і вже не зміг звикнути до тієї запізно одержаної землі і поводився так, наче не знав, для чого існує і що з нею роблять, може, він хотів якнайшвидше проскочити проміжок часу між сівбою і жнивими або, опізнившись, хотів якнайшвидше, просто-таки негайно перейти від землі до хліба й тому їв ту землю, як хліб, і тому збожеволів; а може, він забув, що треба терпляче ждати на випічку хліба і, запізнений, нетерпляче прагнув хліба, і тому зійшов з розуму; а може, боячись кожної секунди опізнення, великою силою радісного шаленства так стиснув час, що дні, які відділяють оранку та сівбу од випічки хліба, стали для нього однією миттю, і він, радісно ошалілий, прийняв землю за хліб, а хліб за землю і їв землю, наче хліб.

Ти довго стояв над могилою того божевільного танцівника, того патрона заброд і запізнених; а потім поїхав далі в напрямку гори каменоломні.

Ти зупинив авто на височині, звідки відкривався краєвид на твоє рідне село; там, униз, там, у долині, між дерев, стояли будинки, а перед будинками й за ними простягалася однаманітна долина.

Ти зїхав вузькою дорогою вниз, вийшов з машини й покійно почав наближатись, боязко підкрадатись до струхнявілих стін рідної оселі.

З тебе вже спала та блискуча шкура, яку ти надяг багато літ тому, і тепер на тобі була потерта шкура покійної людини; кроки твої були повільні й ліниві, і це вже не був той запаморочливий, швидкий танок запізненого, а повільна хода стомленої людини, яка вже нікуди не поспішає.

Люди стояли за тинами й дивилися на тебе, і, певно, багато думок роїлося їм у голові, але вони нічого не казали, а ти, похиливши голову, неквапливо йшов і поволі наближався до своєї рідної оселі.

Ти не міг відчинити хвіртку й мусив кілька разів шарпнути нею, поки вона відчинилася; бо заважав муріг, що виріс під тином і коло хвіртки, яку не відчиняли багато років.

Коли ти відчинив хвіртку й став під своєю

рідною хатою, тебе притягли до себе її стіни, почорнілі, потріскані й вогкі.

Продираючись крізь кропиву, ти наблизився до тих стін, поклав на них руку й відчув, що вони холодні, як стіни гробовця.

В селі було тихо, й люди мовчали за тинами, і село неначе вимерло; але здавалося, що це мовчазне село дарує тобі все, тій самотній людині, яка стоїть під струхлявілими стінами рідної хати; тобто тебе не обминула жорстока доля блудних синів, які мусять знести тягар батьківського прощення.

А потім тебе притягло до себе забите дошками вікно, і, продершись крізь високі бур'яни, ти припав до нього, і стромляв пальці у шпари між дошками, й дивився крізь ті шпари, і вдихав холодний затхлий запах, що йшов із середини; і очі твої поволі звикали до темряви, що була в хаті.

Ти помітив, що темрява в хаті посмугована світлом, яке проходило крізь шпари між дошками, котрими було забито друге вікно; і в блідому світлі ти побачив перекинутий осліп, якому хибувало однієї ніжки, якусь ганчірку, чорний глиняний горщик і труп малого котеняти, що припало до того горщика й знайшло голодну смерть у тій хаті, яка стала його просторим склепом. Той труп, — власне, вже скелет, — лежав біля горщика: котеня, очевидно, заглядало в горщик і шукало там поживи й питва, і, може, навіть знайшло щось таке, чим можна було погамувати голод; але йому вистачило цього ненадовго, й котеня, не знайшовши виходу з пустої хати, мусило здохнути; люди в той час були зайняті багатьма важливішими справами й не подумали про нещасне котеня; вони, може, навіть чули його пронизливе нявчання, може, навіть хтось, ідучи вночі, чув те розпачливе нявчання малого створіння, може, комусь навіть різав слух стогін гинучого звірятка, але тоді в людей було багато важливіших справ, і всі проходили повз той стогін, наче не чули його; і тому те створіння мусило загинути, і, здыхаючи, припавши до холодного горщика, воно, може, навіть чуло, як стугоніли надворі людські кроки й вози і як перегукувалися люди, чиї голови, проте, були заклопотані стількома важливими справами.

І ось ти дивишся на висохлий труп малого котеняти і в ясній смугі світла бачиш, що черепна його коробка порожня, замість очей зяють дірки, і, як у всіх здохлих котів, вищирені зуби.

Ти довго стояв під забитим дошками вікном і крізь шпари заглядав до великої кімнати, аж поки в твоїх стомлених очах не почала тремтіти й мінитися ця пуста й аж поки не почали танцювати різні речі й пилява, що були в хаті, й аж поки не почало ворухитися на стінах потріскане голубе вапно.

Ти довго стояв під вікном, а потім, відчувачи на собі потерту шкіру покірної людини, походив в обійсті й помітив, що нема вже ні стодоли, ні стайні, ні хліву, що все це розібрано й пущено на паливо, а на тому місці, де стояли ці будівлі, ростуть буряки, які посадив дядько Миколай, котрий добре знав, що добре родить на такій землі.

А потім ти зайшов до старого саду й почав дивитися на грубі дерева, на ті дерева, що їх любив твій батько Вінценти, більше навіть за рідних дочок.

Вийшовши із саду, ти побачив перед собою обшир споконвічних мужицьких нив і лани колишнього панського, а нині мужицького поля. Була осінь, і те поле лежало чорне, а в деяких місцях вилискувало, наче його хтось відполірував; де-не-де на полі видніли невеликі горбочки, наче під землею щось сиділо й намагалося вибратись на поверхню то в одному, то в іншому місці, але змогло тільки помітно здуту землю.

Ти йшов спустілими полями й відчував їхню м'якість під ногами, а перед очима тобі стояв той клаптик землі, на якому найбільший злидень з притулку для вбогих виконував свій божевільний танок.

Те місце нічим не було позначене, бо на землі не могло зостатися жодного сліду після того танка, а над землею було тільки повітря й більш нічого; отже, те місце кружляння в танку жебрака з притулку для вбогих при попівстві зафіксувалося тільки в твоїй пам'яті й уяві.

Наблизившись до того кружка землі, на якому танцював старий божевільний, ти вдарив ногою по м'якій ріллі, і нога вгрузла; потім ти вдарив по ріллі другою ногою; а потім зігнув ноги в колінах, і напівходячи-напівтанцюючи, позначив те місце; а потім, уже більше танцюючи, аніж ходячи, зробив друге коло на тому місці, і так розпочалося твоє кружляння; ти радісно зареготав, неначе досяг щастя, котре нічого не боїться.

Люди стояли за тинами і здаля дивилися на тебе. Вискочивши з того кружка землі, ти довго блукав по рідній, одноманітній долині, а потім вийшов на всипану жорствою стежку й помалу став підійматися на гору великої каменоломні; ти поминав сухі кущі, що росли обабіч стежки, по якій ти наблизився до смерті.

Ти йшов далі тією стежкою, і кущів усе меншало, і ти міг згори подивитися на свою рідну, почорнілу, одноманітну долину й міг добачити на її протилежному краї, за валом, яснішу за землю воду великої ріки.

Там унизу, на тій одноманітній долині, росли дерева, стояли садиби й часом було видно, як хтось іде полем або порається під хатою.

Люди, немовби чогось засоромившись,

поховалися за тинами й знизу дивилися, як ти ідеш стежкою вгору, як обертаєшся, щоб подивитися на поля й на долину.

А ти йшов далі й щохвилини спинявся, і вдивлявся у долину, і знову йшов далі; ти щез їм з очей тільки за горбом височини, де починалися скелі й вузькі проходи в слизьких скелях, що вели до урвистого краю гори, з якого часто на каменоломню дивилися фахівці, бо звідтіля найкраще було видно, як вона розбудовується, а також можна було зорієнтуватися, що треба зробити, аби розбудовувати її й далі.

І люди, що дивилися на тебе з села й широкої долини, бачили тебе тільки до того менту, коли ти ще не сховався за горбом височини; а люди, які були по той бік високої гори каменоломні, бачили тебе вже в ту мить, коли ти падав у провалля.

Ті, що мали перед очима ту високу, скелясту стіну, казали, що ти падав, немов великий птах, з яким щось сталося, якого щось постигло вгорі й кинуло вниз.

Отже, одні бачили тебе, як ти дійшов до вершка височини і як зник за нею, а другі бачили тебе в ту мить, коли ти падав у провалля. А може, того відтинку твоєї дороги від вершка височини до провалля не бачив ніхто.

Може, ти, подолавши ту вершину, той горб гори, відчув на чолі холодний піт, і руки й ноги тобі задубили, і може, світ тобі пішов обертом, як це звичайно буває з людиною, якій поволі перестає битися серце; а може, ти тоді впав на слизькі скелі, зсунувся по них на край урвища і впав униз; того ніхто не відає.

Може, перестало битися, а може, пукло твоє серце, яке ти весь час змушував швидко битися, може, тобі забракло вже повітря, бо та довга дорога, що вела навскоси вгору, вимагала стількох швидких, неспокійних віддихів, дорога від тебе, мужика, до тебе, інженера й генерального директора великого тресту.

А може, зовсім інше скоїлося за вершком височини. Може, тоді, коли ти опинився між гладкими слизькими скелями, тобі набагато прозорішим, і набагато бадьорішим, і набагато яснішим за решту повітря видалося те повітря, яке здіймається над проваллям, і, може, тебе приваблювало до себе те ясне повітря, що струміло з провалля вгору; і може, тобі нестерпно закортіло ввійти в нього, бо тебе дуже стомив той твій божевільний танок, і може, тобі захотілося без опору здатися на волю того ясного повітря, що виповнювало прірву й здіймалося над прірвою; і може, ти сам, із власної волі, завершуючи свій шалений, стомливий танок, увійшов у те ясне повітря, тобто полетів у провалля.

Так могло статися за вершком височини, бо ти міг раптом відчувати доконечну потребу відпочити після стомливої, багаторічної праги.

Але так не мусило статися за вершком височини, бо ж у тебе були сини, і їхні обличчя, очі, їхні постаті після багатьох років воскресили в тобі надію.

А може, з тобою сталося щось інше, коли ти поминув вершок височини; може, за тим вершком ти був не сам, і може, ту ж мить, коли ти сховався за вершок височини, перед тобою виріс високий, стрункий парубок, котрого, — як пізніше казали, — не було тоді, коли ти підіймався нагору, ані в селі, ані вдома, ані під скелею; може, він був за тим вершком гори й там чекав на тебе і, коли ти туди дійшов, значливо всміхнувся й назвав себе, і сказав, що він — син того високого селянина, який боронив ліс, рокований тобою на знищення, того селянина, який зарубав механіка, а потім хитро уникнув погоні, стрибнувши в прірву; і може, той високий парубок, не перестаючи значливо всміхатись і наближаючись до тебе з широко розпростертими руками, змусив тебе задкувати вузьким, слизьким коридором, продобаним серед скель, до краю кручі.

І можна навіть припустити, хоч це й здається малоімовірним, що ти, уздрівши перед собою широкі груди, міцні руки й міцні ноги того стрункого парубка, який тіснив тебе до краю кручі, слухняно задкував перед ним; і може, навіть вирішив, коли той парубок, наступаючи на тебе, нагадав тобі історію з лісом і батькову смерть, що ти мусиш покійно сповнити його волю й що він чинить справедливо.

А може, ти пробував стати на прю зі смертю, настрійч якій тебе гнав, наступаючи на тебе, той стрункий парубок, що глумливо посміхався; якщо це справді було так, то, може, ти спробував кинутися на парубка, але відбився від його молодих і міцних грудей, від його міцних рук та ніг, упав на слизьку скелю й, мов клубок, покотився на край прірви й зсунувся вниз.

Того ніхто напевно не відає, бо ті, що стояли в селі за тинами, бачили тебе тільки до того менту, поки ти не щез за верхом височини, а ті, що дивилися на рівну, гладку стіну кручі, бачили тебе, коли ти вже був у повітрі, коли ти падав, схожий на великого птаха.

Незалежно від того, як воно було насправді, ті, що дивилися на скелясту стіну, бачили тебе тільки в ту мить, коли ти падав, але не могли сказати, чому ти падав. Вони тільки по черзі повторювали, що ти падав, наче птах, якого щось постигло в повітрі; і ще в селі казали, що ти піднявся в житті досить високо, але скінчив безглуздо.

XII

Треба знов повернутися до цегляної брами кладовища, перед якою затремтіли від гордоців селяни, йдучи за твоєю домовиною, і треба знову зайти на кладовище й приєднатися до похоронної церемонії, щоб попрощатися з тобою.

Ті, що промовляють над твоєю могилою, говорять про тебе так, наче висікають твій образ із великої брили граніту, а ти був забородою з одноманітної долини й дивився на світ до болю розширеними очима.

Вони говорять про тебе, що ти був рішучий і працьовитий, і тому піднявся так високо; але можна також сказати, що ти досить безглуздо добивався свого щастя, а коли добився його, то заплутався й почав розгублено наражатися на всі грані свого щастя.

Вони, — себто промовці на похороні, — кричать над твоєю могилою: «Людина, з якою ми сьогодні прощаємось, дала нам добрий взірєць життя й праці»; але можна також сказати, що ти надто похапно хотів допомогти історії, а може, й випередити історію, і тому смертельно втомився; і тому так склалося твоє життя, і тому так сталося, що ти впав із тієї скелі — незалежно від того, яка насправді була тому причина: чи в тебе лопнуло серце, чи тебе охопила смертельна втома і ти захотів відпочити, чи ти добровільно, а може, примусово задкував перед мускулистою постаттю високого парубка, сина дебелого селянина, який через ліс збавив життя іншому й собі.

Промовці голосно кричать над твоєю могилою, що ту свою працьовитість і настирливість ти виніс із села; але цього замало; не досить сказати, що працьовитість і настирливість ти виніс із села; мало також сказати «працьовитість і настирливість», коли мова мовиться про те, що підштовхувало тебе вперед по «клінії, яка веде навскоси вгору»; бо, знехтувавши наукою свого сільського вчителя, ти немовби став вірний тому збожеволілому жебракові, тому найбільшому злиднєві з притулку для вбогих і немовби став подібний до нього, бо ти хотів поглинути свої дари часу, як він поглинув свої.

Вони, — ті промовці, — кричать над твоєю могилою, що ти був педант і пильнував своєї нелегкої і, — як вони охоче додають, — відповідальної роботи; але вони не кажуть, що ти був також лихий, і рішучий, і жорсткий, і ненавидів тих, які захищали смужку лісу, і що ти, очевидячки, зрадив би, якби померла твоя дружина Марія, і що, очевидячки, в тебе свого часу з'явилось бажання вбити її; либонь, було й таке в твоєму житті, Міхале Топорний, і його не можна обминати, коли описуєш твоє життя.

В селі казали, що ти високо піднявся, але скінчив безславно, а промовці на кладовищі кричали над твоєю могилою: «Скінчилось трудове життя Міхала Топорного»; але можна сказати, що те твоє життя було неповне, що йому забракло останнього спокійного й розважливого періоду, бо ти хотів стрибнути далше від усіх із твоєї рідної, одноманітної долини між великою рікою й горою каменоломні; і тому в своєму житті ти не зміг уже вийти за межі приголомшення, які були також межами далекоюсянної тіні кривди, і тому твоє життя було неповне, і тому воно мусить перейти в життя синів, і, можливо, допіру вони стануть гідними й вірними учнями твого сільського вчителя; і тому все ж таки не можна казати, що ти скінчив безславно й що твоє життя не мало сенсу, тому не можна погодитися з балачками промовців на твоєму похороні: «Скінчилось трудове життя директора Міхала Топорного», — бо твоє життя триватиме й далі в твоїх синах, у тих юнаках, що стоять обіч твоєї труни.

Вони умовилися, що після похорону поїдуть разом у ту твою одноманітну долину й побачать твою рідну оселю, а також те місце там, унизу під кручею, де тебе знайшли неживого.

Після свого переїзду до міста Сташек часто відвідував ту долину й село; він приїздив туди також тоді, коли був студентом університету, і пізніше, коли почав працювати в середній школі. Спершу він їздив туди, щоб відвідати матір, яка перебралася до свого батька, а потім, коли забрав матір до себе, навідувався до села, щоб зібрати матеріали для своєї наукової праці з соціології; а після твого похорону поїхав туди разом зі своїм братом по батькові, Єжи.

Того дня, коли вони туди приїхали, над тією одноманітною долиною сяяло сонце, і все в ній було залите його промінням; вода у великій ріці іскрилася й блищала; де-не-де вилискувала свіжа рілля і навіть гора каменоломні, яка завжди була мертвотно-бліда. Люди виходили з хат до твоїх синів, оглядали їх, усміхалися їм і приязно гомонили з ними.

Того дня твої сини побували на багатьох подвір'ях і багато побачили, і багато почули; вони довго стояли на тому місці, де тебе знайдено мертвого, коли ти впав зі скелі, на тому місці, яке нічим особливим не різнилося від довколишньої місцевості.

Потім вони довго ходили по твоєму рідному подвір'ю, заглядали до хати крізь шпари між дошками, якими були забиті вікна; але вони виявили більшу цікавість, аніж ти, бо, не годні як слід роздивитися крізь шпари між дошками того, що є в хаті, з усієї сили натиснули на двері; двері не витримали напору їхніх молодих, дужих рук, і хлопці

зайшли досередини, і в затхлій тиші пустої кімнати почули шарудіння хробаків, що кинулися врозтіч; у кімнаті був той самий ослін і той самий чорний горщик, і той самий скелет котеняти, що обаринком скрутилося коло горщика.

Сташек зазирнув за велику піч і знайшов там поточений твій старий зшиток; той перший зшиток, якого ти купив собі, коли дався на підмову сільського вчителя ходити до нього на таємну науку. На печі Сташек знайшов також ганчір'яну ляльку однієї із своїх тіток, які помирали в дитинстві на червінку; ту ляльку й той зшиток він узяв собі на згадку.

Потому твої сини вилізли на горище, де було якесь старе лахміття, лузга з цибулі й часнику; була там також якась воγκα полова, а в кутку, де було сухо, бо стріха над ним іще не протікала, твої сини знайшли в полові

дерев'яний, якимсь дивом ще добре збережений візочок, ту забавку сільських дітей, що її ти змайстрував своїми руками; то був такий самий візочок, як і той, що його змайстрував Сташек для свого брата по батькові і що його з наказу твоєї дружини Веслави було розбито о бетон в той час, коли вмируще місто міщан почало розправлятися з тобою й коли ти вступив уже в період своєї муки.

Уздівши на горищі той візочок, Юрек усміхнувся і вирішив узяти його собі на згадку; він витягнув його з полови й зніс униз, під хату, поставив на рівному, а тоді взяв за дишель і побіг із ним по морозу; поперекирлювані, горбаті коліщата візочка закрутилися, й подвір'ям покотився їхній веселий скрип.

*З польської переклав
Дмитро АНДРУХІВ*

КАЖДИЙ ОКОЛО ВСЕСВІТУ

ВЛУЧИЛИ В САМЕ ОКО. Англійське поштове відомство бореться за зменшення ваги поштових відправлень. Воно навіть виготовило штемпель з таким текстом: «Просимо вживати менше води», маючи на увазі, щоб англійці не писали довгих листів. Коли ж цим штемпелем помітили листи відомої англійської виноробної фірми, її власники угледіли в цьому грубий натяк на свою продукцію і навіть поскаржилися англійському міністрові пошт.

ЧАЮВАННЯ В СВІТОВОМУ МАСШТАБІ. На змаганнях, які відбулися недавно в Сполучених Штатах, студент з Нової Зеландії Джордж Уїлер встановив зовсім новий «світовий рекорд»: він протягом півгодини випив 62 чашки чаю. Американці дуже ображені тим, що цей новий рекорд не належить Сполученим Штатам, і одна велика чайна фірма в Нью-Йорку пообіцяла нагороду американцеві, який на наступних змаганнях поб'є рекорд Уїлера.

СОБАЧА ДОЛЯ. Відомий англійський астролог місіс Маргарет з Брінгтона повідомила, що віднині вона один раз на місяць прийматиме також і чотириногих клієнтів. В цей день вона складатиме гороскопи для собак. Прийом за попереднім записом.

ПОЛІЦАЙ-ЗЛОДІЙ. Міністерство внутрішніх справ Таїланду стоїть тепер перед складною проблемою: де взяти людей для тутешньої поліції. Останнім часом лише в самій столиці — Бангкоку довелося звільнити понад третину всіх поліцаїв, спійманих на крадіжках та інших злочинах.

НА СВОЄМУ ДОСВІДІ? Римський лікар-психіатр Марінееллі запевняє, що людина здатна набувати знань лише до 16-річного віку. Зберігати набуті знання людина здатна лише до 28-річного віку, після цього вона їх починає поступово втрачати. На думку Марінееллі, коли людина досягає 50-річного віку, її розумова неповноцінність стає помітною для всіх. Самому докторові Марінееллі тепер 74 роки...

З

вістка про нову серію марок блискавично поширилася серед віденських філателістів. Вона перетнула кордони Австрії, покотилася по Швейцарії, Італії. Завзяті колекціонери кинулися до численних філателістичних салонів, але скрізь, навіть у найбільшому і найвідомішому салоні на Рінгу—головній вулиці австрійської столиці—лише безпорадно розводили руками: п'ять нових панамських марок із портретом Джона Кеннеді ніхто не одержував.

Досвідчені філателісти знали, однак, як зарадити справі. Вони поспішили в маленьке кафе неподалік від Рінгу, яке власне було головним філіалом так званої «чорної біржі» віденських колекціонерів. І справді, незабаром у цьому кафе вже можна було придбати оту жадану панамську серію за досить-таки грубі гроші.

Новими марками зацікавилася віденська поліція. Це сталося по тому, як пошольство Панам в австрійській столиці офіційно повідомило, що його уряд не випускав марок з портретом убитого президента Сполучених Штатів Джона Кеннеді.

Поліція пішла по слідах марок, і ось що їй вдалося з'ясувати. На початку минулого року Віденська державна друкарня дістала з Панам цікаве замовлення. Представник поштового відомства цієї країни, пред'явивши свої бездоганні повноваження, запропонував віденським друкарям розробити проект серії з п'ятих марок різної вартості. На всіх марках мав бути портрет Джона Кеннеді. Як пояснював панамський уповноважений, уряд його країни хотів у такий спосіб вшанувати пам'ять видатного державного діяча сусідньої великої держави.

У новому замовленні не було нічого незвичайного. У Відні часто друкувалися марки різних країн. Крім того, панамський представник не викликав підозри, документи його були, на думку дирекції друкарні, в повному порядку. І віденські друкарі заходилися розробляти проект нових марок.

Виготовлені зразки надіслали в Панаму для затвердження. Через деякий час в Австрію знову прибув той самий уповноважений. Він повідомив, що уряд Панам затвердив зразки, і від його імені підписав угоду про друкування нових марок.

Але раптом замовник відмовився від випуску нових марок і анулював свою угоду з друкарнею. У Відні вважали, що панамці просто передали своє замовлення якійсь іншій державі.

І справді, серія з п'ятих поштових марок з портретами Кеннеді незабаром з'явилася на філателістичному «чорному ринку». Гонитва колекціонерів за новими марками була дивовижною, за них охоче платили будь-які гроші.

Австрійська поліція змушена була звернутися по допомогу до спеціальної служби, заснованої недавно при Інтерполі—міжнародній поліцейській організації капіталістичних країн. Досвідчені експерти встановили повну ідентичність панамських фальшивок і тих зразків, які були виготовлені у Відні. Отже, виходить, фальсифікатори мали в своєму розпорядженні справжні зразки, надіслані з Відня на затвердження в Панаму.

Сліди поведи агентів Інтерполу до ФРН, у Франкфурт-на-Майні, до якогось Ф. Горна, котрий вже раніше притягався до відповідальності за подібні справи. Незаперечні докази свідчили, що оті марки з портретом Кеннеді були надруковані саме в Західній Німеччині. Але в якій друкарні і як потрапили до фальсифікаторів зразки—це і деякі інші запитання залишаються, однак, й досі без ясної відповіді.

Найбільш вірогідною вважають таку версію. Угоду з віденськими друкарями і наступним її анулюванням інсценувала якась міжнародна зграя, зв'язана з високими персонами у поштових відомствах Панам та деяких інших країн. Зокрема вважають, що ця сама зграя влаштувала й недавню аферу з новими марками князівства Ліхтенштейн, коли підробки з'явилися на філателістичному «чорному ринку» ще за тиждень до того, як вийшли в обіг справжні нові марки цієї маленької держави.

Звичайно, найбільшою сенсацією стало повідомлення про викриття учасників чи, може, й учасників отої міжнародної зграї в самому апараті Інтерполу, який має боротися із злочинцями на ниві філателії. А про те, як Інтерпол бореться з цим лихом, цікаво розповідалося на недавньому з'їзді союзу філателістів у Швейцарії.

У спеціальному експертному бюро Інтерполу зберігаються зразки кожної нової поштової марки, випущеної останнім часом у різних країнах світу. Користуючись цими зразками, фахівці, за допомогою хімічного аналізу і спеціальної новітньої апаратури, визначають оригінальність тієї чи іншої марки, яку піддають експертизі. Так от виявилось, що серед еталонів, що ними користувалися в Інтерполі, є чимало звичайнісіньких фальшивок. Як твердять деякі західні газети, вони потрапили туди зовсім не випадково. Просто фальсифікатори в такий спосіб збивали з пантелику експертів та інших осіб, які мали виявляти фальшивки і викривати філателістичних шахраїв...

Отже, можна зрозуміти, чому й досі залишаються без відповіді запитання, пов'язані із аферою навколо «марок з Панам».

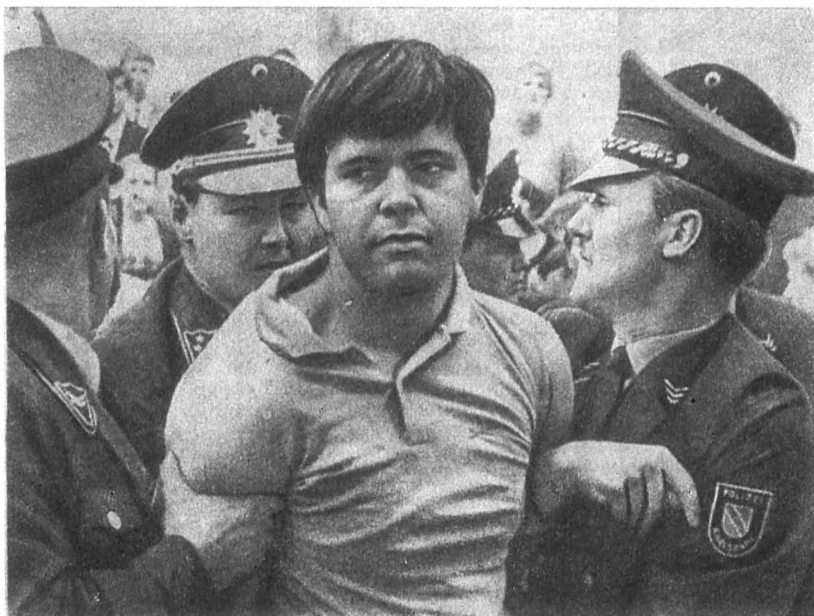
Ватажок реваншистів Зеєбом вкупі зі своїми поплічниками.

ВОВКИ У ФРАКАХ І СУТАНАХ

Західнонімецька поліція заарештовує студента, який взяв участь у демонстрації на захист миру...

Послухати, що твердить західнонімецька пропаганда про внутрішнє життя Федеративної Республіки Німеччини, і в погано поінформованого слухача може скластися враження, ніби в світі не існує миролюбнішої держави, ніж ФРН: бундесвер, чисельність якого вже перевищує передвоєнну гітлерівську армію, створений лише для парадів і фізичного тренування західнонімецької молоді; літаки-бомбардувальники призначені тут для веселих мандрівок, а танки — для прогулянки пересіченою місцевістю. Якщо до цього додати ще атомні й водневі бомби — можна буде влаштувати веселі недільні пікніки з яскравим фейєрверком!

Та об'єктивна і правдива інфор-

Ось вони, колишні гітлерівські військові й священники на своїх зборах. Груді деякого й досі прикрашені орденами гітлерівського району.

мація приносить з ФРН зовсім інші, дуже тривожні повідомлення. Боннські пропагандисти нахабно замилують очі, намагаючися своєю брехнею прикрити готування до реваншу, посилене виховання кадрів нових убивців на зміну вже старим гітлерівським недолюдкам. От вони всілися поряд на чергових реваншистських зборах, верховоди сучасного німецького імперіалізму. Вони ще добре пам'ятають часи своєї служби в гітлерівському війську, в есесівських частинах і в гестапо. Дехто з них у сутанах, та це нікого не обдурить: фельдкурати й інші військові священники благословляли Христовим іменем банди гітлерівців, що заливали кров'ю й спопеляли землі країн Європи. Дивлячись на вміщені тут фотографії, розумієш, що західнонімецькі реваншисти діють за одним, детально обміркованим злочинним планом.

І дійсно, згадати хоча б такі факти: ФРН є нині єдиною в Європі державою, в офіційній програмі якої існують вимоги територіальних загарбань. Боннська держава зазіхає на землі Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Чехословаччини, Радянського Союзу. В Бонні існують два спеціальних міністерства, завданням яких є підтримувати ідеї реваншизму і, якщо дозволяють обставини, то й активно діяти: це міністерство в справах

вигнанців і міністерство загальнонімецьких справ. Крім цього, в ФРН існує так звана Рада з питань возз'єднання, яка розробила в 1961 році «Сірий план» підричних реваншистських дій.

У ФРН налічується нині 29 земляцтв і 50 інших організацій в галузі економіки, політики, релігії, культури тощо, які займаються підготовкою реваншу. Серед них земляцтва Східнопруське, Мекленбурзьке, об'єднання судетських німців, земляцтво колишніх німецьких колоністів у Росії та ін. Діяльність цих об'єднань, так само як і юнацьких спілок та союзів колишніх есесівців, спрямована на те, щоб знову втягти народ Західної Німеччини в крижаву імперіалістичну війну, розпалити вогонь світової пожежі.

От, наприклад, як прикрашено груди колишнього міністра в загальнонімецьких справах Менде. Тут і Залізний хрест (свастику про ісяк випадок з нього знято), значок гітлерівського піхотинця тощо.

А тут колишні солдати шостої есесівської гірно-сгесерської дивізії, яка носила ім'я ката чеського народу Гейдріха. Колишні есесівці милуються фотографіями, що нагадують про їхні розбійницькі дії на Кавказі.

Парад новітньої реваншистської зміни — молодіжного «земляцтва Східної Прусії. «Східна Прусія мусить бути німецькою і вільною» — написали вони на своїх прапорах. Вовки підготували собі зміну!

РІК СЕРЕД ДАЯКІВ

Наша експедиція до мисливців за черепами зародилася на терасі кав'ярні у «джунглях» Елісейських Полів. Нас було четверо: молодий етнолог Гі П'яціні, журналіст П'єр Ейз, зоолог П'єр Пфеффер і я, кінорежисер, що зняв на той час уже серію фільмів про Сахару та Індію. Підготовка до такої експедиції забирає багато часу, і ми потрапили на Калімантан через півроку. Там, у Танджунг-Селорі ми терпляче чекали на приїзд даяків, котрі вряди-годи спускаються сюди по річці Каян, щоб обміняти свої товари на продукти цивілізації. Довгі тижні сумлінно вивчали ми малайську мову, досить розповсюджену на всьому архіпелазі; в джунглях вона нам стане у пригоді. Нарешті на своїх довгих пірогах, навантажених індійською тростиною, деревною смолою і місцевими наркотиками, прибули даяки. Це кремезні, міцні люди із світлою шкірою. Їхнє чорне підстрижене чубком волосся вільно падає на

У непрохідних хащах острова Калімантан живуть останні нащадки мисливців за черепами — даяки, одна згадка про яких змушувала колись індонезійців тремтіти. Нещодавно четверо французьких дослідників провели рік серед людей цього племені, вивчаючи їхній побут і звичаї.

ПОДОРОЖІ
І ВРАЖЕННЯ

Перукарня в даяцькому селищі.

лоб. За одержу їм правлять шкіряні набедрені пов'язки або чорні труси. На поясі в кожного в пишно оздоблених піхвах висить шабля-тандао. Саме за допомогою цієї шаблі колись грізні мисливці «колекціонували» голови своїх ворогів, а також кололи вдома дрова.

Даяки заповнили піроги мішками з сіллю, сірниками, тканинами, бідонами з гасом, швейними машинами —

отже, для нас вже не залишилося місця. Тому вони люб'язно пообіцяли повернутися за нами і, дійсно, прибули в призначений час. Надалі ми не раз мали змогу впевнитися, як точно вони додержують даного слова.

П'ятнадцятиметрові даяцькі піроги, якими ми піднялись у верхів'я ріки, зроблені з тонких, гнучких дощок, зв'язаних між собою індійською тростиною. Вони настільки легкі в управлінні, що вільно долають і річкові пороги, і вузькі проходи між скелями. Однак у середину їх безнастанно просякає вода, бо дошки з'єднані між собою не досить щільно.

«Той, хто тричі спустився до моря, — вже старий», говорить даяцька приказка. В народі добре знають, які небезпечні й виснажливі ці мандрівки. Минув місяць, перш ніж ми прибули до місця призначення, в село Лонг-Кемуат на березі річки Бахо.

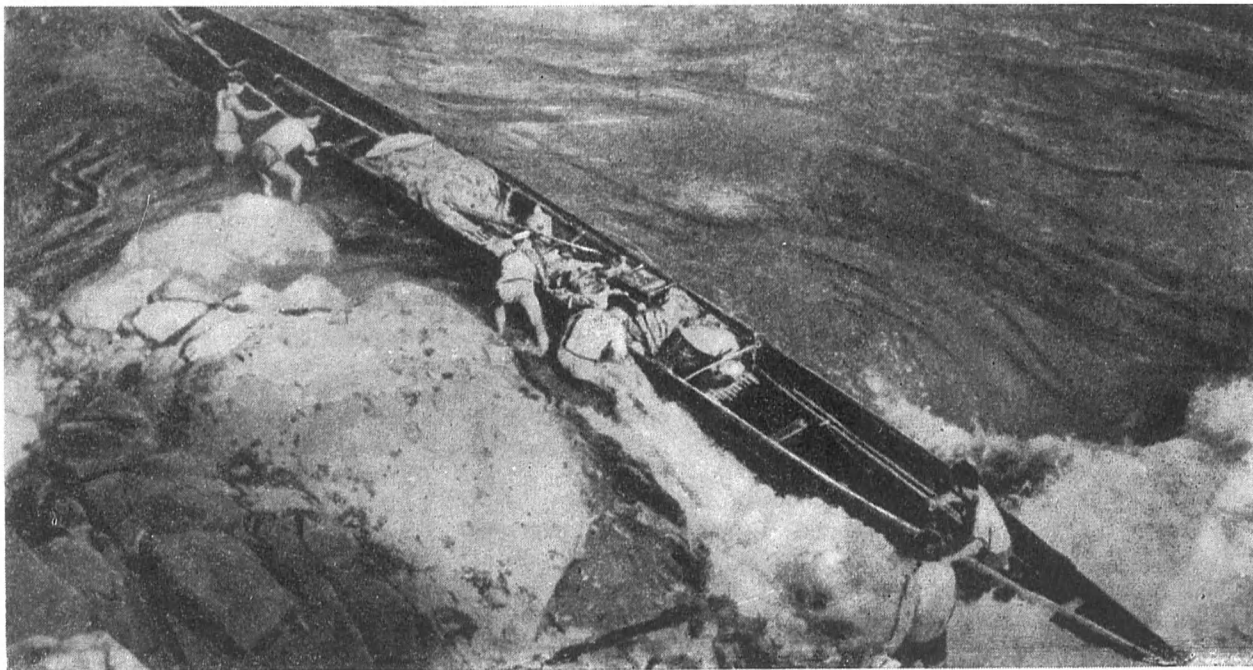
Існує звичай, що після

довгої відсутності даяк повинен увійти в свою домівку чистий і гарний. Наші супутники старанно вимилися й довго чепурилися. За останньою індонезійською модою зрізали волосся, залишивши тільки косу, по тому мідним пінцетом вищипали вії, брови і всю рослинність на обличчі. Цей пінцет вони носять у проколотому вусі разом із сигаретами, що прозаїчно замінили зуб пантери, який у давні часи полювання за черепами мав при собі кожний мисливець.

Закінчивши свій туалет, даяки звернулися до мене: «Тепер твоя черга». І хоч як я відмовлявся, вони наполягали на своєму. Мені погодили голову, залишивши тільки невеличкий чубок, і надягли очеретяну шапочку, схожу на тіару.

Мабуть дозорні вже попередили про наше прибуття, бо тільки-но ми поминули останній річковий закрут, як звідусіль залунали захоплені вигуки. Все село збіглося на берег. Я сидів на носі першої піроги і раніше за всіх вистрибнув на рінявий пляж. Знявши шапочку, зробив широкий вітальний жест

Пірога даяків.

— натовп вибухнув реготом. Даяків вразила моя зачіска, і вони бурхливо висловлювали свій захват. Готовність бути схожим на них надзвичайно сподобалась їм, і, я певен, це значно полегшило нашу місію. Подарунки завершили справу й остаточно привернули до нас серця даяків.

Село Лонг-Кемуат складається з групи великих дерев'яних будівель, які одразу привернули нашу увагу. Це збиті з довжелезних дощок і підняті на палях для захисту від повені будинки довжиною близько вісімдесяти метрів і завширшки метрів з двадцять п'ять. Мешкає в них щось із сорок родин, об'єднаних у громаду. Для захисту від тропічних злив під високими стелями розтягнуто плетиво з великого листя. Даяцькі жінки заготовляють надзвичайно багато дров: що більше дров, то краща хазяйка. Як наслідок, у просторому приміщенні ледь-ледь вистачає місця для трьох-чотирьох плетених ліжок, решта площі — дров'яний склад. Стіни жител прикрашені іклами диких вепрів, оленячими рогами, на яких мальовничо розкладені списи, але найголовніша краса, безумовно, задимлені, чорні людські черепи.

«Мер» села Амей Аплю запросив нас до себе. Це традиція: кожного гостя приймає вождь. А що село лежить біля річки — його дім завжди готовий до прийому гостей. На великій галереї стоять ліжка, прикриті протимоскітними сітками. Ці тонкі сітки на протязі року були нашим єдиним захистом од настирливих відвідувачів. Бо кожного ранку, прокидаючись, ми бачили біля своїх ліжок двох-трьох даяків, що сидючи навпочіпки очікували на наше пробудження. Вони залишались не порушні, поки ми спали, але досить було нам підняти сітку, як вони кидалися

до нас, пропонуючи гори рису, яєць і битої птиці в обмін на блискучі дрібнички, що їх ми привезли з собою. Втім швидко ті запаси вичерпалися, і тоді почалися наші страждання. Ніхто не вірив, що подарунків більше немає, довелось дозволити тубільцям перерити наші речі, щоб самим пересвідчитися в цьому. Мушу визнати — у нас ніколи нічого не пропадало. Надто настирливим «мінйялам» ми віддали свої особисті речі, все, крім рушниць, які нам вдалося зберегти до кінця завдяки «тонкій» дипломатії. У цивілізований світ ми повернулися без годинників, без чобіт, без кухонного начиння — в самих тільки штанях.

Жінки-даячки досить вродливі. Але мода вимагає, щоб з дитинства їм у вуха простромлювали металеві кільця, вагою у півтора кілограма кожне. Природно, що через деякий час вуха витягаються аж до плечей. Виймають ті «сережки» лише в жалобні дні. Таке надмірне кокетування заважає даяцьким жінкам бігати — в них одразу починає нестерпно боліти голова. Іноді «сережки» призводять і до трагічних випадків: якщо посеред річки перекидається пірога з людьми, жінки майже завжди тонуть.

Хоч панівне становище в селі посідають чоловіки, але їхні дружини нерідко втручаються в справи племені. Вони також мають право на розлучення, і чоловіки, старий і новий, мирно уживаються в «комунальній квартирі».

Влаштувавшись у домі вождя в центрі селища, ми мали змогу спостерігати все життя даяків. Ось висячим тростяним мостом через річку Бахо йдуть, зігнувшись під важкими в'язанками дров і кошиками з харчами, жінки. Хазяйкакам доводиться щодня носити харчі з комор, побудованих далеко за селищем: боячись по-

жеж, даяки держать продуктові запаси в лісі. На плечі жінок лягає також і заготовля вода. Щоправда, в селищі є текуча вода, але цей «водогін» цілком залежить од дощів у горах.

Чоловіки корчують і випалюють ліс, готуючи землю для посівів гірського рису. Даяки культивують також тютюн. Висушені на сонці, дрібно посічені й загорнуті у банановий лист саморобні сигари з насолодою викурюються в часи відпочинку. Усі без винятку жують бетель — суміш, присмачену гірким горіхом.

Поміж палями будинків вільно ходять свині, вишукуючи покидьки і нечистоти, як справжні сміттярі. Тут-таки крутяться собаки, граються діти. Даяцькі собаки, — маленькі дворняжки, якоїсь чудернацької рожевої масті, — надзвичайно вправно висліджують диких свиней. Що ж до дітей, то вони користаються багатьма привілеями, тобто роблять усе, що їм заманеться: розважаються з ранку до вечора, спати лягають і встають, коли хочуть. Дівчатка, якщо не бавлять малят, то зовсім, як у нас, гуляють у класи. У хлоп'ят свій клопіт: навчитися керувати пірогою. Осідлавши короткий цурпалок і міцно вчепившись за вбитий спереду кілочок, хлопчачи швидко спускаються вниз по річці, знижують у хвилях, щоб знову виринути через кільканадцять метрів. Кажуть, проте, що нещасливих випадків тут не буває.

Взагалі ріка відіграє важливу роль у житті даяків. Це єдиний засіб сполучення з центром острова. Вона ж забезпечує даяків рибою, котру тут ловлять у досить оригінальний спосіб, присипляючи її наркотиком, що його містить у собі один з видів ліан. Для цього ліану розмачулюють на річковому камінні; від її соку вода стає пінявою і прибирає жовто-

Тростяний міст через річку Вахо.

гарячого кольору. Потруєна риба засинає. Рибалки йдуть вниз за течією і збирають у кошики нерухомих рибин, відшукуючи їх між камінням та в інших схованках. Ловитва триває увесь день і розтягається на багато кілометрів униз по річці. Ввечері весь вилов зносять докупі і коптять.

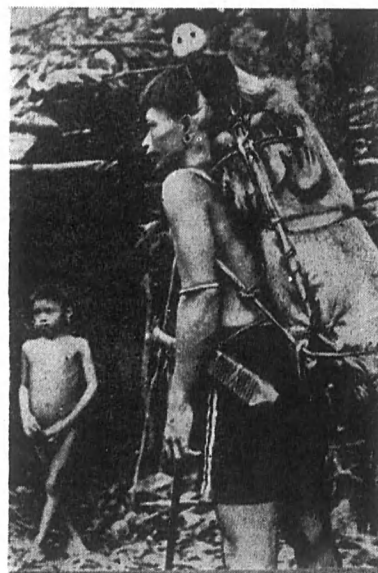
О цій же порі в село повертаються зі щасливого полювання й озброєні шаблями та отруйними стрілами

мисливці. Їхня здобич — дикі свині. Свинячі туші настільки великі й важкі, що мисливці приносять їх додому розрізаними на шматки.

З настанням сутінок хазяйки заганяють у дім курей. Взагалі даяки курятини не їдять, а держать їх виключно для жертвоприношень. На ніч кожну курку садовлять у маленький кошичок і підвішують до сволоків на стелі, щоб не стала поживою якогось хижака.

На острові, як зрештою всюди, традиції відмирають. Задовго перед другою світовою війною даяки уклали мир з сусідніми племенами і полювання за черепами майже припинилось. Під час війни знову виникла можливість полювати людей, головним чином солдатів: англійців, австралійців, японців. Тепер полювання за черепами заборонено. Сучасні даяки, замість того щоб добувати нові голови, міняють їх. Загін, який раніше полював за головами, зараз вимінює черепи у сусідів, причому вибирає такий, якого досі в їхньому селищі не було. Це неодмінна умова обміну. Сам процес придбання голови — досить складний ритуал. Природно, що саме з нього я й почав свій фільм про даяків.

У вождя померла маленька онука. Цю сумну подію необхідно було відзначити здобуттям нової голови. Семеро молодих мисливців на чолі з Амеєм Апою вирушили в ліс до жерця за порадою. Політ священного птаха — орла — мав визначити, чи слушний зараз час для звершення ритуалу. Сполоханий ударами гонгу орел не полетів геть, а став круж-

Повернення з полювання.

Вождь племені Амей Атої з двома своїми дружинами. Обидві одягнені в пишні, гаптовані перлами шаті, що передаються у спадщину із роду в рід.

ляти над лісом, і це сприйняли, як добру ознаку.

Коли нарешті загін, вимінявши голову, повернувся додому, всі жителі селища, що зібралися на галереях будинків, зняли страшенну бучу, намагаючись шумом відігнати злих духів. На матах, де звичайно сушився рис, у повному бойовому спорядженні танцювали чоловіки, мімічно відтворюючи уявну битву, в якій пощастило здобути цінний трофей. Вистава затяглася на довгі години, танцюристам аккомпанував оркестр, що складався з інструментів, схожих на наші гітари.

До черепа, встановленого на «постаменті» з сухого пальмового листа, звертали-ся з вітальними промовами, його «годували» рисовими перепічками, «поїли» з лож-

ки сивухою з маніоки і кінець кінцем підвісили коптитися на рамі головного дому над вогнем, який горить і вдень, і вночі.

На честь нової голови у селищі почалася гулянка. Дівчата били в бронзові гонги, і цей меланхолійний дзвін не вщухав протягом усього свята. Наші господарі вважають за хороший тон упитися на святі. Той, хто не п'є, ображає присутніх. Ми спочатку не могли одним духом вихилити повні по вінця чашки, доводилося адаватися до хитрощів. Але за нами пильнували й неможливо було тільки робити вигляд, нібито п'єш. Щоб не образити гостинних господарів прийшлося цілу ніч ковтати відворотну сивуху. Незважаючи на загальні веселощі і пиятику, нам важко

було стримати дрож при погляді на похмурі черепи, підвішені до стелі. Це воєнні трофеї — ознака хоробрості й багатства даяків. Старі діди запевняли нас, що холодними ночами черепи ведуть між собою довгі розмови, згадуючи далеке минуле.

Хитрий вождь погодився тайкома продати нам один череп і довго торгувався. Нарешті він оддав його за риболовну вершу, 25 метрів нейлонової волосіні та чорну парасольку. Тепер цей череп зберігається в «Музеї Людини» в Парижі.

Як і всіх людей на землі, даяків нерідко навідує смерть. Небіжчика одягають у святкову одіж і кладуть на бамбукові мари. Друзі покійного, що прийшли провести його в останню путь, безперестану прикладаються до величезної сулії з рисовою горілкою, курять товстелезні сигари, ведуть балачки. Про тишу годі й згадувати — навкруги стоїть неймовірний шум і гамір. Мари з тілом виносять через бічний отвір, спеціально прорізаний у стіні будинку. Це робиться для того, щоб померлий, бува, не повернувся. У двері виносять лише привілейованих осіб і тих одноплемінників, котрі користалися особли-

У день від'їзду дівчата обмазали нас сажею.

вою повагою. Небіжчика не-
суть до ріки, там його роз-
дягають і кладуть у труну,
видовбану в деревному
стовбурі. Туди ж опускають
і його речі, а потім стовбур
спускають вниз за течією в
ліс. Усе село бере участь у
поховальній процесії, жінки-
плакальниці дуже театраль-
но голосять. Гроб встанов-
люють на дереві в малень-

кому курені на висоті двох
метрів над землею, щоб хи-
жакам неунадно було. По-
тому усі повертаються до-
дому. Остаточне поховання
відбудеться через кілька мі-
сяців, наприкінці року, піс-
ля збирання врожаю. Коли
рис буде зібрано і сховано у
коморах, можна потурбува-
тися про померлих, віддати
їм останню шану

У день нашого від'їзду
друзі - даяки влаштували
нам урочисті проводи. Дів-
чата обмазали нам обличчя
сумішшю сажі з олією. Нав-
круги реготали й пояснюва-
ли, що то така традиція.

Від'їжджали ми під аком-
панемент пісень і дівочого
плачу. Молодь ще довго
йшла високим берегом, про-
воджаючи нашу пірогу.

Переклад з французької

КАЛІФОРНІЯ ВСЕСВІТУ

НАУКА І СХІД. Верхов-
ний суд штату Арізона
(США) має тепер виріши-
ти, чи існує... людська ду-
ша. А почалося все з того,
що житель міста Фенікс
Джеймс Кідд заповів 200
тисяч доларів тій науковій
установі, яка доведе існу-
вання людської душі, що
здатна залишати тіло сво-
го власника після його
смерті. Вісім різних амери-
канських наукових установ

твердять, що вони довели
оту гіпотезу, і заявляють
свої права на спадщину
Джеймса Кідда. Верховний
суд Арізони повинен винес-
ти остаточне рішення з
приводу наукових «дока-
зів», представлених претен-
дентами на спадщину.

ДЕМОКРАТІЯ! Каліфор-
нійський адвокат Джон
Макклоскі вдався тепер до
нової діяльності. Він бере
на себе захист прав тих,
хто не бажає... вчитися!
Вчений адвокат посилаєть-
ся при цьому на конститу-
цію Сполучених Штатів.
Адже, він не знайшов у ній
жодної статті, яка б забо-
роняла американському гро-
мадянинові залишатися не-
письменним.

МІСТО - НЕВИДИМКА.
Жителі англійського міста
Тотенхелла змушені дово-
дити, що їхнє старе місто
справді існує. І тягнеться
цей дивний клопіт уже по-
над... 50 років. Річ у тім,
що коли на початку нашого
століття складали гене-
ральну дорожню карту Ве-
ликобританії, якийсь не-
уважний чиновник пропу-
стив у списку міст отой
злополучний Тотенхелл. А
за законом чи не трьохсот-
літньої давності робити змі-
ни в списку англійських
міст може лише парламент.

Скарга жителів Тотенхел-
ла чекає в парламенті сво-
го розгляду... понад 50 ро-
ків! А поки що назву не-
щасливого міста не можна
зустріти на жодній дорож-
ній карті Англії.

«ДОВГОТЕРПІННЯ» ШЕРИФА. 19-річні близнюки Бенні та Білл Макрарі, що живуть в місті Батон-Руж (США), вже кілька разів порушували громадський порядок і давно заслужують на місце у в'язниці. Але шериф ніколи їх не арештовував і надалі змушений не вдаватися до такої міри покарання. Довготерпіння шерифа пояснюється тим, що Бенні Макрарі важить 211 кілограмів, а Білл 159, і близнюки не пролазять крізь двері камер.

ПЕРЕМОЖЦІ П'ЯТИБОРСТВА. В місті Уорінгу (США) відбулися змагання з хатнього п'ятиборства: готування їжі, миття посуду, прибирання квартири, миття вікон та догляду за немовлятами. Перші три призові місця завоювали чоловіки.

СВЯТО У БІЛОКСІ. У супроводі почесного ескорту численних полісменів на мотоциклах та під урочисте виття автомобільних сирен вулицями міста Білоксі в штаті Міссісіпі проїхав грузовик з ящиками віскі і зупинився біля міського готелю. Так відсвяткували тут скасування «сухого закону», що діяв у місті 58 років.

ВИПРАВДАЛИСЯ. Жителі паризької вулиці Рю-де-мове-гарсон, що означає «вулиця поганих хлопчаків», довго домагалися зміни цієї назви. Тепер паризькі власті задовольнили це клопотання. Віднині вулиця носитиме назву Рю-де-бон-гарсон, що означає «вулиця добрих хлопчаків».

Сорок чоловік у Франції мають цей почесний привілей — право носити за життя титул «імортель» («безсмертний»). Щоправда, за три століття існування цього титулу багатьох його володарів пустило в непам'ять, і лише в архівах та антикварних крамничках можна знайти сліди їхніх зусиль, а в довіднику «Лярус» — присвячені їм кілька рядків. І не так багато серед «безсмертних» тих, чиє ім'я дійсно пережило свою епоху.

Стати «безсмертним» — означає стати членом Французької академії. Проте легко припуститися помилки, прийнявши цю тривікову установу за звичайну академію наук, які існують в багатьох країнах. В «Академі Франсез» перебували одночасно Вольтер і якийсь кардинал де Люне, а поряд з Віктором Гюго і Луї Пастером — давно забуті герцоги д'Одіфре-Паск'є і д'Омаль. Членами Академії були авантюрист і колонізатор Лессепс, що уславився своєю аферою з Панамським каналом, і маршал Петен, який залишив по собі сумну пам'ять зрадою національних інтересів Франції під час другої світової війни.

Вже самий перелік цих несумісних прізвищ свідчить про своєрідність «Академі Франсез». Але, щоб зрозуміти характер її діяльності, треба перегорнути сторінки останніх трьох віків французької історії і зупинитися на першій половині XVII століття.

Франція розгромила численних ворогів, здобула, нарешті, національну єдність і процвітала. Кардинал Рішельє надумав до воєнних і дипломатичних успіхів додати і велич французької культури, поставивши і її на королівську службу.

У січні 1634 року кардиналу доповіли, що в будинку літератора

Валентіна Конрара збирається коло друзів. Вони обговорюють літературні новинки, виступають за чистоту мови і з усіх сил чинять опір її «засміченню». Друзів покликали до Рішельє. Кардинал доручив їм заснувати літературний інститут під заступництвом короля у складі сорока довічних членів, котрі повинні були «регулювати літературне життя, слідувати за нормами французької мови, докласти зусиль до її поширення у світі, скласти повний словник, граматику, риторику та лексику». Королівський рескрипт закріпив розпорядження Рішельє. Так було створено «Академі Франсез». Наполеон розділив її на чотири «класи»; під час першої Реставрації «класи» знову почали називатися академіями: Академія наук, Академія написів та красного письменства, Академія красних мистецтв. Пізніше додали Академію морально-політичних наук. Всі вони й досі формують «Енстію де Франс».

Але академіками «повними і безсмертними» й донині залишаються тільки члени «Академі Франсез». Можна бути відомим вченим, письменником, художником, входити до складу Енстію, але ж не стати «безсмертним», не мати того почесного ореолу, котрим оточене ім'я з приставкою «член Французької академії».

Історичні зміни мало вплинули на дух і зміст роботи «Академі Франсез». Вона, як і раніше, залишається віддана принципам Рішельє: впливати на розвиток французької мови, визначати і закріплювати її канони, обговорювати, приймати чи відкидати кожне французьке слово, яке потім увійде до оновленого академічного словника. Таких словників за 300 років складено вісім. Восьме видання вийшло 1932 року, а праці

над дев'ятим не видно кінця: академіки зупинилися десь на літері «м».

Та які не важливі ці заняття для «академічної» французької мови, все ж не ними визначається зараз зміст титулу «безсмертний». Словники видаються й багатьма іншими видавцями, до того ж набагато швидше, і вони нічим не поступаються академічним. Прагнення дістати титул «безсмертного» для багатьох, хто його домагається, викликане іншими, цілком «смертними» бажаннями. Нехай Академія архаїчна, нехай наслідки її роботи майже не відчуються в житті країни — звання «безсмертного» все одно надає ваги у певних колах суспільства.

Щоб стати академіком — не досить одних заслуг. Кандидат повинен мати хороші манери, пристойно поводитися і бути любий «господарю-заступнику», яким тепер вважається президент Франції. Але ще більшою мірою обрання кандидата залежить від смаків самих академіків. І так з покоління в покоління передається певний склад «Академі Франсез» — людей переважно консервативних, далеких від демократичного середови-

ща, не пов'язаних з прогресивними течіями.

Траплялися, звичайно, й винятки. Членами Академії були обрані, наприклад, Віктор Гюго і Анатоль Франс. Але вони самі виставили свої кандидатури, а відмовити у прийомі їм, найвидатнішим письменникам свого часу і чудовим знавцям французької мови, було рівнозначно скандалові. Але ніколи не пропонувалося, наприклад, стати «безсмертним» Бальзаку або Золя. Вони, правда, стали ними і без титулів, але сам факт дуже характерний, особливо, коли зважити, що обидва письменники уславилися ще за життя. Проте без зайвих зусиль потрапив у академіки не дуже талановитий Александр Дюма-син.

Зараз в складі «Академі Франсез» перебувають кілька відомих письменників — Андре Моруа, Франсуа Моріак, Жюль Ромен, Анрі Труайя, Жозеф Кессель, Марсель Бріон, кінорежисер Рене Клер. Але поряд з ними можна зустріти імена, які ледве відомі більшості французів.

За три століття усталився особливий ритуал прийому. Щасливому обранцю належить перш за все придбати спеціальний зелений мундир, розшитий галунами (вартість його, до речі, часто вдвічі, а то й утричі більша за місячну зарплату середнього чиновника), замовити шпагу з іменними вензелями на ефесі і лише після цього в повному параді урочисто ступити під купол Дому Мазаріні на набережній Конті, де розміщена Академія Франції. Тут новачок повинен виголосити довгу промову, з якої старі колеги склали б уявлення про його красномовність, ерудицію та знання мови.

А потім мундир з галунами і шпага з вензелями ховаються до наступного грудня, коли скликаються щорічні урочисті збори академіків. А чи знадобляться новому члену «Академі Франсез» його красномовність та ерудиція, сказати можуть лише самі академіки, адже всі їхні збори відбуваються за закритими дверима.

Коли б ви опинилися в залі засідань, то побачили б масивні старовинні дзвоники на зеленому столі голови, покликані будити академіків під час дебатов.

Чи багато траплялося випадків, коли безсмертя приходило до академіка разом з титулом «безсмертного»? Три століття, мабуть, відповіли на це питання заперечно. Але кожна країна любить свої традиції. «Академі Франсез» — давня традиція Франції. А історія сама в змозі розібратися, хто в ній залишається назавжди, а хто покидає її разом з усіма титулами.

А. ЯРОВИЙ,
О. ДОЛХОВ

Парадний мундир «безсмертного».

КАЛЕНДАРЬ ВСЕСВІТУ

СУВЕНІРИ. Власник магазину сувенірів в Лос-Анжелосі продав цього року 50 тисяч «Залізних хрестів» і 80 тисяч інших орденів гітлерівського райху. Він з жалем повідомляє, що не зможе далі задовольняти попит на ці модні тепер в США сувеніри, оскільки їхні запаси вичерпуються.

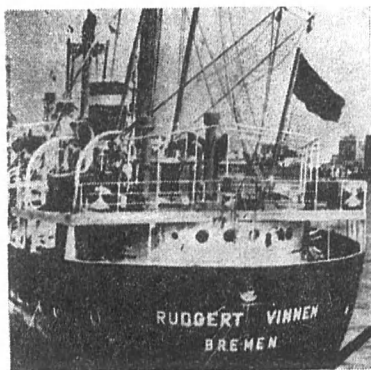
МОДНІ БОРОДИ. 250 різних «моделей» бороди зареєструвало журі фестивалю бороданів у Салерно (Італія). Переможцем фестивалю став 74-річний Карло Гріллі. Його кушисту бороду визнано найкращою.

ПАПІР МОЖЕ ВИТРИМАТИ ВСЕ. «Літературний твір» нового жанру пропонує шведський вчитель малювання Карл Фредерік Рейтерсвард. Він опублікував книжку під назвою «Нобелівська премія», де на всіх її ста сторінках надруковані лише крапки, коми та інші розділові знаки. Автор сподівається, що зміст книжки не викличе нарікань з боку читачів та критики.

ШКОЛА У В'ЯЗНИЦІ: У федеральній тюрмі в штаті Колумбія (США) була друкарня, де працювали ув'язнені. Тепер друкарню довелось закрити: в'язні навчилися там підробляти п'ятидоларові банкноти.

ЕЛЕКТРОННІ КОНКУРЕНТИ. Американська фірма «Барроу» повідомила, що її спеціалісти сконструювали «електронного композитора». Новий музичний робот, якому дали назву «Дататрон», здатний, як запевняє реклама, самостійно «створювати» тисячу пісень за одну годину, що антропи не поступаються перед середньою продукцією живих авторів. У зв'язку з цим об'єднання американських композиторів, які працюють в галузі легкої музики, висловлює серйозне занепокоєння: конкуренція!

Злочин в Егейському морі

Західнонімецький торговельний пароплав «Рудгерт Віннен» йшов Егейським морем, прямуючи з Бейрута до Бремена. Темної ночі він проходив десь між Кікладами і Критом, саме поблизу тих місць, де, за легендою, Одиссей так заслухався чарівного співу сирен, що навіть поривався кинутися в їхні холодні обійми. І ось раптом з високого борту «Рудгерта Віннена» якась людська постать полетіла в морську безодню, а за кілька секунд навздогін їй описала таку ж дугу інша людина. Далеко внизу почулися короткі

сплески, і вогні пароплава освітили двох потоплюючих.

Що то були за нічні стрибки? Може оті двоє теж, подібно до Одиссея, хотіли кинутися в обійми сирен і одержали на це дозвіл і благословення Бернда Штюве, капітана «Рудгерта Віннена»?

Ні, ті двоє зовсім не були зачаровані співом сирен і не самі вони стрибнули з пароплава в пещу смерті. Їх шпурнули туди з наказу отого капітана Бернда Штюве.

...Незабаром після виходу пароплава з Бейрута в його трюмі виявили двох «зайців», які прокралися туди, віддавши вахтовому всі свої гроші — 50 доларів. То були двоє бейрутських безробітних — 30-річний Халіль Дейфе і трохи молодший за нього Хакіф Елюб. Обидва вони хотіли дістатися в якусь європейську країну, сподіваючись знайти там роботу. 50-ти доларів, що були в них, не вистачало на квитки, але ці гроші дали їм можливість сховатися в трюмі.

І ось обидва «зайці», тремтячи від страху, стоять перед грізними очима Бернда Штюве, який має вирішити їхню долю. Що з ними робити? Здати поліції в найближчому порту? Та хто ж прийме цих двох, людей без грошей і будь-яких документів? Привезти їх до ФРН? А хто заплатить за харчі і за проїзд?

І Бернд Штюве, не довго ламаючи собі голову, вирішує: викинути обох за борт на сніданок акулам. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

До такого радикального рішення капітан пароплава був підготовлений усім своїм минулим. Двадцятирічним юнаком він уже служив у гітлерівському флоті і топив під час війни торговельні судна. Виконуючи наказ гітлерівського gros-адмірала Редера, він пускав на дно кораблі нейтраль-

них держав, так само як і кораблі воюючих сторін. А за наказом gros-адмірала Деніца знищував пасажирів і екіпажі торпедованих суден. По закінченні війни Штюве перейшов у торговельний флот, але вірність чорним традиціям гітлерівського райху зберіг назавжди. А ці два безквиткових пасажирів дали йому чудову можливість виявити оту вірність. Адже він є «фюрером» на «Рудгерт Віннен» і може там діяти так, як заповів Гітлер. До того ж Гітлер заповів знищувати «нижчі раси», до числа яких Штюве, звичайно, відносить і ліванців. Тому він й скомандував: за борт!

Та ця «операція» не пройшла так гладенько, як гадав Штюве. Море підвело його: воно поглинуло тільки Хакіфа Елюба, а Халіль Дейфе чудом доплив до критського берега. Він розповів про судилище капітана Штюве, про політ з борту пароплава і про загибель товариша. Грецькі власті притягли Штюве до відповідальності.

До речі, це була не перша подібна пригода на західнонімецьких суднах. Кілька років тому капітан пароплава «Боденталь» Фріц Хольд викинув за борт сліпого пасажир-еквадорця.

Нічна трагедія в Егейському морі має свої коріння і в зачумленому фашистському райху, і в боннській сучасності. Кидані акулам двох ліванських безробітних, гітлерівський пірат хотів не тільки потішити свою садистську душу, а ще й шукав лаврів. Адже фашистський набрид зустрів недавно як тріумфаторів Шіраха і Шпеєра, засуджених нюрнберзьким трибуналом. А саме тоді, коли Штюве робив свій рейс з Бейрута, баварські неогітлерівці висунули вимогу звільнити з тюрми Ільзу Кох, яка милувалася абажурами з людської шкіри, а в Гамбургу амністували Мюлку — одного з освенцімських катів.

Нічні сплески в Егейському морі перекидаються з сплесками неогітлеризму у боннській державі.

Дейфе, якому пощастило врятуватися

Фашистський убивця Бернд Штюве.

УКРАЇНЦІ В КАНАДСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Масова еміграція українців до Канади, як відомо, почалась понад 75 років тому.

Про прибуття українців до Канади з'являлися згадки у періодичних виданнях — газетах і журналах. Починаючи з 1902 року, в книжках різних мандрівників, особливо з Англії, що відвідували Канаду, згадуються «галішенс», «рутеніанс» і «буковініанс» — так тоді називали українських іммігрантів. Здебільшого автори зображували їх темними, загурканими, некультурними людьми, що держаться купи й не хочуть асимілюватися, тобто зберігають свою мову, національну культуру і звичаї.

Число українців з року в рік більшало. Українські поселенці вросли в канадський ґрунт — ставали частиною канадського народу. Вони робили великий внесок в сільське господарство і промисловість Канади. А згодом українці стали брати участь і в канадському культурному житті.

Певна річ, канадська літе-

ратура не могла не відображувати життя українських іммігрантів, канадські письменники не могли обійти увагою сотні тисяч людей.

Починаючи з 1909 року, у творах канадських письменників, що писали англійською і французькою мовами, з'являються українські персонажі. Першим ввів українські персонажі в канадську літературу відомий прозаїк Ралф Коннор, автор багатьох романів і повістей. Після того дійові особи — українці почали з'являтися в творах таких відомих письменників, як Фредерік Філіп Гров, Морлі Келеген, Габріель Руа, Айрін Бірд, Лен Петерсон, Лін Кук, Ірл Бірні, Артур Сторі, Джон Корніш, Дайсон Картер та багатьох інших.

Канадські письменники українського походження — Віра Лисенко, Джордж Рига і Вільям Палюк — також відобразили у своїх творах фрагменти життя українських поселенців.

Ралф Коннор опублікував свою повість «Чужинець» через 18 років після прибут-

тя перших українців до Канади. Переважно він змальовує життя українців у північному Вінніпегу. Письменник не додержується в своїй повісті історичної правди і пише, наприклад, що вже в 1884 році в Канаді були галичани, тоді як насправді вони прибули аж через сім років — у 1891 році.

Ралф Коннор пише, що наприкінці ХІХ століття до Канади приїжджали люди з Центральної і Південно-Східної Європи в чудернацькому вбранні, які розмовляли дивною мовою. Вони оселялися громадами й жили в антисанітарних умовах, бо, мовляв, «звикли» до такого способу життя в себе на батьківщині, харчувались гіршого сорту м'ясом, яке купували по низьких цінах у бойнях.

І при цьому Коннор не розповідає, що в тих людей не було грошей, а часто і роботи, що вони не могли дозволити собі кращі житлові умови й здоровіше харчі. Навпаки, він навмисно обминає ці факти, бо хоче ло-

вести, ніби такий спосіб життя притаманний галичанам, до кращого вони, мовляв, не здатні і на кращий не заслуговують.

Ми не будемо детально аналізувати дійових осіб цієї книги. Зазначимо тільки, що автор, як кажуть, перемішав горох з капустою — читач не знає, хто галичанин, хто буковинець, хто росіянин, поляк, словак, угорець і т. д. і т. п.

Коннор у своєму творі протиставляє «диким галичанам» «цивілізованих англосаксів». Галичан же він називає не інакше як «страшними чужинцями». «В слов'янах, — пише він, — спадкоємно тече дика кров, яка жадає помсти». А от англосаксонські поселенці у Коннора «походять з доброго старого кореня».

Своє ставлення до галичан-іммігрантів автор передає через діалог пресвітеріанського проповідника і власника ранчо.

«— Вони (галичани), — сказав проповідник, — мусять навчитися нашого способу мислення і життя, бо інакше їм погано буде в Західній Канаді.

Власник ранчо відповів:

— Навчи їх наших канадських ідей і всього такого, то й не оглянешся, як вони почнуть страйкувати, вимагаючи вищої заробітної плати, і без кінця завдаватимуть тобі всілякого клопоту».

З цього він далі робить висновок: «галичани є доброю робочою силою і без навчання».

Повість Ралфа Коннора «Чужинець» — пасквіль на перших українських поселенців у Канаді.

Письменник у цьому творі не торкається соціальних проблем. Він ніде не говорить про жорстоку експлуатацію галичан капіталістами, не говорить і про зневажливе ставлення до іммігрантів з боку англосаксонських шовіністів.

Цей твір викликав обурення читачів як українських, так і англійських. В. І. Мигайчук опублікував у журналі «Кенейдіан мегезін» (березень 1910 р.) листа, в якому гостро критикував цей пасквіль. Він писав: «Коли я прочитав книгу, то в мене защемило серце... Такі безпідставні, упереджені й фальшиві ідеї про чужинця — галичанина! Якби я не був слов'янського походження і не знав би характеру своєї нації, то, прочитавши цю книжку, обминав би галичанина десятою дорогою, побоюючись, що він може встромити мені в спину ножа або вдарити дрючком».

Автор листа вказував, що типи, змальовані у творі «Чужинець», не мають національних рис, притаманних галичанам. «Це ж відомо, — підкреслював В. І. Мигайчук, — що економічні, матеріальні фактори і соціальні умови головним чином визначають характер людей».

Кеннет Гейг у своїй книзі «Хоробрі жнива» пише, що Е. Кора Гайнд, яка жила серед українців, гостро критикувала твір Коннора. Вона зазначала, що все те, що Ралф Коннор писав про галичан — звичайнісінька вигадка, і він не повинен був писати про речі, які йому абсолютно не відомі.

Хоч від появи повісті «Чужинець» минуло вже понад 55 років, хоч автора вже нема в живих, прогресивна канадська критика і сьогодні гостро засуджує цей твір, як надуманий, штучний і фальшивий. Рут Меккензі в журналі «Кенейдіан літчер» (№ 7, 1961) зауважує, що в книзі «Чужинець» Ралф Коннор не спромігся проникнути в справжні проблеми своїх характерів, а тому зазнав поразки — не створив повноцінного художнього твору.

Я навмисне довше зупинився на повісті «Чужинець», бо Ралф Коннор

вперше вивів у ній українських іммігрантів; це єдиний твір, в якому українські поселенці зображені так негативно, бо в інших канадські автори змальовували українців більш-менш правдиво, хоч і не завжди об'єктивно.

Зовсім інакше пише про українців Фредерік Філіп Гров у своєму романі «Плоди землі».

Канадський літературознавець Десмонд Пейсі у книзі «Художня література в Канаді» так характеризує творчість Грова: «Найвидатнішим раннім канадським реалістом був Фредерік Філіп Гров (1871—1948). Гров поставив собі за мету показати один аспект канадського життя: боротьбу західних піонерів за освоєння нових земель».

Сам письменник в автобіографії писав, що поселенці (в тому числі й українські) в Західній Канаді сповнили його вірою, що внаслідок упертої боротьби з природою хаос буде переможений.

І саме в книзі «Плоди землі» (1933 р.) письменник розповідає про поселенців (гомстедівців) у Західній Канаді ХХ століття.

Треба відзначити, що найбільш позитивними персонажами в романі є фермери-іммігранти (шведи, норвежці, українці). Автор не зображає їх у кривому дзеркалі, не змальовує їх якимись страшними опудалами; навпаки, вони нормальні люди, що прибули у «новий світ за щастям».

Гров кілька разів підкреслює, що англосаксонські шовіністи ставились з упередженням до «чужинців», відводили їм роль наймитів. Ось як міркував про українців нащадок англійських аристократів Роджерс: «Я шукаю українців, які нещодавно прибули до Канади, звичайно, треба мати одного-двох англійців під боком, але для поденної ро-

боти я волію чужинців — вони покірні й надійні».

У творі українці не вступають самостійно — відокремлено. Вони — частина громади. Місцевість, де вони живуть, спостигло стихійне лихо — повінь, вони перші прийшли на допомогу своїм англійським сусідам.

Габріель Руа — відома французько-канадська письменниця, автор кількох романів і повістей. У своїх творах вона описує життя простих людей, і книжки Руа широко популярні в Канаді та за її межами.

У своєму романі «Де гніздиться куріпка» і в книзі нарисів «Вулиця багатств» Габріель Руа зображує українських поселенців. Особливо багато уваги вона приділяє їм у романі «Де гніздиться куріпка».

Слід зазначити, що Габріель Руа добре знайома з побутом українських поселенців — особливо в манітобських селищах, де вона вчителювала.

До речі, в своїх художніх творах і публіцистичних статтях письменниця намагається встановити спільні для канадських українців і канадських французів характерні риси.

Інтерес письменниці до українців у Манітобі не згасає й досі. Журнал «Літерарі рев'ю» позаминулого року опублікував нарис Габріель Руа «Манітоба». В цьому нарисі вона зокрема пише:

«Вздовж Ред-рівер, недалеко від Вінніпега, простягається щось на зразок малої України. Все віддзеркалюється в спокійних водах: невеличкі білі хатки; малі квадратні ферми, на яких завжди кипить робота; на полях — працьовиті жінки в хустках, жінки із спокійними обличчями».

«Я хочу знову побачити хоч кілька цих малих селищ, — веде далі Г. Руа. —

Цікаво, чи вони залишилися такимий, як були — малювничими, децю ізольованими, напрочуд живими, напрочуд спокійними. Пригадую, замолоду я нічого так не любила, як мандрувати по цих селищах, бо там я почувала себе, наче в Європі в мініатюрі».

Письменниця в своєму творі «Де гніздиться куріпка» відображає громадське життя українців у Рорктоні. Там є дві церкви — уніатська і православна. Є також Народний дім, на стіні якого висить портрет Тараса Шевченка. Хоч письменниця не пише про це прямо, але читач може легко зрозуміти, що громадським життям у Рорктоні заправляють націоналісти, такі як нотаріус Тарас Симоновський, що доводить на зборах, ніби «росіяни привласнюють собі Миколу Гоголя», хоч «він українець». Письменниця зауважує, що фермери не вірять йому, бо Симоновський завжди обдурює їх — бере з них високу плату за свої послуги, хоч при цьому й підкреслює, що для них «встановив занижені ціни».

Художньою самодіяльністю в Рорктоні керує місцевий учитель Антон Гусалюк. Характерно, що в тій місцевості, яку описує письменниця, з усіх національностей тільки українці розвивають свою національну культуру: ставлять на сцені оперету українською мовою, створюють невеличкий хор, виконують національні танці.

Хоч серед українських персонажів книги є образи негативні, в цілому Г. Руа ставиться до українців тепло, дружньо і справедливо. Вона перша з-поміж канадських письменників показала не тільки життя українських фермерів, але й їхню громадську діяльність, любов до національної культури, до свого великого поета Тараса Шевченка.

Морлі Келеген — один з провідних канадських прозаїків. Його роман «Вони успадковують світ» вийшов 1935 року — в розпалі економічної кризи. В своїх творах він порушує соціальні проблеми канадського суспільства.

Події, змальовані в романі, відбуваються «в одному з міст Північної Америки». Автор не уточнює, що його персонажі живуть і діють у Торонто, але читачі, як зауважує літературний критик Ф. В. Ватт, легко можуть догадатися, що йдеться саме про це велике індустріальне місто.

Письменник розповідає про події першої половини тридцятих років. Ф. В. Ватт зазначає, що з «вузької точки зору» цей роман є «розповіддю про гріх, каяття і прощення». Але в ширшому аспекті — це твір про соціальний нелад та його наслідки: покалічені й зіпсовані життя, занапащені таланти, розбиті надії. Одним з головних персонажів твору є українська дівчина Анна Прихода. Автор зображує її з великою симпатією. Її батьки емігрували до Сполучених Штатів Америки. Батько працював на автомобільному заводі в Детройті. Він вітав Жовтневую революцію, встановлення радянської влади на Україні. Сам щороку ходив на першотравневі демонстрації і брав із собою дочку.

Важким був початок трудовою шляху дівчини. Криза, безробіття лютували в США і Канаді. Та в канадському місті вона знайшла своє щастя: познайомилася з безробітним інженером Майклом Ейкенгедом (головним персонажем твору), покохала його і вийшла за нього заміж.

Морлі Келеген зобразив Анну Приходу як оптимістичну й цілеспрямовану людину, наділену високими моральними якостями.

Канадський письменник Дайсон Картер у своїх романах «Майбутнє за нас» і «Сини без батьків» також вивів образи українців.

Якщо в романі «Майбутнє за нас» це епізодичні діючі особи — місис Тимченко та її дочка Стелла, — то в романі «Сини без батьків» це вже персонажі крупного плану: Старий Піт, Олесь Шевчук та його батько. Тут Дайсон Картер розповідає про життя і боротьбу гірників у одному канадському місті. (Йдеться, власне, про місто Содборі й про «Інтернешнел нікел компані».)

Українець Шевчук прибув до Канади з Галичини і тут став гірником. Через страшну професійну хворобу — силікоз — його звільнили з роботи. Він втратив розум і помер у божівільні.

Його син Олесь, що народився в Канаді, також став шахтарем. Він активний член профспілки, людина, свідомо своїх життєвих і громадських обов'язків. Олесь часто в розмові з робітниками висловлює свої погляди на різні проблеми. Він переконаний, що трудящим війна не потрібна, тільки капіталістам вона вигідна, бо завдяки їй підвищуються ціни на нікель.

Цікавий соціальний роман «В обіймах смерті» написав Джон Мерлін. Дія твору відбувається також у північному Вінніпегу в 1920—1930 роках. Головні персонажі твору — угорські й українські іммігранти. Автор показує, в яких важких умовах вони жили. Однією з головних героїнь твору є українська дівчина Марія Костанюк.

Айрін Бірд у повісті «Втрачена спадщина» розповідає про боротьбу безробітних у Ванкувері, кульмінацією якої було захоплення пошти й публічної бібліотеки. Ця боротьба покла-

ла початок «Походу на Оттаву», що закінчився трагічно для його учасників. Письменниця згадує в цьому творі українця — «червоного агітатора» Скляра, який закликав безробітних вистояти у боротьбі ще один день, бо цей день може принести їм перемогу.

Джон Корніш свій твір озаглавив «Ольга». Головним персонажем його є українська дівчина Ольга Стефанська. Крім неї, автор показує ще й інших українців. Це Микола Євченко, Порфир Плекас, Пилип'юк, Пудик, Павленко, Іваночка.

Твір «Ольга» цікавий тим, що письменник зображує в ньому українських поселенців у Британській Колумбії — місцевості, де українців живе небагато.

Вільям Осборн Мітчелл у повісті «Хто бачив вітер» вперше в канадській літературі показує представника української інтелігенції — лікаря Петра Сварича. Він — добрий лікар, сумлінна людина, що намагається кожному допомогти, має багато друзів.

На особливу увагу заслуговують два романи Віри Лисенко — «Жовті чобітки» і «Дикий захід».

Роман «Жовті чобітки» повністю присвячений українським поселенцям в Альберті. На мою думку, Віра Лисенко занадто ідеалізує життя українців у Канаді, замовчує експлуатацію іммігрантів заставними компаніями, банками, власниками крамниць, підприємцями.

Все ж, незважаючи на це, в читача «Жовтих чобітків», який мало або нічого не знає про українців, створюється хороше враження про них, як про працьовитих людей, наділених благородними рисами, розумом, талантом.

Роман «Жовті чобітки», незважаючи на деяку ба-

нальність, подає багато відомостей про українських поселенців у Канаді.

Цікавий і другий роман Віри Лисенко «Дикий захід». В цьому творі письменниця правдиво змалювала життя фермерів різних національностей у Південному Саскачевані. Це один з найсильніших соціальних романів у канадській літературі. На жаль, твір закінчується мелодраматично і це, на мою думку, применшує його значення.

Українець Джордж Рига ввійшов у канадську літературу як поет. Він опублікував збірку віршів «Пісні моїх рук». Потім почав писати короткі п'єси для телебачення: «Індіанець», «Два солдати», «Буря». Кілька років тому з'явилась його повість «Голодні горбки». Критика високо оцінила твір і талант його автора.

«Голодні горбки» — повість про страшну правду життя. Автор розповідає про бідних фермерів, що животіють на своїх земельних наділах — піщаних горбках. Тут вічно буває посуха і люди живуть у злиднях. Всі вони в боргу в місцевого крамаря. Життя їхнє грубе, некультурне. Але це люди чесні й працьовиті: обставини зробили їх такими, якими вони є, бо вони завжди жили в злиднях.

У творі діють тільки два епізодичні українські персонажі: Шнитка і Скрипка. Але головна героїня повісті Матільда розповідає про боротьбу українських фермерів за свої права. В Саскачевані, біля Норт-Бетлфорта, — каже Матільда, — жили українські фермери, яких англосаксонські шовіністи називали «дурними богонками». Але це були працьовиті люди. Одного разу вони вирушили пішки до Ріджайни, щоб домогтися підвищення закупочних цін на збіжжя, худобу тощо. І хоч їх заарештували

й кинули на деякий час до в'язниці, їхній почин зворушив усю ту місцевість. Фермери інших національностей почали сходитися на мітинги, громадою обговорювати свої життєві проблеми. Згуртувавшись, вони виборили собі багато прав. Відтоді українських фермерів почали поважати.

І Матільда робить висновок: «Хтозна, може й серед нас знайдеться двадцять хлопців, які підуть до уряду і зажадають допомоги ще цього року».

Джордж Рига не випадково вклав в уста Матільди ці слова. В багатьох фермерських районах Манітоби, Саскачевана й Альберти українські фермери були зачинателями боротьби за життєві інтереси землеробів.

Вільям Палюк з Вінніпега почав писати понад двадцять років тому. В 1943 році вийшла його книжка «Канадські козаки», в якій, крім статей і нарисів, вміщені три короткі оповідання — «Дзвін», «Іван прибув до Вінніпега» і «Хата на горбку». Особливо цікаве останнє оповідання, в якому автор подає сценки з життя перших українських поселенців в Альберті 1904 року.

Лін Кук — авторка двох повістей для молоді: «Маленька чарівна скрипачка» і «Дзвінок на Фінляндській вулиці». В першій повісті письменниця розповідає про українську дівчину з Вінніпега Донну Гресько, що стала видатною скрипачкою. Слід зазначити, що персонажі в книзі не вигадані, а взяті з натури. В повісті «Дзвінок на Фінляндській вулиці» письменниця розповідає про фінську дівчину Елін Лаукка. І в цьому творі часто згадуються українці, зокрема вчитель української школи Зенюк, що полюбився дітям, як добрий вихователь.

Енн Макміллан працювала вчителькою в Саскачевані. Там вона познайомилася з побутом українців і в 1956 році опублікувала повість «Левко». За тематикою це суто український твір. Але авторка не спромоглася правдиво відобразити в ньому життя українців. Навпаки, вона розписує все в сентиментально-рожевих, нудотних тонах. Виняток становить хіба що розповідь дідуса онукам про те, як він приїхав до Канади, жив і працював на фермі.

В 1958 році з'явилась повість Дієн Джеймс «Шрами». Слід зазначити, що цей твір не привернув до себе уваги читача. Про нього швидко забули. Для нас він має значення лише в тому, що більшість його персонажів — українці.

Письменниця переносить героїв своєї повісті з буковинського села Киселів до Квебека, Форт-Вільяма, Торонто, Відня й знов до Киселева. Сюжет твору надуманий і неймовірний: племянниця габсбурзького цісаря виходить заміж за звичайного буковинського парубка Миколу Ковалю. Читач майже на кожному кроці наштотхується на якусь «пригоду», якесь «страхіття», «вбивство», «насильство». Маруся, героїня твору, дочка цісарівни й буковинського селянина, стільки пережила за 10—15 років пригод, що їх вистачило б на століття для цілої групи людей.

Однак треба бути справедливим і визнати, що поза всім цим намулом у книзі є цікаві розповіді про дівчат-іммігранток, що служили наймичками у багатіїв, про побут шахтарів у Північному Онтаріо.

Як бачимо, українські поселенці знайшли своє місце в канадській літературі. Певна річ, я назвав далеко не всі твори канадських

письменників, в яких діють українські персонажі.

Ми бачили, як фальшиво і несправедливо змалював «галішенів» Ралф Коннор у своєму горезвісному «Чужинцеві» ще на зорі життя українців у Канаді. На щастя, це єдиний твір, що так спотворено зображує не якийсь один український персонаж, а весь народ. Інші — Фредерік Філіп Гров, Морлі Келеген, Габріель Руа, Шіла Меккей Россел — показують українців чесними і працьовитими людьми. Їхні персонажі переважно позитивні.

Зазначимо тут, що деякі канадські письменники зображують українців якоюсь ізольованою групою, а не як інтегральну частину канадського народу, що утворився з людей з різних національностей. А от Дайсон Картер і ще кілька авторів займають у своїх творах зовсім іншу позицію. Наприклад, у романі Картера «Сини без батьків» українець Олесь Шевчук — не якийсь «ізолюваний чужинець», але активний член громади, що складається з англосаксів, фіннів, шведів.

Однак, слід визнати, що жоден канадський письменник не створив ще справжнього типового образу канадського українця. Для цього письменникові треба проникнути в його психологію, в його думи, показати його водночас і канадцем, і українцем. Треба показати і його національні почуття, які не зникають навіть тоді, коли персонаж цей — не тільки першого чи другого, але навіть третього покоління українець. Звичайно, це складна справа, вона під силу тільки перу великого майстра.

Деякі канадські письменники гадають, що, припасувавши до своїх українських персонажів такі атрибути й аксесуари, як голубці,

борщ, вареники, пироги, бандури, жупани, вони тим самим нададуть їм... «національного колориту». Ці літератори забувають, що художній твір — не етнографічна довідка, що він має відобразити людей в їхній творчій діяльності, в побуті, в громадському житті, в щоденному тісному зв'язку із співгромадянами інших національностей. Адже художня література — дзеркало, в якому відбивається країна, її народ.

Звісно, вареники і борщ — смачні і поживні страви. Вони можуть фігурувати в творах канадських письменників, але ж не так часто і не в таких дозах, бо навіть найсмачніша страва, якщо її споживати раз у раз, набридає.

Українці живуть у Кана-

ді 75 років. Офіційно їх там — 500 тисяч. Насправді куди більше — може, 700 або 800 тисяч! Але навіть півмільйона — це значна сила в країні з двадцяти-мільйонним населенням.

Українці зробили великий внесок у розбудову Канади: в її економіку, культуру, громадське життя. В останній війні вони дали найбільший процент бійців для канадських збройних сил — 40 тисяч. Вони були одними з перших зачинателів профспілкового руху, що сьогодні виріс у велику силу. Вони були і є в перших лавах борців за мир.

Чи знайшло все це належне відображення в канадській літературі? На жаль, ні. Хочеться, щоб у майбутніх творах канадських письменників україн-

нець постав перед читачем як повноправний громадянин Канади, а не якийсь екзотичний тип («чоловік у кожусі»), гротесковий експонат із своєю каліченою англійською мовою, що викликає посмішку в англомовного читача.

Неправильно було б, звичайно, вимагати, щоб українець у канадській літературі був ідеальним і завжди позитивним образом. Адже й серед українців є люди зіпсовані, з поганими рисами, звичками. Їх також треба показати, але індивідуалізовано, а не як типових представників української громадськості, як це зробив Ралф Коннор у своєму «Чужинцеві».

Канада,
м. Торонто.

Стенд в крамниці «Українська книга» в Торонто. Тут продаються українські радянські журнали і газети.

-3 драстуйте, діти, мене звуть синьйорина Анна. Я приїхала з Рима і буду вчити вас читати і писати.

Тридцять пар чорних очей з цікавістю дивилися на вчительку, але відповіді не було. Вона трохи зніяковіла. Це був її перший урок в одній з сільських шкіл на острові Сардинія.

— Діти, встаньте, — голосніше і рішучіше сказала Анна.

Школярі продовжували дивитися уважно і дружелюбно, але жоден з них не поворухнувся. Скидалося на те, що її не зрозуміли.

В чім же річ? Чому учні не зрозуміли свою вчительку? Адже Сардинія — це італійський острів. Якою ж мовою розмовляють її жителі?

У перепису населення можна прочитати, що на острові Сардинія, як і на Аппенінському півострові, живуть «чітадіні італіане», тобто італійські громадяни. Але, виявляється, острів'яни розмовляють на кількох архаїчних діалектах, які так відрізняються від італійських, що вчені-лінгвісти навіть виділили їх в особливу сардинську групу. Тим-то місцеві діти і сприймають італійську літературну мову майже як іноземну.

Молоді сардинські селяни в святковому вбранні.

ЧІТА ДІНІ ІТАЛІАНЕ

На Сардинії архаїчні не лише діалекти. Головне, що відрізняє острів од материкової Італії — це побут його жителів. Пастухи і селяни Сардинії, що становлять половину її населення, і в наші дні багато в чому залишаються вірними традиціям своїх далеких предків.

Сардинія славиться барвистими тканинами і килимами з овечої

вовни, виготовленими жінками вдома на старовинних саморобних верстатах. Вже багато років тчуть тут важку тканину «орбаче», з неї шиють спідниці та чоловічі костюми. Народні майстри виготовляють керамічний посуд, форма якого дуже схожа на гончарні вироби давньогрецьких колоній, що існували колись на острові. Найчастіше це великі поли-

в'яні вази, прикрашені рельєфним зображенням квітів, тварин та людей. Сардинські пастухи у вільний час займаються обробкою кістки. Вони випилюють чашки, келихи й порохівниці, прикрашаючи їх витонченою різьбою. Подібні предмети виготовляли і пастухи за часів стародавнього Риму.

В деяких районах острова дуже поширене плетіння побутових

На острові збереглися рештки стародавніх римських лазень.

предметів з рослинного волокна. Цей вид народного мистецтва також дуже давній. Під час археологічних розкопок на Сардинії не раз знаходили бронзові посудини, що належать до II тисячоліття до нашої ери, на яких були зображені плетені корзини. В останні десятиріччя стало широко відомим маленьке сардинське містечко Ка-стельсардо. Тут плетуть елегантні і гарно орнаментовані корзинки та шкатулки різноманітних форм і розмірів.

В рівнинній і горбкуватій Сардинії майже немає дрібних сіл, які зустрічаються, наприклад, в північній Італії. Землероби і скотарі живуть тут в так званих «центрах», що зовні нагадують міста. Подібні «селянські міста» можна ще зустріти тільки на острові Сіцилія і в південних районах континентальної Італії. Як правило, вони розміщуються на пагорку і оточені кам'яною стіною з важкими залізними ворітьми. Будинки стоять дуже близько один від одного, утворюючи вузьенькі вулички. Навколо поселень, іноді на значній відстані від них, тягнуться земельні ділянки вели-

ких власників, які лише зрідка з'являються в своїх володіннях, надаючи перевагу Римові і Неаполю. Жителі «селянських міст» звичайно орендують у землевласників найдрібніші ділянки, що інколи розміщені за десять-п'ятнадцять кілометрів від їх місця проживання.

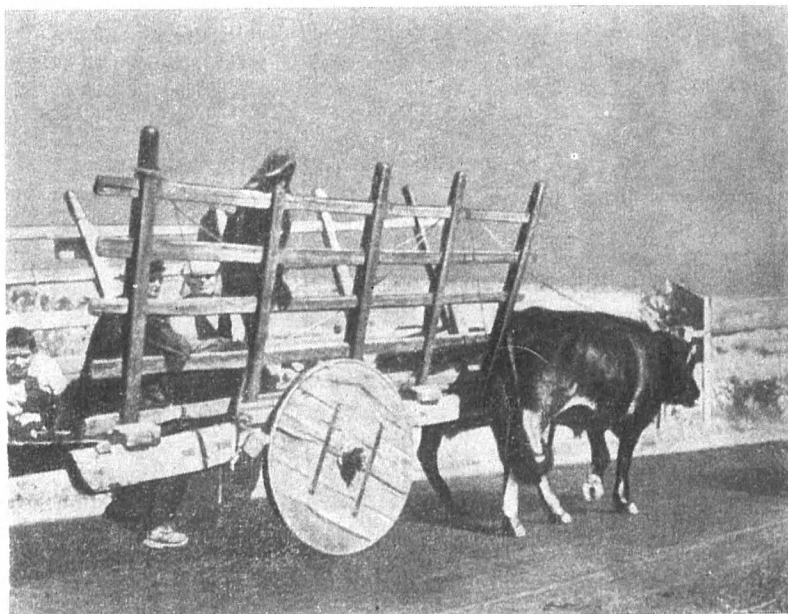
В горах Сардинії можна побачити самотні будиночки пастухів, складені з необтесаного каміння або саморобної цегли. В центрі будинку розкладають вогнище, де пастухи готують свою просту їжу та овечий сир. Тому такі оселі називають «сироварнями».

Їжа сардинських селян надзвичайно проста. Адже за останні десятиріччя острів перетворився на зону постійного безробіття та страшної нужденності. Для більшості селян сніданок — це лише склянка кави, обід — хліб та кілька цибулин, а вечір — овочевий або бобовий суп чи варена картопля, заправлена прокислим підсопленим молоком. Навіть трохи овечого сиру не всі можуть собі дозволити. М'ясо і улюблені італійські макарони тепер їдять тут тільки в неділю.

Яйця й молоко в багатьох місцях вважають розкішшю навіть для маленьких дітей, яких майже з пелюшок привчають до дешевої кави.

Традиційні сардинські страви, що ними острів уславився здавна, можна тепер покуштувати лише в ресторанах. Тут є великий вибір свіжої риби, звареної в морській воді з запашними травами. В кав'ярнях приморських міст вам неодмінно подадуть так звані «морські фрукти», тобто омарів, устриць та дрібних каракатиць. І, звичайно, в кожному ресторані та тракторії запропонують чимало традиційних сардинських виноградних вин: аромату, верначіо, мальвазію тощо.

Всі ці страви та напої добре знають туристи. 200 тисяч чоловік щороку відвідує острів. Вони милуються мальовничим сардинським узбережжям, руїнами стародавніх римських храмів, театрів та лазень. Звичайно туристи не заглядають у внутрішні куточки острова, де на сільських дорогах можна зустріти волів, запряжених у двоколку із суцільним дерев'яним колесом, що зберегло форму тисячолітньої давнини. Зерно в селах часто мелють на невеличких хатніх млинах. Їхні жорна обертає ослик, котрий ходить по колу.

Скільки років цій гарбі?

В жодній іншій області Італії не побачиш такої кількості людей, вбраних у традиційний національний одяг. Пастухи звичайно носять білу сорочку з товстого лляного полотна, куртку або жилет із домотканої шерсті «орбаче», короткі лляні штани та гамаші. В багатьох місцях прийнято носити широкий шкіряний пояс з підвішеною до нього запальничкою. Особливою архаїчністю відзначається одяг пастухів — «маструкка». Це накидка без рукавів, пошита з овечої шкури вовною вверху. Про неї згадував ще в I столітті до нашої ери римський оратор Ціцерон.

Поширений головний убір сардинців — мішкувата «берітта» завдовжки в три чверті метра. Надзвичайно барвисті різноманітні жіночі святкові костюми. Плісировані спідниці, і ажурно розшиті кофтини та хустки, і жакети, прикрашені срібними гудзиками, і фартухи з широкою яскравою облямівкою та багато іншого.

Дуже давні численні сімейні звичаї. В деяких районах прийнято народжувати дітей біля вогнища — символу родинного щастя і благополуччя. Після появи на світ немовляти приходять гості з подарунками. Сардинські селянки дуже релігійні, і звичайно на восьмий день після пологів жінка-мати вже виходить з дому і йде до церкви, щоб «очистити» себе, бо вважається, що з часу пологів над нею отримав владу диявол.

Особливо ретельно дотримуються сардинці виконання обрядів,

пов'язаних із весіллям. Хлопець не може посвататися до дівчини сам. Він повинен направити до її батьків довірену особу — найчастіше свого батька, товариша або парафіяльного священика.

Зберігається тут і один весільний звичай, що нагадує про ті далекі часи, коли наречену купували. Тут прийнято заховати молододу, а потім довго її шукати, коли приїжджає жених, щоб їхати вже на реєстрацію шлюбу. Пошуки супроводжуються віршованою бесідою між батьками заручених, нерідко навіть за допомогою найнятих місцевих «поетів». Врешті-решт дівчину знаходять, і батьки нареченого віддають її батькам «викуп»: за традицією — баранячий окорок.

Весілля звичайно відбувається в домі у молододі, але влаштовується на кошти жениха. Яким би бідним не був сардинець, він зобов'язаний відсвяткувати весілля за всіма правилами і з усіма необхідними витратами, внаслідок яких йому нерідко доводиться залязати в борги на багато років.

Н. КРАСНОВСЬКА

На вулицях містечка Дезуло.

ГЮСТАВ ФЛОБЕР І МИ

Хрестоматійний образ — штука підступна. Беруть кілька міркувань про письменника — міркувань, що давно утвердилися й стали аксіоматичними. Додають десяток-другий його власних «крилатих» висловлювань. Усе це накладають на канву ретельно просіяних біографічних фактів. І виходить щось довершено кругле. Як затерта монета нумізмата. Або як тьмяного блиску ікона. Непаче письменник прожив усе своє важке життя й створив усі свої складні книжки тільки для того, щоб правити за приклад юнацтву, що його напучують літні педагоги.

І ця постать з музею воскових фігур стоїть між читачем і справжньою творчістю, справжнім значенням поета чи романіста. Стоїть і заступає собою живою. І ми вже — вільно чи мимоволі — шукаємо в творчості те, що підпирає воскову фігуру, освячує таке її музейне безсмертя...

Однак, створення хрестоматійного образу — це не завжди тільки канонізація. Він може бути й продуктом упередженості, наслідком припасування письменницького феномену до загальноприйнятої теорії.

На тридцять років у нас склалася така теорія художнього розвитку. До середини XIX століття на Заході існував класичний бур-

жуазний реалізм. Його вершини — Бальзак і Стендаль. Після революції 1848 року — оскільки капіталізм вичерпав свої прогресивні можливості — реалізм цей почав деградувати. Лінія занепаду тягнеться через Флобера й Золя. І далі до імпресіоністів, символістів, декадентів.

В другому томі «Історії західноєвропейських літератур» Ф. Шіллера (1935) читаємо:

«...Починаючи з революції 1848 року, реалізм у всій буржуазній літературі Заходу знижується в порівнянні з попереднім, класичним періодом. Ця деградація буржуазної літератури пов'язана з деградацією буржуазної культури в усіх галузях...»

І далі:

«Період зрілої творчості Флобера — це початок деградації буржуазної культури... Таким чином, він в історії буржуазної літератури немовби завершує лінію сходження її вгору й намічає лінію сходження вниз у кривій її розвитку».

По-своєму теорія вельми струнка. Буржуазна культура починає загнивати. Реалізм XIX століття — явище буржуазної культури. Ergo — реалізм починає загнивати. Або ще таке. Буржуазна культура починає загнивати. Флобер — буржуазний митець. Ergo — він починає загнивати. Велика посилка; мала посилка;

висновок — взірцевий силігізм.

Розв'язуючи його, Г. Лукач, наприклад, ототожнював Флобера з натуралістами або навіть писав про «розчарованих, скептично настроєних, охоплених часом містичними пориваннями бунтівників на зразок Флобера і Бодлера».

Шарль Бодлер — великий поет і пристрасний бунтівник. Але він і справді не реаліст. То що ж залишається від реалізму Флобера, якщо поставити їх поряд, на одну дошку? Що взагалі залишається від реалізму?

В цьому й полягає найбільш очевидний порок згаданої теорії. Невблаганним з неї висновком мусило б бути таке: реалізм наприкінці XIX — на початку XX століття розкладається **абсолютно**; в усякому разі, цілком зникає те, що заведено іменувати «критичним реалізмом».

Але воно не зникає. А. Франс і Дж. Голсуорсі, Р. Мартен дю Гар і Р. Роллан, брати Манні і Л. Фейхтвангер, Хемінгуей і Фітцджеральд, Фолкнер і С. Льюїс, а потім ще Белль, Селінджер, Моравія, Гойтисоло, Г. Грін, Дрюон, Лану, Фуентес — все це нові перемоги реалізму. Причому, перед нами переважно не соціалістичні письменники, що протистоять суцільному декадансу буржуазної культури. Голсуорсі, або Томас Манн, або Фолкнер, або навіть Моравія, Белль, Грін, Фуентес самі якось

пов'язані з буржуазною культурою. Принаймні співвідносні з нею аж ніяк не в меншій мірі, ніж Флобер.

Щось явно не ладилось з другою, малою посліскою силогізму Лукача, Шіллера та інших. Реалізм XIX століття — не чисто буржуазне явище. І Флобер — не просто буржуазний письменник. А втім, буржуазним письменником у повному розумінні слова не був і Бальзак. Всі вони — і Бальзак, і Стендаль, і Флобер, і Томас Манн, і Голсуорсі, і Белль, і Моравія — представники передової демократичної культури, що не вміщується в строгі рамки формації та класів. Тим-то і складність новітнього літературного процесу не вміщується в рамки простої, ясної, але, на жаль, не вельми точної лукачівської схеми.

Капіталістична деградація виливала на Флобера, як впливає вона на багатьох наших західних сучасників. Однак, ні він, ні вони не є прямою функцією деградації. Інколи неприйняття довоколишньої дійсності стає в них таким рішучим і глибоким, що це робить їхню творчість скоріше антибуржуазною, ніж буржуазною. Неприйняття — одне з джерел їхнього реалізму. А друге джерело — віра. Віра в людину, в її сили й можливості, в її доброту, віра в кінцеву гармонію й кінцеву доцільність буття. І віра ця — наслідок впливу соціалістичних ідей, нової культури й нових людських стосунків. Хай сам письменник не завжди усвідомлює такий вплив — він існує в світі, що змінюється, і бути вільним од нього неможливо. В усякому разі, важко.

Після тридцятих років сплило багато води. І на багато речей ми дивимось тепер інакше. Теорія «розпаду реалізму» XIX століття вийшла з ужитку й сконала. Нині, оцінюючи якості твору чи письменника не виходять тільки з Бальзака — з Бальзака як майже недосяжного взірця. В ньому не вбачають початок «системи художнього відліку». В ньому вбачають те, чим він насправді був — великого письменника, одного з творців соціального роману. Але визнають і право цього роману на внутрішні зрушення, право літератури XX століття на естетичну своєрідність.

Серед осяяних славою західних корифеїв минулого століття ми бачимо тепер і Флобера. В 1955

році вийшло зразу дві присвячені йому монографії — «Гюстав Флобер» О. Ф. Іващенко і «Творчість Флобера» Б. Г. Рейзова.

«Гюстав Флобер... — писав Іващенко, — один з найбільших письменників Франції. Йому належить визначне місце в історії французького критичного реалізму. Коли йдеться про видатні явища французької реалістичної літератури, слідом за іменами Бальзака і Стендаля називають ім'я автора «Мадам Боварі» й «Виховання почуттів».

Отож, справедливисть відновлена. Істина восторжествувала. Навіщо ж згадувати про колишні хибні думки, копірситися в старих помилках?

Це доводиться робити тому, що упередженість не зникла цілком, і хрестоматійний образ Флобера продовжує існувати. Образ у чомусь негативний. Це особливо помітно, коли Флобера розглядають **відносно** чого-небудь. Інакше кажучи, в **контексті** європейської літературної еволюції. **Безвідносно** у нас ніхто й ніколи не заперечував значущості Флобера. Навіть Г. Лукач і Ф. Шіллер. Але реалістом він був для них, так би мовити, «другого гатунку». Якщо порівнювати з Бальзаком і Стендалем.

Ну, а який вигляд має все це зараз?

«...Флобер робив крок назад і від здобутків естетики Просвіщення, і від принципів теорії критичного реалізму Бальзака і Стендаля» — так написано в 1956 році в другому томі академічного видання «Історії французької літератури».

А через рік майже те саме повторено в надрукованому «Учпедгизом» підручнику «Історія зарубіжної літератури XIX століття»:

«Критичний реалізм, що так могутньо розвивався у Франції в 30—40 роки, після розгрому революції 1848 року набуває нового характеру. Навіть у кращих представників цього напрямку (Флобер) уже немає тієї могутності й розмаху, які наявні в творчості Стендаля і особливо Бальзака».

Отже, Флобер — це все-таки «крок назад»? І це реалізм «другого гатунку»?

Цілком ясно, що йдеться саме про Флобера — **представника напрямку, а не про Флобера—творчу індивідуальність**. Як творча індивідуальність він, мабуть, і

справді займає на ієрархічній скалі мистецтва місце трохи нижче Стендаля або Бальзака. Але мене не цікавить «табелі про ранги». Адже у нас мова йде про історичну долю реалізму.

І з цієї точки зору Флобер зробив не «крок назад», а просто «крок убік» од «теорії критичного реалізму Бальзака й Стендаля». У нього справді немає вже «тієї могутності й розмаху». Однак, чому це неодмінно треба вважати вадою?

Може, ми маємо справу з якоюсь новою якістю методу? З чимось, що не тільки деградує, але й розвивається? Із змінами, що їх обумовила епоха і які сприяють більш точному й тонкому її відтворенню?

Я далекий від бажання замінити побудований на упередженні флоберівський образ образом ідеалізованим. Бо на цих шляхах, так само як і на шляхах протилежних, не вдалося б позбутися воскової фігури та її хрестоматійного гляну.

Все, що Флоберу закидали й закидають — і песимізм його, і скептична резиньція, і духовний аристократизм, і навіть естетська зневага до навколишнього світу — все це і справді йому притаманне. Притаманне в тій чи іншій мірі. Але притаманне йому багато чого іншого, такого, чого в реаліста Бальзака ще не було. Флобер — клубок суперечностей. І слід подивитися, що ж вийшло із зіткнення його суперечностей із суперечностями буржуазної дійсності другої половини минулого століття. І замислитися над тим, що все це дало новітньому реалізму. А тоді, можливо, виявиться, що Флобер не «завершує лінію сходження нагору», як вважав Ф. Шіллер, але починає на Заході якусь іншу «лінію» — **лінію реалізму сучасного**. Ту саму, яка в російській та й у світовій літературі пов'язана з іменами Толстого і Достоевського.

* * *

Наслідкування літературних традицій — процес складний, аж ніяк не прямолінійний. Він включає в себе водночас і засвоєння попереднього досвіду, і відштовхування від нього. І учнівство, і опір учителів. Кожен письменник — творча індивідуальність. Тим більше, письменник великий. Вже тільки через це він не може

повністю повторювати попередників. Але він не був би спроможний їх повторювати, навіть якби заповзівся дивитися на світ точно так само, як дивилися вони. Бо світ змінюється, змінюється беззастанно, невимоложно.

В цьому розумінні творчість Гюстава Флобера — один з найрозумніших прикладів. За своїм загальним устремлінням вона вельми близька Бальзаковій. Як романіст Флобер по-бальзаківськи підходив до соціальних явищ, прагнув з бальзаківською широтою й глибиною відобразити французьке суспільство. Однак, суспільство за ті десятиріччя, що відділяли Флобера від Бальзака, стало іншим, воно дістало нові уявлення про самого себе. І Флобер вельми відрізняється від Бальзака. Можливо, саме тому, що в свій зрілий період він послідовніше за багатьох інших ішов шляхом, прокладеним творцем «Людської комедії».

«Виховання почуттів» (1869) — роман, не тільки задуманий в дусі «Людської комедії» (бо в ньому дано розріз цілої епохи), він до того ж містить низку більш часткових збіжностей в ситуаціях та образах з романами бальзаківського циклу. Передусім із «Втраченими ілюзіями».

Походження Фредеріка Моро нагадує походження Люсьєна Шардона. І в того, і в того батько — буржуа, мати — дворянка. Це накладає однаковий відбиток на особистість героїв. Обидва виховані люблячою і, можливо, трошки честолюбною матір'ю, що мріє про кращий, ніж її власний, талан для свого сина. Обидва вирости примхливими, розпещеними, слабкими, вразливими, мрійливими. Обидва вважають себе натурами винятковими і — з наївністю юних провінціалів — сподіваються завдяки численним талантам завоювати Париж. Обидва прагнуть зробити кар'єру, мечуться, змінюють заняття й переконання, зраджують самих себе. Але обидва, по суті, слабкі й бездіяльні. І обидва зазнають краху.

У «Вихованні почуттів» є чимало інших персонажів, у чомусь аналогічних персонажам «Втрачених ілюзій». Наприклад, друг дитинства Фредеріка — Делор'є.

Делор'є — синок судового пристава з Ножана — радить Фредеріку наслідувати приклад Растіньяка. І не тільки радить, але й сам цей приклад наслідує.

З них двох він, власне, більше

пасує до цієї ролі. Делор'є холодніший, безпринципніший, раціоналістичніший. Він обскакав Фредеріка, одружившись із закоханою в нього Луїзою — дочкою багатія Рокка. Щоправда, це не допомогло кар'єрі: Луїза незабаром втекла з якимсь співаком. Растіньяк із Делор'є не вийшов. Але це вже відноситься до моментів, що розділяють Флобера і Бальзака...

Весела дівчина Розанетта за своєю роллю в романі трохи нагадує бальзаківську Коралі, коханку Люсьєна з паризького демімонду, а мадам Дамбрьоз — мадам де Баржетон, його світську коханку. Хоча Фредерік і обурився, коли Делор'є подав йому думку звести мадам Дамбрьоз, кінець кінцем він зрозумів, що «коханка на зразок мадам Дамбрьоз допомогла б йому визначитися», і «почав робити все, що для цього потрібно». І тут він також діє як Люсьєн.

Жак Арну схожий на бальзаківського Фіно, Юссоне — на Лу-сто і так далі.

Певна річ, Флобер змальовував Париж, в якому ще жили, можливо, лише трошки постарішавши, люди покоління Растіньяків і Шардонів. Це посилювало схожість між тим та іншим Парижем. Але справа не тільки в цьому. Немає сумніву, що Флобер, працюючи над «Вихованням почуттів», мав перед очима саме «Втрачені ілюзії», причому як зразок роману, як свого роду «літературний путівник».

Французькі філологи посилено опрацьовують цю проблему. Однак Б. Реїзов справедливо зазначає, що нерідко такі зусилля виявлялися безплідними, бо дослідники загрузали в поверхових і випадкових порівняннях і не враховували, що «ставлення Флобера до Бальзака куди складніше, ніж могло б видатися; воно не вичерпується схожістю окремих сцен і мотивів». Треба, вважає Б. Реїзов, брати до уваги обидва аспекти процесу: «Флобер не тільки йшов за Бальзаком, але й боровся з ним». Зокрема, боровся проти того «згубного впливу», що його мали бальзаківські герої-імморалісти та їхні карколомні кар'єри на сучасну йому молодь.

Флобер писав Луї Буйле 14 листопада 1850 року:

«Чому смерть Бальзака так приголомшила мене? Завжди сумно, коли помирає людина, яка ви-

кликає захоплення... Так, це була людина сильна, яка по-диавольському осягнула розумом свою епоху. Жінок він вивчив чудово, а помер, щойно одружившись, притому, коли настав кінець суспільству, яке він так знав. Разом з Луї-Філіппом пішло щось таке, чому немає вороття. Інші пісеньки потрібні тепер».

Навряд чи сказане Флобером можна тлумачити як боротьбу проти Бальзака. Епоха Бальзака ще не зайшла в одверту суперечність із породженими його фантазією «титанами»; сильний іммораліст, піднесений над «рівнем юрби», ще так чи інакше виражав її дух. Однак, епоха ця пішла без вороття, скрушена революцією 1848 року. Бальзак у цьому аж ніяк не винен. І Флобера дратують, обурюють не бальзаківські герої і навіть не бальзаківське до них ставлення, а притаманне людям Другої Імперії бажання сьогодні, зараз, тут наслідувати їх у всьому. Інакше кажучи, Флобер боровся не з Бальзаком, але з його епігонами, з їх сліпотю щодо руху часу. Бальзака ж він розвивав. Звичайно, вносячи при цьому в естетичну концепцію дійсності, опрацьовану Бальзаком, свої корективи. Корективи, які підказала йому соціальна еволюція або, принаймні, які видавалися йому такими.

Делор'є зазнає поразки; він не вибився в растіньяки. І Реїзов вважає, що Флобер дає тут французькому суспільству моральний урок:

«Делор'є оженився з багатою нареченою, але це йому не допомогло. Мартінон одержав мільйонний посаг, але Фредерік не заздрить йому. Він сам відмовляється від багатства через одруження. Багатство через одруження — це ілюзія...

Поразка, якої зазнав «сильний» у життєвих битвах, — доказ не тільки його слабкості, але й його неправоти».

Насправді ж Флобер дає скоріше урок історичний. Важливо не те, що Растіньяк аморальна людина: він був аморальною людиною і в інтерпретації Бальзака. Важливо те, що Растіньяк уже більше немислимий.

Кар'єри роблять і зараз. Тільки їх роблять інакше. І інші люди. Багатство через одруження — зовсім не ілюзія. Свідомство тому — Мартінон. Він підчепив незаконнонароджену дочку Дамбрьоза, а разом з нею й гроші Дамбрьоза.

Ласі шматки дістаються тепер не кондотьєрам паризьких бульварів, не особистостям великого формату, а нікчемам, інтриганам, конформістам.

Залишивши поле бою за «сильним» Растіньяком, Бальзак — можливо, несвідомо — висловив якусь внутрішню правду своєї епохи. До 1848 року капіталістичний розвиток у Франції не втратив остаточно певного позитивного потенціалу. Буржуазний прогрес ще не зжив самого себе історично. Його перебіг міг виступити на авансцену подій хай недостойних, але здібних переможців. Це давало поживу романтичному почуттю. Тим більше, що й стосунки таких осіб з реальністю, і сама їхня людська сутність суперечливі, двоїсті...

Флобера оточувало інше життя, інші люди. Часи, за яких він видавав зрілі свої твори, були часами вбивання, придушення останніх решток буржуазної романтики. Країною правив Луї Бонапарт — жалюгідний нащадок Наполеона. Гальванізовані традиції Консульства й Першої Імперії тільки відтіняли гнітючу сірість Другої.

Прозаїчність, пошлість, міщанська безликість, зрозуміло, споконвічно притаманні буржуазному буттю. Однак, досі вони входили в силу повільно, поступово, хоча й неухильно, невпинно. Тепер усе це ринуло на країну каламутним потоком, затопляючи душі, стосунки, почуття, не залишаючи, здавалось, ніякого виходу, жодної лазівки. Верховний правитель був уособленням крамарів, що підтримували його. І кожен крамар був точною копією правителя. Життя здавалося плоским; трагедії обернулися фарсами. То був закономірний діалектичний стрибок. Не тільки Флобер відчув його. Але він відчув його, либонь, найбільш гостро.

14 вересня 1853 року Флобер писав Луїзі Коле:

«В епохи, коли зруйнований будь-який зв'язок між людьми, коли суспільство являє собою суцільну більш-менш організовану зграю розбійників (урядовий термін), коли плотські й розумові інтереси відриваються один від одного й воюють десь осторонь, наче вовки, — в такі епохи треба замкнутися в егоїзмі, як це роблять усі (тільки більш красиво), і жити в своєму барлозі».

Такий погляд на суспільство й на людину надмірно похмурий.

Він не може бути виправданий, навіть виходячи з історичних і особистих умов, за яких жив письменник. Але Флобер — тільки Флобер. І не варто ставити перед ним вимоги вищі за ті, які він спроможний задовольнити. Революція певною мірою налякала його. Він не зрозумів цілей народу, пролетаріату, що вперше організовано виступив у цій революції, не довіряв їм. Звідси його симпатії до духовного аристократизму.

«Найвизначніше в історії, — писав Флобер мадемуазель Леруайє де Шантії (23 січня 1866 року), — це маленька часточка людства (можливо, три-чотири сотні людей у століття), яка, починаючи з Платона й кінчаючи нашими днями, не змінилася. Саме вони й створили все, вони — сумління світу. Що ж до нижньої частини соціального тіла, то її ніколи не піднести. Коли народ покине вірити в непорочне зачаття, він повірить у стовпи, що крутяться. Треба втішитися й жити у башті із слоновієї кості. Це невесело, знаю; але завдяки такому методу ти не виявишся ні обдуреним, ані шарлатаном».

На підставі цих і подібних думок Флобера нерідко робилися далекосіяні висновки щодо характеру й напрямку його творчості. У нас — про це вже йшлося на початку — його метод оцінювали як свого роду «ущербний», «деградуєний» реалізм. На Заході в ньому вбачали естета, який мало не розірвав з реальністю взагалі: «Честолюбною мрією Флобера, — пише, наприклад, західноберлінський критик Г. Бьоккер, — було бажання присоромити природу». З одного боку він здавався своїм критикам прихильником «мистецтва», а з другого — родоначальником натуралізму.

Особливо багато нарікань або, відповідно, захоплених вигуків викликала горезвісна флоберівська «башта із слоновієї кості». Цей образ розуміли буквально: як заклик до ескейпізму, до втечі від дійсності, і як бажання відгородитися від ненависного світу, стати над ним, поза ним, міркувати про нього безпристрасно, байдуже, «строго науково».

Втікали від дійсності парнасці — сучасна Флоберові поетична група, що поклонялася «чистій красі»; «строго науково» намагалися тлумачити світ натуралісти. Флобер захоплювався Леконтом де Лілем — главою парна-

ської групи. І до Гонкурів, Золя, Доде, Гюїсманса Флобер ставився доброзичливо. Його погляди на мистецтво де в чому збігаються з поглядами натуралістів. Як і вони, він прагнув до літератури **без моральної ідеї**. І натуралісти бачили в Флобері «свого». Золя, наприклад, вважав «Мадам Боварі» (1856) зразком натуралістичного роману.

А проте Флобер не був ні справжнім естетом, ані справжнім емпіриком у мистецтві. Не був навіть у тому трохи умовному розумінні, в якому парнасці були естетами, а натуралісти — емпіриками. Флобер мав свої уявлення і про «красу», і про «безпристрасність». Його «башта із слоновієї кості» — специфічна споруда. Що й казати, її архітектурний стиль дещо еклектичний, але в чомусь і дуже послідовний, строгий, класичний.

* * *

Починав Флобер як романтик. І, напевно, залишився ним до кінця. Тільки особливим, можна б сказати, **реалістичним** романтиком.

27 липня 1852 року він писав Луїзі Коле:

«Так, дивна це річ — з одного боку перо, а з другого — індивідуальність. Хто любить більше за мене античний світ, хто мріє про нього, як я, хто, нарешті, зробив усе, що тільки можливо, щоб пізнати його? А насправді я (в своїх книжках) менше ніж будь-хто «античний». На перший погляд можна подумати, що я мушу бути зайнятий епічним, драмою, звірячим аспектом речей, а тим часом я понад усе люблю сюжети аналітичні, анатомічні, якщо можна так висловитися. По суті, я — людина туманів, і тільки завдяки терпінню й праці звільнився від блілого шару жиру, що обволікав мої м'язи. Я з честолюбності поклав собі за мету написати такі книжки, для створення яких у моєму розпорядженні є найменше засобів. У цьому розумінні «Боварі» — неймовірний фокус, усвідомити який можу тільки я сам; сюжет, персонажі, дія — все виходить за межі мого «я».

Таке визнання майже безпрецедентне. Звичайно особисті письменницькі симпатії не перебувають у такій явній суперечності з об'єктивною творчою діяльністю. Письменник не загадує собі ху-

дожню програму. Вона немовби існує в ньому самому. Не він формує себе відповідно до свого часу, а час формує його. Він більш-менш свмійно вбирає в себе смаки й потреби епохи. Те, що він створює, до деякої міри несвідомо сприймається ним як абсолютна естетична цінність: він пише так, а не інакше тому, що інакше писати не можна — не сьогодні, а взагалі.

Цим, до речі, визначається ставлення до попередників. Коли Стендаль критикував Скотта, коли Л. Толстой називав Прево «аморальним», а Шекспіра лаяв за «аристократизм», вони не робили ніяких поправок на час. Скотт не вміщувався в естетичну систему Стендаля, Прево або Шекспір — у систему Толстого. І Скотт, Прево, Шекспір виявлялися просто «поганими» письменниками — лудними, невмілими або недосить моральними. Тому що своя естетична система сприймалася як «непогрінна», непохибна...

У Флобера підхід трохи інший:

«Якими художниками були б ми, якби читали й любили тільки прекрасне, — писав він Луїзі Коле 15 липня 1853 року... — Грекам це було дано, вони володіли **пластичною формою**, якої ніщо вже не поверне; виряджати по-іхньому — для нас безумство... Постараємося бути такими самими митцями, але по-іншому».

Флоберу властиве було усвідомлення неминучості і водночас певної відносності всіх естетичних цінностей. Він розумів, що як письменник залежить од змін у суспільному житті і суспільному світовідчужанні, знав, що не вільний вибирати свій матеріал і свої засоби. Можливо, ніхто до Флобера не відчував **руху часу** так виразно.

Тим-то він і перебував у стані безупинної внутрішньої війни із самим собою. Стримував у собі класика й романтика, виховував у собі сучасного реаліста. Якщо вірити Флоберу на слово, він більшу частину життя робив те, чого йому зовсім не хотілося робити. Його улюбленою дитиною була «Спокуса святого Антонія» — твір, що спирається на складну християнську й язичеську символіку, насичений туманними образами й розкішними поетичними фігурами, дуже особистий, дуже ліричний твір. Над ним Флобер працював, за його власним визнанням, легко, майже радісно, незважаючи на глибоко

песимістичний зміст драми. Але в основний, найпродуктивніший період творчості (між 1850—1870 рр.) він рідко дозволяв собі цю втіху — як правило, лише в перервах між романами.

Романи ж давалися йому важко. З приводу «Мадам Боварі» він скаржився Луїзі Коле: «...Бувають хвилини, коли мене майже фізично нудить од усієї цієї пошлості», а наближаючись до завершення книги, повідав Леруа де Шантії: «Я втомився від потворних речей і галасливого середовища. «Боварі» надовго прицепила мені огиду до міщанських нравів. Можливо, я впродовж кількох років житиму розкішним сюжетом, далеко від сучасного світу, яким я ситий доскочу».

«Розкішний сюжет» — це «Саламбо» (1862) — роман, дія якого розгортається в стародавньому Карфагені. Однак, цікаво, що роман цей зовсім не став вільним від будь-якої дійсності романтичним твором, як слід було б сподіватися і як, очевидно, сподівався сам Флобер. Він утік од буржуазної прози сучасної йому Франції й прийшов до «прозаїчного» розв'язання «розкішного сюжету». З властивою йому скрупульозною точністю в деталях Флобер відтворює побут і звичай Карфагену; появи цієї книги передувала воістину титанічна дослідницька праця.

А після «Саламбо» Флобер знову береться за сучасну тему («Виховання почуттів») і знову ремствує в листі до Жорж Санд від 15—16 грудня 1866 року: «Дивно, як мені гидко змальовувати сучасного буржуа! До того ж, час уже, мабуть, дозволити собі в житті трохи радості, обираючи приємні для автора сюжети».

Флобер трошки хизувався перед Санд. Він знав, що романи про буржуа не тільки найбільш соціально значущі, але й найбільш естетично досконалі явища в його творчості. І робота над ними приносила радість. Адже він не просто прагнув поспіти за часом. Він був «сином віку». Тобто, як би виразно не відчував він **«рух часу»**, в його належності до епохи була й певна доля стихійності. І подібно до інших письменників, він також не міг би писати свої книжки інакше, ніж він їх писав.

А все-таки почуття невдоволення не було красивою вигал-

кою. Воно справді жило в свідомості Флобера. Він заздрило великим митцям античності й Відродження, що вільно служили музі поезії, заздрило, бо йому самому шлях цей був заказаний.

Флобер зіткнувся з тією самою суперечністю, з якою перед ним стикалися всі великі письменники буржуазної ери. Мистецтво не може існувати поза прекрасним. Однак провідною тенденцією буржуазного буття є прозаїзація людських відносин. Між ідеальним і реальним виникає розлад. Що ж робити мистецтву? Відірватися від життя в ім'я краси? Чи пожертвувати красою в ім'я правди життя? В першому випадку воно стане самоцілним; в другому — вульгарним. Отже, воно мусить зберігати нерозривний зв'язок як з життям, так і з красою. Але звідки ж мистецтву видобувати свою красу, якщо дійсність така банальна й низька?

Перед Флобером цю дилему в плані теоретичному розв'язали Гегель і Белінський, практично намагалися вийти із становища романтики Скотт, Бальзак, Стендаль. Флобер спирається на одного з них, як, втім, і на Канта. Але йому доводиться приймати й рішення цілком самостійні. В його Франції буржуазна проза, здавалося б, повністю перемогла, витіснила поезію. Романтичні зльоти, навіть ті, які ще можливі в Бальзака, немислимі більше. Романтичне для Флобера — не тільки кричуще порушення правди, не тільки втеча, але й поганий тон, жалюгідне, вимучене кривляння.

Йому було надзвичайно важко відшукувати правильний шлях. Складність об'єктивної історичної ситуації посилювалася нашаруваннями об'єктивного порядку. Він, як вже зазначалося, не розумів революції. І почував себе відчуженим від її рушійних пролетарських сил. Джерело людської краси, що пробивалося в цьому позабуржуазному середовищі, для нього було закрите.

«Чим в галузі мистецтва пани робітники цікавіші за інших людей?» — питав він у листопаді 1867 року Амелію Боске.

Тим самим Флобер немовби замикав себе в колі чисто буржуазних соціальних феноменів. А вони й справді далекі від будь-чого поетичного.

Він придивлявся до них з ненавистю, із зневагою. Він не бажав нічого прикрапати. І він ро-

зумів, що від усього цього вже нема куди тікати. Залишалося начебто єдине — зовсім відмовитися від поетичних шукань.

За флорберівських часів і у флорберівській ситуації куди логічніше було б сумніватися в тому, що мистецтву потрібна поезія, аніж зберігати вперту відданість красі. Однак Флорбер не сумнівався:

«Колись вважали, — писав він 27 березня 1853 року Луїзі Коле, — що тільки цукрова тростина дає цукор, а тепер його видобувають майже з будь-чого. Те саме й з поезією; будемо видобувати її з будь-чого, бо вона — в усьому і всюди. Немає атома матерії, який не містив би поезії; привично себе розглядаючи світ, як твір мистецтва, в якому треба відобразити всі світові явища».

Слід гадати, від своєрідної «капітуляції» перед пошлю дійсності Флорбера утримувало невдоволення своєю письменницькою долею. Це парадоксально, але це так.

Флорбер звернувся до зображення життєвої прози. І не міг за тих умов зробити інакше. Так само зробили й натуралісти — Золя, брати Гонкур, ранній Гюїсманс. Натуралістам — принаймні, в теорії — таке розв'язання проблеми видавалося ідеальним. Вони намагалися замінити поетичне мистецтво мистецтвом науковим і не зазнавали з приводу цього ніяких «докорів сумління». Роман як сухе й безсторонне дослідження, як лабораторний фізіологічний експеримент вони вважали найнормальнішою, найприроднішою, найнатуральнішою річчю в світі. Будь-який інший роман — просто роман «неправильний».

Натуралістам навіть на думку не спадало, що стати на ту позицію, на яку вони стали, їх примусили обставини сучасної їм дійсності. Навпаки, вони вважали, що наявні обставини лише допомогли їм, нарешті, відкрити одвічний закон літературної творчості. Якби це відкриття зробив хто-небудь у XVII чи XVIII столітті — тим краще було б для мистецтва. Але тоді його ніхто не зробив, не міг зробити. І натуралісти пишались тим, що вони — піонери. При цьому — знову таки в теорії — вони пишались й своєю епохою...

Точка зору Флорбера виглядала більш «консервативною». Його вабили до себе давні майстри. Його захоплював їхній розмах, їхня ве-

лич, зачаровувала пластична досконалість їхніх творів. В ідеалі (чисто гіпотетично) художні рішення Шекспіра чи Гете були, на його думку, більш глибокі, вагомі, значущі за сьогоднішні. Єдина вада цих рішень — неможливість їх повторити. Однак, вони не перестають через це залишатися заповітом, стимулом, навіть докором. І коли Флорбер порівнював себе з владарями світу поезії, його мучило усвідомлення «власної нікчемності».

«Якими карликами здаються в порівнянні з Сервантесом інші! — вигукнув він. — Господи, яким відчуваєш себе маленьким!» І усвідомлення це штовхало на пошуки заповіданих, але глибоко схованих поетичних скарбів.

Смирненне схилення саме перед Сервантесом навряд чи випадкове у Флорбера. Він майже нічим не схожий на автора «Дон-Кіхота»; їхні романи за структурою своєю протилежні одне одному. І все ж, спільне між Флорбером і Сервантесом існує.

Так само, як Сервантес, Флорбер стояв на стику, на зламі двох епох. За часів Сервантеса «проза» буржуазного укладу, що народжувалася, завдала першого нищівного удару «поезії» буржуазно-гуманістичних ілюзій. За часів Флорбера вони дістали якщо не останній — живучість-бо ілюзій безприкладна — то, в усякому разі, вирішальний удар. Тут і джерело схожості, і джерело відмінностей.

Реальна Іспанія XVI століття не справджувала мрії Ренесансу. І мрія виглядала проблематичною, наївно-утопічною. Тим-то Дон-Кіхот смішний. Однак, його утопія не безпідставна. Вона — загальнолюдська; в ній — якась вища правда історії. Крім того, Одиссея нового класу, що народив цю утопію, тільки починалася. Тим-то Дон-Кіхот величний. Сервантес не відмовлявся ні від ідеалів Відродження, ані від дійсності. І він зіштовхнув мрію з правдою, поезію з прозою, примушавши їх узяти участь у прекрасній, неповторній діалектичній грі.

Флорберові таке вже неприступне. Нині поетичне перестало бути безпосередньою реальністю. Воно можливе тільки як протест проти диктату прози. Скоріше як принцип, аніж як явище. Зримий образ краси неминуче стане об'єктом романтичним. Відлетить до емпіреїв ідеального.

У Сервантеса, який творив на початку буржуазного розвитку, ще була конструктивна і водночас поетична ідея — мрія Ренесансу. У Флорбера, який з'явився на спаді буржуазної еволюції, такої ідеї немає. Він — на роздоріжжі: «...Я шукаю й не знаходжу ідеї, від якої залежить геть усе інше», — признався він Жорж Санд у грудні 1875 року.

Флорбер не міг іти слідом за Сервантесом і все-таки йшов слідом за ним. Сервантес був перший з-поміж тих романістів, які показали, що, коли хочеш збагнути суть епохи, звернися до її прози, але звернися, маючи в запасі мрію. Флорбер засвоїв урок. І поки Сервантес розгрибав прозу, він вбачав у ньому свого Вергілія. Однак на порозі поетичного Чистилища змушений був переіменувати провідника. Далі його повела безплотна Беатріче — віра в красу, а не живе її втілення.

І все-таки Флорбер — двічі Дон-Кіхот. В тому розумінні, в якому був ним Сервантес. І в тому, в якому дон-кіхотством можна вважати служіння поезії в світі суцільної прози. І його утопія теж аж ніяк не безпідставна. Вона начебто відторгнена від соціальної основи, але за духом своїм соціальна. Вона угадувала наперед, передчувала приречення нового світу, нових людських стосунків. Хай навіть її носій — Флорбер — і не довіряв тим ознакам цього приречення, які були в ньому перед очима.

Флорбер і Сервантес. Це свідчення непростоти, неоднозначності шляхів літературного спадкоємства. Не тільки особа митця, але й час накладають відбиток на ці шляхи. Час розділяє і час з'єднує. Вони жили в різних епохах, і це відрізняє їх. Однак, вони жили в аналогічних епохах, і це змушувало Флорбера тягтися до Сервантеса.

Очевидно, художньо виразити світ середини минулого століття, виразити в усій його зовнішній прозаїчній довершеності можна, тільки емоційно заперечуючи його. Перебуваючи в стані невпинної внутрішньої боротьби з ним. Не знімаючи його, бо він є реальність. Але й не приймаючи його, бо він суперечний ідеалові. Тільки так картина життя могла стати картиною, що рухається, а не навіки зупиненим її моментом.

Це метод Флорбера. І саме йому — авторові лише двох сучас-

них романів, з яких один («Мадам Боварі») роман більш-менш «камерний», — було дано написати енциклопедію французького суспільства між 1848 і 1870 роком.

* * *

Однак, Флобер — більше ніж літописець замкнутої в самій собі епохи, більше ніж творець теоретичної системи, застосовної тільки до цієї епохи.

Прозаїзація людського буття — специфічне породження капіталізму. І поки капіталізм існує, буття залишається прозаїчним. А, отже, і роман як форма відображення життя буде так чи інакше рухатися в руслі прозаїчного.

Але і по завершенні буржуазної ери певний «прозаїзм» — або, інакше кажучи, практична твердість, реалістичність світосприйняття, слід гадати, не зникне. Людство не зможе повернутися до тієї примітивної, докапіталістичної соціальної цілісності, художній виразом якої є античний і феодальний епос; воно залишиться суспільством індивідів, що самоусвідомлюють себе. Так само не зможе людство повернути собі те безпосереднє, наївне почуття прекрасного, що його передавала поезія древніх. Первісне почуття краси тісно пов'язане з ілюзією, з міфотворчим, фантастичним характером засвоєння й присвоєння світу. Воно багато в чому суб'єктивне.

Капіталістичний цинізм узяв під сумнів не тільки справжні, але й уявні цінності. Недаремно К. Маркс серед того, що зруйнувало буржуазний дух, називає й «побожну мрійливість», і «рицарський запал», і «міщанську сентиментальність». А хіба все це не було часом складовою частиною поетичної ідилії навіть найбільших творів мистецтва? Дитинство цивілізації прекрасне, гармонійне, дивне. Однак воно неповоротне.

Капіталізм оголив приховані економічні чинники суспільного життя. І його можна було осмислити матеріалістично — тобто якоюсь мірою «прозаїчно». Відхід од такого осмислення в бік зримого, символіко-метафоричного опоетизування історичних процесів свідчив би тільки про філософський занепад. Спроби здійснити подібне «опоетизування» — прикмета буржуазної філософії ХХ століття. Ставши знаряддям уже регресивного класу, філософія ця від-

мовляється від певних аспектів «прозаїчного» світогляду. Отже, прозаїзм (узятий, певна річ, тільки в цьому спеціальному аспекті) переростає суто-буржуазні ідеологічні інтереси, переростає й сам капіталізм.

В міру наближення до соціалістичної ери життя знову сповнюється високим змістом. І мистецтво знову здатне нести в собі патетичність, велич, трагічність. Воно долає абсолютний «панеконізм», емпіричну приземленість, дегероїзацію особи персонажу — інакше кажучи, риси прозаїзму буржуазного. Але воно зберігає стриманість почуттів, скупість художнього малюнка. Воно не виліплює гармонійних гігантів. Не глаголить безсмертні істини громоподібними голосами пророків. Не нагромаджує поетичні фігури й тропи. Не вергає каскадами риторичних періодів. Не розкидає своїх багатств із безтурботною, легкою щедрістю древніх. Його тон буденний, нейтральний, іноді навіть насмішкуватий, іронічний. Однак, це тільки самодисципліна. Хвилювання не виливається на нас, а скоріше вгадується нами в будові фрази, в точності розміщення найпростіших і водночас найбільш символічно значущих слів. Краса тут не виставляє себе напоказ. Вона не стільки в об'єкті, скільки у внутрішніх сполученнях, у досконалому й тонкому вмінні підійти до свого об'єкту, виявити його, передати у володіння читачеві. Вона і в багатстві думки, не декларованої, не нав'язаної, а естетично нав'язаної думки.

Це — мистецтво прозаїчне, навіть коли воно ліричне й суб'єктивне. Це — мистецтво сучасного роману. І сучасні романи не випадково пишуться прозою. Прозаїчне — стихія роману. Він виник, виріс, зміцнів завдяки їй.

Тим-то флоберівська «естетика прозаїчного» зберігає значення і для сучасного, і для майбутнього роману. Вона по-своєму класична. Бо виникла в період мало не повсюдного панування прозаїзму. Борючись з торжествуючою пошлістю, мистецтво напружувало всі сили, щоб залишитися мистецтвом. І воно напружувало всі сили, щоб, залишившись мистецтвом, не порвати з дійсністю.

24 квітня 1852 року Флобер писав Луїзі Коле про «Грацієллу» Ламартіна: «Можна було б знайти спосіб створити з цієї іс-

торії чудову книжку, — треба тільки показати те, що відбулося в дійсності. Якийсь молодий хлопець випадково, між іншими розвагами, зійшовся в Неаполі з дочкою рибалки, а потім кинув її; але вона не померла, а втішилася, що куди більш ординарно й моторошно».

Так і буде Флобер свої власні сюжети. «Виховання почуттів» — щось на зразок перелицювання «Втрачених ілюзій» у той самий спосіб, який міг би перетворити ламартінівську «Грацієллу» на «чудову книжку».

Шлях Люсьєна Шардона драматичний, по-своєму яскравий. Він складається із стрімких зльотів і катастрофічних падінь. І якби не зустрівся на ньому в останню мить Вотрен, шлях цей завершився б трагічно. А втім, Люсьєн тільки дістав відстрочку. В «Розкошах і злиднях куртизанок» доля зажадала, нарешті, виконання вироку. І Люсьєн заподіяв собі смерть. Хоча помер він і не від кохання, коли його клали в могилу поряд з Естер Гобсек, Вотрен сказав: «Дві істоти, що кохали одна одну й пізнали щастя, возз'єдналися».

Життя Фредеріка Моро — життя підкреслено-пересічне, баналізоване. З ним відбувається майже те саме, що відбувалося з Люсьєном, але в якійсь змазаній, облегшеній формі. Він не помирає. Ні від чогось іншого, ані від кохання до мадам Арну. Навпаки, ця любовна лінія доводиться до майже фарсового фіналу.

Фредерік кохав Марію Арну, кохав довго, віддано і загалом безсловесно. Але це кохання на жодному своєму етапі не викликає читачького співчуття. Тому що воно анемічне, безбарвне, штучно трагізоване самими героями, в їхній уяві. Вони вигадують собі романтичні перепони, шукають пишномовних пояснень для своїх учинків, які насправді диктуються вузькістю, ординарністю, обивательським боягузством. А їх несе каламутний, сірий потік пустопорожніх днів і незначних подій. Він ставить усе на якісь незрозумілі, але, очевидно, природні місця...

І вірність дружини Марії, і пестощі коханки Розанетти дістаються Жаку Арну — нерозумному, легковажному, скупенькому, діяльному, невдатному, безтурботному Жаку Арну. Фредерік не може відняти в нього ні гієї, ні другої. Слабкість робить його

жалюгідним нахлібником в обох домах. Узятий сам по собі, він — цілком «герой» в традиційному значенні слова. Він і благородніший за своє оточення, і навіть сміливіший за нього. Однак атмосфера прозаїзму, дух посередності все обертає на комедію. Фредерік виголошує на обіді в Дамбрюоза «ліві» промови. Але це не викликає навіть маленького скандальчика. Наякані революційною грозою буржуа ласкаві й поблажливі до хлопчика, що розпустувався. Фредерік б'ється на дуелі з Сізі, тобто поводить, як Ланселот: захищає честь мадам Арну — своєї королеви Гіневри. Але «дуель нічого не змінила. Він стає смішним, усі знущуються з нього».

Флобер вважав, що всесвіт у принципі не має сенсу. В «Спокусі святого Антонія» Диявол каже: «Мети немає! Як міг би бог мати мету? Який досвід міг його навчити, яке міркування визначити її?» І от десь з середини роману те, що раніше не вдавалося Фредеріку, починає вдаватися. Без будь-якої причини. Без будь-яких нових зусиль з його боку. Мадам Арну його, нарешті, покохала, хоча й не подарувала свого кохання. Розанетта віддалася йому. Юна м-ль Рокк тільки й жде того, щоб упасти в його подружні обійми. Завдяки зв'язку з мадам Дамбрюоз він підбирається до дамбрюозівських мільйонів. Однак, усього цього, наче на посміх, забагато... Розанетта віднімає його в мадам Арну, мадам Дамбрюоз — у Розанетти. І все це — паліативи. Фредерік спить з Розанеттою в кімнаті, приготуваній для мадам Арну. За замісники він не дуже-то держиться і тому все втрачає. Дамбрюозівські мільйони дістаються Мартінону; Луїзу Рокк з-під носа забирає Делор'є...

Люсьєн домагався або не домагався свого. У «Втрачених ілюзіях» була справедливість або несправедливість. Все залежало від натури героя та від його оточення. У «Вихованні почуттів» немає цієї ясної логіки. Наслідок не відповідає зусиллям, що їх було докладено. Тим-то всякий наслідок знецінюється.

* * *

Сюжет «Мадам Боварі» — неовби порушення тих правил, додержання яких могло б звільнити ламартінівську «Грацієллу» від солоденької брехні: Емма

приймає отруту; з горя помирає Шарль Боварі. Флобер дорікає Ламартіну за те, що той вбиває свою героїню, а сам у цей час працює над романом, героїня якого має загинути. «Однак по суті ніякої суперечності тут немає, — пише Б. Реїзов. — Смерть мадам Боварі так само прозаїчна, як життя будь-якої жінки в світі. Вона помирає не від кохання, не від розбитого серця: приводом до самогубства виявляється брак грошей».

Емму занапастила, знищила, розтоптала життява проза, затхлий провінційний побут — дурний чоловік з лиснючими від ситості щоками, коханець Родольф, тварина із замашками опереткового першого коханця, коханець Леон, поміс міщанської боязливості з міщанським любов'юстрастям, і всі ці Лере, Біне, Оме, Гільйомени, що зневажали її душу й жадали її плоті або її франків. Але вона й сама була частиною того банального, вбогого, прозаїчного світу, який уособлювали вони.

Емма банальна в усьому. В своїх пориваннях, пристрастях, пошуках. Тим-то такий нещадно банальний і її кінець. Миш'як, що його вона похашцем проковтнула в коморі аптекаря на очах у зляканого придуркуватого Жюстена. І бридка чорна рідина, що витікає з рота померлої. «Філософські» сперечання патера Бурнісьєна й атеїста Оме коло тіла небіжчиці. І навіть розслаблені, майже смішні убоління Шарля Боварі. А все ж у долі Емми є якийсь прихований, загатаний трагізм, щось невдаване, щире, по своєму, можливо, велике.

Є свій трагізм і у «Вихованні почуттів». В усякому разі, Флобер не обминає бурхливих подій. Наприклад, картин революції. І історично це досить вірні картини. Але й вони поїдені, немов іржею, стихією прозаїзму.

Справа в тому, що Флобер малює сучасну йому дійсність в її, так би мовити, **чисто буржуазному** аспекті. Для регресивної буржуазної свідомості життя перестало бути пригодою, безнастанним оновленням. Воно тяжіє до нерухоності, зводить у чесноти анонімність, сірість. О. Іващенко назвав це «кризою руху». Флобер виразив одну рису реальності, що оточувала його. Але виразив глибоко й точно, з безкомпромісною прямою. Крім того, риса ця була тоді панівною.

Однак, Флобер не солідаризувався ні з кризисним світом, ані

з кризисною свідомістю. Він лише перевтілювався («...мене захоплюють мої персонажі, вірніше, я сам перевтілююся в них», — писав він у 1868 році Іпполіту Тену), перевтілювався, підриваючи, викриваючи, дезавуруючи свого ворога зсередини. Він примушував говорити й діяти його самого з тим, щоб той сам себе висміяв і освивав.

Прозаїчна сутність виливається у відповідну їй форму. Оповідь лине зовні спокійно, розвивається начебто просто й безпосередньо. Цікаво, що хоч яка проста структура «Мадам Боварі», а «Виховання почуттів» побудовано ще простіше. В «Мадам Боварі» історія Емми обрामована історією Шарля; перша немовби накладена на другу. У «Вихованні почуттів» уся інтрига формально тримається на Фредеріку: «Історія однієї молоді людини» — говорить підзаголовок книги. Тут куди більше дійових осіб, але вони й більш епізодичні; панорама ширша, але аж ніяк не багатопланова. Цей цілком «бальзаківський» роман водночас і роман «стендалівський» (хоча Флобер і не розумів, і не любив Стендаля). Є тут навіть щось від «Сповіді сина віку» Мюссе або «Адольфа» Констана: недарма О. Іващенко називає Фредеріка Моро «останнім романтичним героєм у Флобера».

В романі Бальзака центральний образ пов'язував між собою явища різнобічної дійсності, але був і яскравою індивідуальністю. В романі Стендаля дійсність зображалася через яскраву індивідуальність героя, відбивалася в ній. В романі романтичному особа була для самої себе ціллю.

Флобер переплавив усі ці тенденції в якусь єдину, більш-менш однорідну масу.

Фредерік — безхарактерний. Його життєві проекти, його захоплення — наслідок чужих намов або ненависних впливів. Він усе приймає, все вбирає в себе. «Численні сцени роману, — писав О. Іващенко, — добре змальовують Фредеріка з боку виштовканої «співзвучності» всьому...»

Ця «співзвучність» — справжня причина того, чому зовнішній світ так легко, безперешкодно, природно стає і «світом Фредеріка». Немає різних конфліктів, колізій, болісних зіткнень. Дійсність входить у нього й впливає з нього, залишаючи тільки нечіткі сліди й борозни.

Безхарактерність і є історичним «характером» Фредеріка, героя часів прозаїчного буржуазного занепаду.

Безхарактерна по суті й Емма Боварі, хоча це й не впадає в око. Її «особа» — щось нажите, засвоєне собі, вичитане в банальних романах, надягнене, як сукня з конфекціону. Це — роль. Але Емма з цупкістю відчаю тримається за неї. Тому вона й гине. Вона не більш принципова, ніж Фредерік. Просто впертіша за нього. Можливо, тому, що вона — жінка.

Маючи справу з такою аморфною дійсністю й такими пасивними героями, Флобер вважав, що не має права ні обурюватися, ані радіти. Тільки живописати. Тверезо й правдиво.

«Автор, — сповіщав він Луїзу Коле 9 грудня 1853 року, — мусить бути незримо присутній у своєму творі всюди, як бог у всесвіті. Мистецтво — друга природа, тим-то творець цієї природи мусить застосовувати аналогічні прийоми: в кожному атомі, в кожному образі слід відчувати нескінченну й приховану безпристрасність»...

Таку позицію Флобера нерідко ототожнювали з позицією натуралістів. Безперечно, флоберівський соціальний песимізм, відсутність у нього певної політичної ідеї — все це позначалося й не могло не позначатися на його естетичності. Не слід, проте, випускати з уваги й інше. Одержимість трибуна й памфлетиста була б на диво недоречна в тих умовах, за яких жив і творив Флобер. То не був час великих, цільних, всепереможних пристрастей — принаймні, в середовищі, яке Флобер брав до уваги, яке зображував. Навпаки, то був час невиразних, роздрібнених, перспікутаних почуттів, навіть їхніх нанесених одне на одне відтінків. Одверто пристати на чийсь бік можна було, тільки твердо знаючи, де він — цей бік, або наважившись на романтичний бунт, що поривав з дійсністю. Гюстав Флобер не був Жорж Санд: він волів залишатися коло своєї дійсності й писати пастеллю, а не олією. Такі тони відповідали його сюжетам, його героям, його світовідчужанню. То були тони його прози.

Він поспіювався з Вольтера за те, що Вольтер «умів викладати свою особисту думку, і нічого більше». І він захоплювався Гомером, Шекспіром, Гете, які

«тільки зображали, утримуючись від будь-чого іншого». Роман «Війна і мир» справив на нього величезне враження. Але авторські відступи Толстого його драгували.

Вимоги Флобера не були плодом його чисто суб'єктивних пошуків. Вони відбивали загальний процес літературного розвитку, процес перетворення автора з протагоніста на режисера свого спектаклю. Це було наближення до тієї художньої досконалості, про яку думав Енгельс, коли писав Мінні Каутській, що тенденція мусить сама по собі випливати з обставини і дії, її не слід особливо підкреслювати...

Флобер і був по-своєму тенденційним письменником. Відповідаючи Жорж Санд, яка дорікала йому за «відсутність переконань», він зазначав:

«Я ладен лопнути від стриманого гніву й обурення. Але в моєму ідеальному уявленні про Мистецтво митець мусить приховувати свої почуття й виявляти свою присутність у творі в тій самій мірі, в якій бог виявляється в природі... Мені було б дуже приємно казати те, що я думаю, і допомогти синьйору Гюставу Флоберу словами, але яке значення має вищезгаданий синьйор?»

Отже, флоберівська «безпристрасність» — це не суть, а машкара: таке саме накладення на себе вериг, як і його «прихильність» до банального, прозаїчного.

* * *

Флобер уперто, наполегливо, безнастанно шукав синтезу, прагнув до злиття, до гармонійного поєднання особистого й суспільного. Тільки шукав він цього не на зовнішній арені роману, не в сфері сюжету (який «заглушила» прозаїчна дійсність), а в більш глибоких горизонтах:

«Зобразити зчеплення почуттів надзвичайно важко, а тим часом у цьому вся суть роману, — читаємо в його листі до Луїзи Коле від 22 листопада 1852 року, — бо я наполягаю на тому, що ідеї не менш значущі, ніж факти, — треба тільки, щоб вони впливали одна з одної, як струмені каскаду, затягуючи читача у вир метафор і трепетних фраз».

Одна з головних турбот Флобера — це стиль. Саме в галузі стилю знаходив він для себе ту продохвину, через яку проза ро-

ману мусила насичуватися поезією й красою: «Бажання надати прозі ритму вірша (залишаючи прозу прозою) і змалювати буденне життя, як пишуть історію або епопею (не перекинувши сюжету), — можливо, абсурд, а можливо, — велике й дуже оригінальне завдання!»

В бажанні «надати прозі ритму вірша» вбачали елементи формалізму. І як особливо вагомий доказ «флоберівського формалізму» наводили таке місце з листа до Луїзи Коле від 16 січня 1852 року:

«Що видається мені прекрасним, що я хотів би зробити — це книгу ні про що, книгу зовнішньої прив'язі, яка трималася б сама собою, внутрішньою силою свого стилю, як земля, яку ніщо не підтримує, тримається в повітрі, — книгу, яка майже не мала б сюжету або, принаймні, в якій сюжет, якщо можна, був би майже невидимий. Найпрекрасніші — ті твори, в яких менш за все матеріального; чим більше наближається вислів до думки, чим більше прилягає до неї слово, тим твір прекрасніший».

Однак Б. Реїзов має рацію, коли застерігає від односторонніх, поверхових тлумачень цієї цитати. Від такого роду тлумачень інших його, пізніших висловлювань застерігав і сам Флобер:

«Ви завдаєте мені прикрасі, — відповідав він на закиди Жорж Санд, — приписуючи мені естетичні погляди, які мені чужі. Я вважаю, що заокруглені фрази — ніщо, але добре писати — це все...» Адже він був переконаний, що «все залежить від стилю, або, вірніше, від точки зору (підкреслено мною — Д. З.)».

Флобер і не думав видобувати з фрази якусь незалежну від змісту «риторичну» красу. Він прагнув до **точності**, і краса, що виникала при цьому, була першодусім **красою відповідності**.

Стендалівське «легковажне» ставлення до слова було неприйнятним Флоберові, здавалося йому непростенною недбалістю: «...Я читав «Червоне і чорне», річ, на мою думку, погано написана»...

Стендаль знаходив свою красу в своєрідності «екзотичних» сюжетів, у буйній пристрасності непокірливих людських характерів, і мова була для Стендаля тільки засобом будування образів. Від неї вимагалось одне — ясність, чіткість, логічність. Ні повторювання одних і тих самих

слів, ані перебої ритму не бентежили Стендаля.

Флоберу ж залишалася начебто тільки царина стилю. Не дивно, що він став чимось на зразок «фанатика слова». В тій ретельності, з якою він викінчував свої твори, було і щось наївне, щось хибне. Але не тільки.

Стендаль стояв на початку процесу. І щоб художня проза могла розвиватися, треба було розчистити шлях, тобто перш за все полемічно відкинути «помилки» минулого. В цьому — також одна з причин стилістичної «неохайності» Стендаля. Флобер весь уже зосереджений на творенні. Тому його девіз — витонченість.

Безперечно, відмінності між Флобером і Стендалем вельми істотні. І все-таки ці відмінності мають більш часткові, ніж може видатися на перший погляд, властивості. З точки зору теорії роману вони працювали в одному напрямку. Замість опосередкованого опису, замість розповіді про щось, безпосереднє зображення чогось — ось зміст цього напрямку.

Бальзак Флоберові ближчий. Однак у сфері, що її ми розглядаємо, Флобер розходився з ним, мабуть, різкіше, ніж з майже непоміченим Стендалем.

«Що за людина був би Бальзак, — вигукував Флобер, — якби він умів писати! Це єдине, чого йому бракувало. Але митець, по суті, не зробив би того, що зробив він; не було б такої повноти».

Книжка Стендаля («Червоне і чорне») — «погано написана»; Бальзак — «не вмів писати». Це не одне й те саме. І щоб зрозуміти, що це не одне й те саме, слід розібратися, який зміст вкладав Флобер у слово «митець».

Скотт регулярно видавав по два великих романи на рік. Бальзак, — бувало, і по чотири, що правда, не таких великих. Флобер за все життя встиг завершити тільки три романи, що за розмірами не перевищують «Батька Горію». І він працював не менше за Бальзака. Розповідають, що річкові капітани вночі орієнтувалися по світлу у вікні його кабінета: він був надійніший від будь-якого маяка...

Звичайно, зустрічаються різні види таланту. Один романіст пише швидше, другий повільніше. І все ж те, що Флобер просиджував по п'ять днів над однією сторінкою, а Бальзак писав по двадцять сторінок поспіль, не можна

пояснити тільки характером таланту й особистими нахилами.

«Виховання почуттів» охоплює не менший період в історії Франції, ніж «Втрачені ілюзії», і являє собою майже таку саму велику галерею різноманітних людських постатей. Але «Виховання почуттів» майже вдвічі коротше від «Втрачених ілюзій». За рахунок чого?

Бальзак писав докладно й ґрунтовно. Він вдавався в подобиці різного роду фінансових і політичних махінацій, всіляких світських інтриг. Він нанизував факти й множив приклади, сумлінно випишував портрети й інтер'єр. Він розмірковував, узагальнював, робив висновки. Матеріал, з якого Бальзак будував свої романи, не був, отже, матеріалом чисто художнім. Книжки «Людської комедії» містять цілі шари інформації історичного, економічного, навіть природознавчого характеру. Інформація ця — хоч вона й сприяє виясненню образів, проникненню в образи — сама по собі, так би мовити, «безобразна». Тим-то Бальзаку писати було легше, але він і писав довші речі.

«Наше божество тьмяніє. «Знедолені» викликають у мене величезне роздратування... Скільки відступів! Скільки їх!.. Довжелезні пояснення з приводу речей, що не мають відношення до сюжету...»

У Бальзака все це менш помітно. І потім його позахудожній матеріал, звичайно, був куди майстерніше зчеплений з сюжетом. Але, кажучи про бальзаківське «невміння писати», Флобер мав на увазі саме це. І він сам працював інакше.

«Я накреслюю всю сцену широкими штрихами, — повідомляв він Луїзі Коле в період роботи над «Боварі», — стрімко й послідовно; повторною роботою я, можливо, доб'юся стислості».

І Флобер добивався стислості. «Колії шляху стали глибші. Лікар під'їхав до Берто. Тут хлопчик, шмигнувши в якусь пролазку, зник за огорожею, вигулькнув на подвір'ї й відімкнув ворота. Кінь зсковзався по мокрому моріжку. Шарль нагинався, проїжджаючи під звислим віттям. Собаки заходилися біля буд, відчайдушно напинаючи цепи. Коли Шарль в'їхав на подвір'я, кінь злякався й шарахнув убік».

Так намальований перший приїзд Шарля Боварі на ферму пана Руо. Коротка, енергійна фраза,

що передає самі тільки дії. Нічого зайвого. Ніяких стилістичних фігур. Навіть епітетів. Зустрічаються тільки два означення, причому цілком чіткі й предметні: «мокрій моріжок» і «звисле віття». Обставина дії позначена пунктирно, за допомогою окремих, дбайливо дібраних деталей.

Флоберівська лапідарність — не самоціль. Приступаючи до Боварі, письменник, що правда, поставив перед собою завдання вкластися сторінок у триста. Але не з принципу. Стислість — один з компонентів флоберівської художньої краси. Зробити мало не кожне слово живим, звучим, значущим можна було, тільки обмежуючи себе. В противному разі значуще слово розчинилося б у лавинах описових, «безобразних» періодів.

Флобер шив за законами краси. Але шив він з бруднуватосірої тканини. Це нагадувало дитячу гру з умовами: «Так» і «ні» не казати, «чорного» й «білого» не купувати!» і створювало свої особливі складності:

«Як набридла мені «Боварі»! — скаржився Флобер Луїзі Коле. — ...Ніщо в житті не давалося мені так важко, як теперішня моя робота... Трапляються хвилини, коли я ладен плакати від безсилля... Сама по собі фраза для мене надзвичайно важка»...

Умови гри позбавляли флоберівський роман тієї «повноти», яка властива романові бальзаківському. Однак «аскетизм» Флобера мав і свої переваги. Письменник не наважувався розраховувати на зовнішні ефекти. Він міг зробити єдине — добре подати свою нудну історію. А це штовхало на пошуки нових зображальних засобів.

* * *

Емма і Шарль побували в гостях у замку маркіза. Це був замок романтичних мрій Емми. Розкішні зали. Витончені манери тих, що зібралися. Чудова музика. Вона танцювала з віконтом — «...відкритий жилет облягав його торс, як рукавичка». Все мало такий піднесений, такий поетичний вигляд! І власне життя впадалося Еммі ще жалюгіднішим...

«Коли повернулися додому, обід був ще не готовий. Пані розгнівалася. Настазі їй нагрубляла».

— Геть! — сказала Емма... — Ви знущаетесь з мене... Візьміть розрахунок!

На обід був цибульний суп і телятина зі щавлем. Сівши навпроти Емми, чоловік потер руки й щасливим голосом сказав:

— Як хороше вдома!

Чути було плач Настазі. Шарль встиг трохи повернутися до цієї бідолашної служниці. Колись, у самотні хвилини вдівства вона допомогла йому скоротати немало вечорів. Вона була його першою пацієнткою, найдавнішою його знайомою в окрузі.

— Ти справді проженеш її? — сказав він нарешті.

— Так. Хто мені заборонить? — відповіла дружина.

Коротенький епізод. Побутова сценка в родині Боварі. Бура в склянці каламутної водиці. Ніяких оцінок, ніяких висновків. Повідомляються тільки факти. Та й вони наведені вкрай скупі. Але за всім цим — цілий візерунок почуттів, взаємовідносин, суперечностей, витканих складними ходами авторської думки.

Після відвідання замка «подружжя кубельце» особливо ненависне Еммі. Незначного приводу досить для того, щоб її роздратування вихолалося назовні: «...обід був ще не готовий». Слід гадати, таке траплялося й раніше, але не давало істеричних спалахів. Адже Настазі здивована, навіть обурена незвичною реакцією Емми: «Пані розгнівалася. Настазі її нагрубніла». Це сказано немовби від імені служниці. «Пані» — слово з її лексики. Ні Емма себе, ані Шарль Емму так ні називати, ані сприймати не можуть.

Однак справа не тільки в тому, що Настазі нагрубніла. Важливо, що нагрубніла вона саме зараз. В замку Емма бачила вишколених слуг: «О сьомій подали обід..., метрдотель у шовкових панчохах, у коротких штаних, у білій краватці й жабо подавав гостям тарелі з уже нарізаними стравами й одним рухом ложки скидав на тарілку той шматок, на який йому вказували». То були не люди, а автомати, що існують заради зручності людей. Між ними та їхніми хазаями лежала непрохідна, мало не біологічна границя.

Бути маркізою — новий ідеал Емми. І вона несвідомо в нього перетілилася. Її образила не стільки навіть нечемність Настазі, скільки фамільярність. І вона зробила так, як в її уяві мусила зробити маркіза: вказала нахабниці на двері. Емма і з Шарлем

розмовляє, «як маркіза». На запитання, чи справді вона має намір прогнати Настазі, вона відповідає: «Так. Хто мені заборонить?» Її зневага до чоловіка набуває майже соціального характеру. Він не просто дурніший; він — нижчий.

І тут-таки письменник навмисно грубо, в лоб зіштовхує світовідчуження Емми з світовідчуженням Шарля. Емма вигнала Настазі. Але це, певна річ, не означало, що та повинна відразу ж піти геть. Вона ще доварює обід, схиплюючи й витираючи брудним фартухом очі. А Емма й Шарль чекають, доки вона впрограється. Однак, усе це випущено. Зразу ж за словами Емми про розрахунок іде: «На обід був цибульний суп і телятина зі щавлем». Перед нами Шарль в його міщанській стихії, який їсть страви, приготовані за його смаком. І якби не різкий перехід, ми б не відчували так явно, що чоловік і жінка просто не спроможні розуміти одне одного. Перебування в замку втомило Шарля, надокучило йому. І над паруючою тарілкою з цибульним супом, він, умировотворений і самовдоволений, вигукує: «Як хороше вдома!»

Він кидає ці слова в напружену атмосферу й у найменш слушний момент. Він не тільки думає й відчуває інакше, ніж Емма. Він ще й сліпий. Він не здатний збагнути, що ж саме відбувається в його домі. Не можна сказати, що сутічка між дружиною й служницею зовсім не займають думок Шарля. Навпаки, впродовж усього обіду він розмірковує про це. Але підходить до того, що сталося, з якогось зовсім іншого, свого боку. Йому шкода Настазі. Адже він, по суті, добра людина! Однак, коли розібратися, йому шкода Настазі тільки тому, що він «встиг трохи повернутися до цієї бідолашної служниці». Ні, Шарль не егоїст. Він — егоцентрик. Не з лихого заміру, а через свою обмеженість. Він і не уявляє собі, що можна жити інакше й бачити навколишню дійсність в іншому світлі, ніж живе й бачить її він. В цьому — головне джерело його сімейної драми.

«Ти справді проженеш її? — сказав він нарешті».

Чому не просто «сказав він», а «сказав... нарешті»? В слові цьому закладений великий художній зміст. Флобер не дав ніяких певних відомостей про те,

як проходив обід. Але — дивна річ — ми бачимо все. Обід пройшов у мовчанні, крижаному — з боку Емми й трохи неухважливо — з боку Шарля: він смакував свій суп і думав про Настазі. Все це ми бачимо завдяки слову «нарешті». Раз «сказав він нарешті», то, виходить, перед тим нічого не було сказано і, отже, поставлене Шарлем запитання було наслідком його роздумів. Тобто абзац, у якому йдеться про прихильність Шарля до «бідолашної служниці» — це не об'єктивне авторське викладення суті речей (хоча за формою воно й є таким), а викладення суб'єктивних думок героя.

Отже, обід «заповнений» Шарлем. Емма немовби відсутня. Легко уявити собі, що вона майже нічого не їсть, щільно стискує губи, втуплюється очима, які нічого не бачать, у свою тарілку. Вона й справді «відсутня». Вдома — Шарль, Емма — тут тільки в ув'язненні. Крім того, «відсутність» Емми ще раз підкреслює, що Шарль не розуміє, не може зрозуміти її, що між ними — стіна.

Все це не розказано нам, а показано. За допомогою точного вибору слів, їх розміщення, за допомогою інтонацій і навіть фігур умовчання. Причому і самі умовчання можуть переслідувати різні цілі. Проміжок між сваркою жінок і початком обіду випущений заради посилення контрасту. Флобер пожертвував ним в ім'я чогось іншого. Обід же не змальований заради самого себе. Непрямі натяки створюють тут вільніший і, зрештою, ширший образ.

Звичайно, повністю витягти з проаналізованого епізоду його зміст можна тільки в тому випадку, коли маєш перед очима цільний контекст роману. Але це не ставить під сумнів ні наші витяги, ані, тим більше, флоберівський метод.

Флобер мріяв про роман, побудований, передусім, на «зчепленні почуттів», а не фактів, тобто не стільки на зв'язках сюжетних, скільки на зв'язках «ідей». І Флобер такий роман створив.

Метрдотель із замка маркіза не має — з точки зору фабули — нічого спільного із служницею Настазі. З цієї точки зору він і взагалі не потрібен. В середині ж свого епізоду він виконує функцію чисто описову: є однією з «деталей» картини великосвітського балу. Однак уже через кілька сторінок «ідеальний»

метрдетель входить у свідомість (або, точніше, у підсвідомість) Емми, як антитеза до «поганої» Настазі. Та й уся сцена балу обумовлює настрій героїні. А настрій цей дозволяє виявлятися її людській сутності тощо. Епізоди книжки внутрішньо, часто поза сюжетом, перехреснюються, поєднуються між собою, немовби напливають один на одного, утворюючи єдину композиційну структуру.

Такий архітектонічний принцип не був, природно, відкриттям Флобера. Йому — в більшій чи меншій мірі — підпорядкований кожен роман, що стоїть на досить високому ступені історичного розвитку жанру. Але для Флобера принцип цей — провідний. І потім Флобер був, очевидно, першим, з-поміж тих письменників Заходу, які застосували його цілком свідомо.

Взаємна залежність образів, деталей, мотивів — характерна риса флоберівської творчості.

Свої — часом неминучі — авторські відступи й описи Флобер прагне вводити в русло дії, що безперервно тече. Йому треба було змалювати будинок Боварі в Тості, і він мотивує цю інформацію екскурсією Емми по її нових володіннях. Іонвіль подано очима мандрівника, що вперше в'їздить у містечко на диліжансі. Ресторанчик на вулиці Лагарі, куди Фредерік ходив обідати «по абонементу за сорок три су», представлений читачеві через сприйняття героя:

«Він із зневагою дивився на стару стойку червоного дерева, на брудні серветки, на неохайне срібло й на капелюхи, що висіли на стіні. Його оточували студенти, такі ж самі, як і він».

Раніше в романах картини природи нерідко служили цілям поетичного прикрашення. Вони були спрямовані безпосередньо на читача й не мали прямого відношення до героїв. В «Мадам Боварі» й у «Вихованні почуттів» пейзаж пройнятий настроями Емми або Фредеріка.

В лісі під час верхової прогулянки Емма віддалася Родольфу:

«Спадали вечірні тіні, скісне проміння сонця засліплювало її очі, проникаючи крізь віття. Довкола неї тут і там, на листі й на траві, тремтіли плямочки світла, немов тут літали колібрі й на люту губили пір'я. Тиша була всюди; щось ніжне, здавалося, лилося від дерев; Емма відчувала, як знов заколотилося її сер-

це, як кров теплим струменем бігла по тілу. І тоді вона почула вдалині, над лісом, на горбах, неясний і протяжний крик, чийсь співучий голос, і мовчки стала прислухатися, як він, наче музика, зливався з останнім трепетом її схвилюваних нервів. Родольф, тримаючи в зубах сигару, зв'язував повід, що урвався, підрізаючи його складаним ножем».

Пейзаж чудовий. Просто фантастично прекрасний. Але не сам по собі. Таким його зробила Емма. Вона зазнала блаженства, і світ відкрився їй в усій чарівності своїх звуків та фарб. Однак і вона наповнила ліс своїм захопленням. Вона побачила його, вона присвоїла його...

А наприкінці абзацу Флобер поставив фразу: **«Родольф, тримаючи в зубах сигару, зв'язував повід, що урвався, підрізаючи його складаним ножем»**. Поставив, як щось само собою зрозуміле, немовби тільки констатуючи факт: повід урвався, його треба зв'язати, інакше додому не повернешся!

Але в цьому «природному» суспільстві двох начал, що виключають одне одного, — Емми, яка вслухається в таємничі голоси природи, і глухого до них Родольфа, який з сигарою в зубах робить те, без чого не можна обійтися, — ховається могутня вибухова сила. Банальна проза вторгається в царство поезії, руйнує, розвіює чари. Все буденно, все тривіально. Ніякого чуда не сталося. Був звичайнісінький адюльтер.

Зауважимо, однак, що бачить це тільки читач. Для Емми чудо триває:

«Вони повернулися в Іонвіль тим самим шляхом... Ніщо довкола не змінилося; а тим часом для Емми сталося щось більш значне, ніж якби гори зрушили з місця».

Задовольнивши похоть, Родольф почав спокійно й діловито готуватися до від'їзду. Він робив саме те, чого не смів робити створений Емминою уявою Родольф. Але Емма не помітила другого Родольфа, не розгледіла в ньому ситого самця. Тому що вона надто найвна, надто довіряла? Ні. Скоріше через обмеженість і душевну сліпоту. Вона зайнята тільки собою. І в цьому розумінні недалеко пішла від чоловіка. Так само, як Шарль, вона живе серед тісних стін свого маленького світу. Вона все вигадала — шляхетного коханого, своє глибоке почуття до нього, навіть

свій екстаз перед лицем величної природи...

А ліс усе ж таки був, красень-ліс. Хоча в ньому й не літали колібрі. Втім-то й полягає трагедія мадам Боварі. Вона шукає не там і знаходить не те. Пошлість перетворює на поезію, поезію — на пошлість. Вона краща за своє оточення і тому ще гірша за нього, чистіша і тому брудніша. Вона не хоче бути Шарлем і не може стати нічим іншим. Винні люди. Винна вона. І ніхто не винен, крім безвідрадної тупості прозаїчного буття.

В розглянутому уривку Флобер розповів про Еммину трагедію мовою художніх образів. Саме **художніх**, а не просто **поетичних**.

Спочатку перед читачем постає картина природи. Вона поетична. Вона могла б бути поетична й сама по собі. Але тоді вона не була б художньою — існувала б тільки на поверхні твору, не змикаючись з його суттю. У Флобера картина ця художня. Вона злита із світовідчужанням Емми, навіть оживлена особистістю Емми. В неї функція не тільки декоративна. В неї взагалі багато функцій: вона, наприклад, додає до характеру Емми якийсь новий штрих. Художність передбачає багатофункціональність і взаємну залежність усіх елементів тексту. Це краса, видобута передусім із сполучень, які кидають на кожну деталь світло підвищеної значущості.

Але в нашому випадку така значущість поки що порівняно невелика. Що ми довідалися про Емму? Вона здатна захоплюватися природою, вбирати в себе її красу. Це — не властивість характеру. Принаймні, вона не постійна і не певна. За відповідних умов на те саме здатна зла й добра, поверхова й глибока натура. Видно не її ставлення до світу, а її ставлення до себе.

Потім до картини природи додається інформація про Родольфа, який лагодить зброю. І саме тепер, коли безпосередній поетизм починає піддаватися руйнуванню, створений Флобером образ набуває художньої викиненості. В сполученні з Родольфовою ницістю Еммина «піднесеність» виливається, нарешті, в рису характеру. Наше уявлення про героїню розширюється, об'єктивізується. Стає певним.

Але що ж, власне, зробив Флобер? Поставив у потрібному міс-

ці фразу. Це — акт формальний. Чи не впливає з цього, що художнє — форма, в кращому разі — стиль? Ні. Художнє — в першу чергу, нерозривність форми й змісту. Бо, як ми бачили, те, що зробив Флобер, — **змістовно**. Він зіткнув між собою не дві форми, а два змісти: світ Емми із світом Родольфа, штучну, фальшиву, банальну «поезію» з цілковитою «прозою». І одержав третє, найглибше — єдиний світ буржуазної духовної деградації, світ, що його роздирають німі трагедії.

Поетичний образ, звичайно, не завжди просто орнаментальний. Але цілком змістовним він може стати тільки в одному випадку: якщо змістовий матеріал твору поетичний сам по собі. Тим-то справжньою сферою історичного існування цього образу була епоха добуржуазна, тобто — за Ге-

гелем — «героїчна епоха, яка безпосередньо властива поезії та мистецтву». Згодом починається поступова трансформація й витиснення поетичного образу. Адже він до певної міри нормативний. Його суть, так би мовити, задана наперед, замкнена в своїй власній первісній формі, обмежена нею. Не випадково саме мистецтво поетичне виробило систему постійних фігур і тропів і переважно оперувало ними.

Художній образ більш гнучкий. В ньому немає нічого застиглого, визначеного заздалегідь. Художнє здатне видобувати свою красу з будь-якого матеріалу.

Все це і мав на увазі Флобер, коли писав:

«Форма, стаючи більш майстерною, витончується; вона відходить від літературності, правил,

строгих розмірів, кидає епос заради роману, вірш заради прози...»

Можливо, сцена битви під Ватерлоо в «Пармському монастирі» Стендаля й має художню цінність, якої Флобер ніде не досягав. Однак це — тільки один епізод. Романи Флобера **художні** в кожному своєму рядку.

Флобер сказав про себе:

«Я ніколи далеко не піду, я знаю, чого мені бракує, а завдання, яке я поставив перед собою, виконає інший; я скерую на цей шлях кого-небудь талановитішого, з природженими **здібностями**».

І після Флобера з'явився Мопассан. Та й не тільки він. Весь сучасний роман багато чого запозичив у Флобера, запозичив у мірі куди більшій, ніж це заведено визнавати.

КАТЕГОРИЧНА ВІДПОВІДЬ ВСЕСВІТУ

ЛІКАРЮ, ВИЛІКУЙСЯ САМ! У шведському місті Гетеборзі злодії обікрали будинок У. Свенсона, який є директором місцевого відділення великого страхового товариства, що страхує, головним чином, від хатніх крадіжок. У. Свенсон, як виявилось, не був застрахований.

«КУРИТИ ЗАБОРОНЕНО!». Міське трамвайне управління у Воллонгону (Австралія) замовило велику кількість табличок з написом «Курити заборонено». Старі таблички, які висять у вагонах, від постійного куріння пасажирів вкрилися таким шаром кіптяви, що на них неможливо нічого прочитати.

МАЙЖЕ, ЯК У КІНО-ФІЛЬМІ. Коли обнародували духовницю померлого римського багатія, 72-річного Джузеппе Пітті, виявилось, що він, не маючи ніяких спадкоємців, заповів усі свої гроші трьом останнім візникам італійської столиці. Щасливі візники, діставши цю негадану спадщину, придбали собі автомобілі і перетворилися на водіїв таксі.

КАТЕГОРИЧНА ВІДПОВІДЬ. Міський суд Йенчепінга в Швеції викликав одного мешканця на судові засідання. Але повістка повернулася назад з помітною поштою «Адресат помер». Щоб перевірити вірогідність цього повідомлення, суддя вирішив надіслати повторний виклик. І одержав від пошти сердиту відповідь: «Адресат й досі мертвий!».

ЗАПРОШЕННЯ ДО КРИТИКИ. В одному з великих ресторанів Лос-Анжелоса висить така об'ява: «Якщо ви незадоволені нашим обслуговуванням і хочете поскаржитися, звертайтеся, будь ласка, до адміністратора. Ви його, напевне, добре знаєте — це колишній чемпіон нашого міста з боксу і кетчу».

ХУВЕНСІО ВАЛЬЄ,
Чилійський поет

„МОЯ ДРУГА ПРЕМІЯ“

Багато тисяч кілометрів відділяють Чилі від СРСР. Та для правдивого слова, зігрітого серцем художника, нема перешкод, якою б мовою це слово не було написане. З розмови про це й починається наше знайомство з відомим чилійським поетом Хувенсіо Вальє та його дружиною донною Марією, що вперше приїхали до нашої країни.

Перу Хувенсіо Вальє належить вісім ліричних збірок, і вони користуються на його батьківщині великою популярністю. Про що ж йдеться в цих книгах?

— Тема моєї творчості, — говорить 66-річний поет, — людина і природа. Це вічна, невичерпна тема. В кожному епоху і кожним поетом вона розв'язувалася по-своєму — інакше не було б поезії. Але справжній поет лише той, хто до кінця відчуває свою відповідальність перед часом і собою. А відповідальність ця дуже велика.

Наш співбесідник переконано підкреслює, що справжні поетичні твори, складені прогресивно настроєними митцями і співзвучні часові, дадуть майбутньому поколінню більше матеріалу для роздумів про нашу епоху, ніж деякі підручники з історії.

Людина і природа. Можливо, в такій країні, як Чилі, де грізні сили природи у вигляді землетрусів, повеней, вулканічних вибухів досить часто нагадують про себе, ця тема особливо гостра, злободенна?

— Так, — погоджується Хувенсіо Вальє. — Перед лицем такої стихії, людина може виявитися безсилою. Але мені вона такою не здається. Я знаю, що людина здатна змінити природу, як і соціальні умови, в яких живе. І я оспівую таку людину.

Розмова заходить про літературу Чилі. За авторитетним свідченням нашого співрозмовника, в ній переважає поезія, очолювана таким всесвітньвідомим майстром, як Пабло Неруда. З цілком зрозумілою скромністю Хувенсіо Вальє зазначає, що за цим «правофланговим» чилійською поезією одним з перших йде він сам, — тонкий і проникливий лірик.

Успішно розвивається й чилійська проза, представлена такими талановитими новелістами, як Мануель Рохас, Альберто Ромеро, Гонсалес Вера та ін. Але навіть їхні книги розходяться невеличкими тиражами. Чим це пояснюється?

— Хоча інтерес до книги в Чилі більший, ніж в будь-якій іншій країні Латинської Америки, — пояснює Хувенсіо Вальє, — все ж книга не стала у нас народним надбанням. Причини? Їх варто шукати в

соціальних умовах. Все це, звичайно, позначається на тиражах. Але й за цих умов вони могли б бути значно більші, коли б не митні кордони на шляху просування наших книг в Аргентину, Колумбію та інші країни іспанської мови, де до них виявляється інтерес.

Х. Вальє вперше на нашій землі.

— Ми з дружиною сповнені найяскравіших вражень од знайомства з радянською країною, — каже він.

Подружжя Вальє наперебій розповідає про те, що вони встигли побачити в Радянському Союзі.

— Коли ми потрапили на Красну площу й схилили голови перед мавзолеєм Леніна, ми обидва відчували, що перебуваємо в тому місці, яке по праву є символом всього прогресивного на землі, — кажуть чилійські гості.

Вони в захопленні від Ленінграда, Києва, Тбілісі. Кожне з цих міст полонило їх своєю національною своєрідністю, багатющим зібранням культурних цінностей.

Але найбільше враження справила на наших співбесідників гостинність радянських людей.

— Коли я їхав сюди, — жваво жестикулює Хувенсіо Вальє, — то сподівався побачити уклад життя, відмінний од чилійського. Так воно, звичайно, і виявилось, коли говорити про соціальний аспект буття. Та все-таки є одна характерна риса, яка відрізняє саме радянську людину — це її рідкісна гостинність, доброзичливість, якась особлива теплота.

І ще одна деталь впадає в очі гостям з Чилі: великий інтерес радянських людей до культури і мистецтва цієї далекої країни.

Так, інтерес до культури латиноамериканських країн і, зокрема, до культури Чилі, в СРСР великий. А який інтерес у Чилі до Радянського Союзу?

— Величезний, але, на жаль, він мало задовольняється, — відповідає на запитання поет. — Маяковський, Шолохов, Євтушенко, Еренбург — ці імена відомі чилійському читачеві. Але в бібліотеках дуже мало книг радянських письменників іспанською мовою. Попит перевищує пропозиції. Радянське мистецтво знають в Чилі, головним чином, з кінофільмів.

Про їх популярність свідчить факт, про який ми почули від наших співрозмовників.

— Коли на екрани виходить американський фільм, — розповідають вони, — рядовий чилієць вагається: чи варто йому йти до кінотеатру. Коли ж з'являється реклама радянського фільму, турбота лише одна: як дістати квитки.

— Цей рік, — каже на завершення чилійський поет, — щасливий в моєму житті: за свої твори я удостоєний Національної літературної премії Чилі. Та це не єдина премія, отримана мною цього року: друга — і дуже цінна премія — запрошення Спільки радянських письменників відвідати СРСР.

Це дало мені можливість здійснити те, про що я мріяв, до чого прагнув — на власні очі побачити радянську країну, потиснути руку її чудовим людям.

АВСТРІЯ

Фріц Гохвельдер, один з провідних австрійських драматургів, написав нову сатиричну п'єсу «Збирач малини». Критика відзначає, що п'єса написана під впливом гоголівського «Ревізора». Австрійський драматург теж змальовує у своїй п'єсі приїзд до одного невеликого міста невідомого з столиці.

Пройдисвіт з п'єси Фріца Гохвельдера видає себе за колишнього есесівця. І до нього липнуть неонацисти, колишні гітлерівці, вселяючи фашистський набрід. Для Австрії, де останнім часом нацисти особливо знахабніли, проблема боротьби з відродженням фашизму набуває дедалі більшої гостроти.

АНГЛІЯ

Газета «Морнінг стар» вмістила враження свого рецензента Ніни Хіббін від перегляду українського фільму «Тіні забутих предків».

«Розповідь ведеться, — пише Ніна Хіббін, — за допомогою найдинамічніших засобів, що є в арсеналі кіно. Дивовижну низку стародавніх звичаїв, забобонів, релігійних традицій, свят відтворено на екрані талановитим оператором у фантастичних кольорах і в сміливій новаторській манері».

Газета «Морнінг стар» вмістила кадр з фільму «Тіні забутих предків».

СПІВАКИ В НАРОДНОМУ ТЕАТРІ

Національний Народний театр, який, перебуваючи під керівництвом Жана Вілара, мав майже виключно класичний репертуар, зараз увійшов у нову фазу. В залі ННТ протягом кількох місяців виступали співаки — Жюльєтт Греко і Жорж Брассенс.

Прихильникам таланту цих естрадних акторів доводилось купувати квитки наперед за два тижні, настільки була популярна в Парижі нова програма ННТ.

Жюльєтт Греко, за одностайним визнанням спеціалістів, показала зовсім незвичну виконавську манеру. Слухачі не підспівують їй, не відбивають такт ногами, не кричать, як це трапляється з іншими шансоньє, бо слова пісень Греко перш за все примушують людей замислюватись над життям. З талановитою співачкою нещодавно познайомилися й на Україні під час її гастролей в Радянському Союзі.

Жорж Брассенс залишився вірний своїй виконавській манері. Його пісні мають ритм метронома, а кожне слово, як і раніше, він поділяє на дві частини, чітко вимовляючи кожний склад. Жорж Брассенс надзвичайно обдарований поет і композитор — текст і музику своїх пісень він пише сам.

Співає Жюльєтт Греко.

КНИГА ЩИРОГО ПОЧУТТЯ

Десять років тому французький письменник Раймон Жак повернувся з В'єтнаму. Він кілька років прожив у цій країні, бачив її перші кроки на шляху вільного життя і зберіг у серці щирі симпатії до в'єтнамського народу. Як розповідає Р. Жак, він з великим боєм стежить тепер за подіями в тій далекій країні. «Страждання в'єтнамського народу стали моїми стражданнями, — каже письменник, — і я не міг про це не написати...»

Так з'явився роман Раймона Жака «Село». В ньому йдеться про трагічну долю знищеного війною в'єтнамського села. Раймон Жак пише і про голод, і про корупцію сайгонських правителів, і про аморальність, яку несуть з собою американці. Розповідь про трагічну долю одного села виростає в картину трагедії цілого народу.

Рецензент газети «Монд» пише, що в центрі твору Р. Жака — надзвичайно яскрава постать мужньої в'єтнам-

ської жінки Ксуан. Вона стала безстрашною революціонеркою, борцем проти поневолювачів її народу.

Як підкреслює преса, успіх твору Раймона Жака визначений високими

художніми якостями, а також тим, що з кожним днем ширшає хвиля протесту французького народу проти злочинної війни американських агресорів у В'єтнамі.

КІНОРОЗПОВІДЬ ПРО МОЦАРТА

Майже три роки тривала робота над фільмом про видатного композитора XVIII сторіччя Вольфганга-Амдея Моцарта. Авторам сценарію — німецькому музикознавцеві, дослідникові творчості композитора Л. Бешу і режисерові Г. К. Фішеру допомагали в їхній роботі працівники численних наукових і музичних закладів. Цінні матеріали надали в їхнє розпорядження Музей Моцарта в Зальцбургу, Німецьке Моцартівське товариство, Британський музей, Національна бібліотека в Парижі.

Режисер Фішер розповів в інтерв'ю для преси, що фільм про Моцарта був задуманий як науково-популярний, але оскільки матеріалу назбира-

лося дуже багато, фільм вирішили зробити повнометражним.

Цікаво, що режисер обійшовся зовсім без акторів. В картині використані сцени з опер композитора, виступи відомих співаків, диригентів, музикознавців тощо. Режисер, на думку численних рецензентів, знайшов нові творчі прийоми для поєднання цього матеріалу з розповіддю про моцартівські місця.

Музика Моцарта у фільмі звучить у виконанні найкращих оркестрів світу, під керівництвом видатних диригентів, звучать голоси відомих співаків. «Все, що глядач почує і побачить у нашому фільмі,— каже Ганс Конрад Фішер,— має бути гідне Моцарта».

РОССЕЛЛІНІ Й ТЕЛЕБАЧЕННЯ

Нещодавно італійський режисер Роберто Росселліні показав по паризькому телебаченню свою нову роботу з французької історії. Телевізійний фільм «Взяття влади Людовіком XIV» незабаром вийде і на екрани кінотеатрів. Ця кольорова картина, що відтворює часи правління «Король-Сонця», демонструється дві години. Росселліні прийняв замовлення французького уряду зняти цей телефільм, оскільки в Італії не знайшлося продюсера, який погодився б фінансувати надто сміливі плани режисера.

«Фільм «Взяття влади Людовіком XIV» — це серйозна робота,— заявив Роберто Росселліні в розмові з кореспондентом газети «Юманіте діманш». — Це есе, в якому збережено всю історичну правду. Ми спробували показати, так би мовити, саму техніку державного перевороту... На мою думку, в фільмі дуже багато пізнавального матеріалу. Взагалі я вважаю, що телебачення мусить робити свій внесок у естетичне і культурне виховання. В цьому напрямку я працюватиму й далі».

Роль Людовіка XIV в картині виконує провінціальний театральний режисер Жан-Марі Патте, схожий на «Король-Сонця» обличчям і, як король, невисокий на зріст. Решту ролей теж виконували не професіонали.

«Дивлячись новий фільм Росселліні, — зазначає «Юманіте діманш», — ми святкували одну з великих перемог телебачення».

Людовік XIV у виконанні Жана-Марі Патте.

* * *

У Лондоні відбулася прем'єра нового фільму Чапліна «Графиня з Гонконга», в якому роль збіднілої аристократки виконує Софі Лорен, а дипломата-мільйонера, з яким вона зустрічається на пароплаві, грає аме-

Кадр з фільму «Графиня з Гонконга».

риканський актор Марлон Брандо. У фільмі також зайняті дочки Чапліна Жеральдіна, Жозефіна та Вікторія і син Сідней. Англійська преса вмістила захоплені відгуки про новий твір Чапліна.

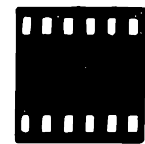
БРАЗИЛІЯ

«Боса Нова» — це назва бразильських ансамблів, які у своєму мистецтві поєднують національний музичний фольклор і сучасні джазові ритми. Таких колективів у країні чимало, але найбільшу популярність здобув колектив «Боса Нова до Бразіль», очолений Рубеном Бассіні та Жорже Арену. Учасники ансамблю, віддаючи, звичайно, певну данину популярним у Бразилії джазовим ритмам, зберігають увесь колорит народного співу.

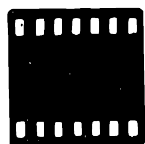
«Боса Нова до Бразіль», — пише газета «Коррейо да Манья», — веде боротьбу проти чужих впливів, захищаючи нашу музичну національну культуру і традиції».

НДР

В одній з берлінських художніх галерей зібрано понад триста експонатів, так чи інакше пов'язаних з творчістю Бертольта Брехта. Поряд з роботами художника Шерера, за якими створювалися в 1925 році декорації спектаклю «Ваал», на виставці можна побачити манети декорацій «Балади про мертвого солдата» (1966 рік) тощо.

НЕВЕНА КОКАНОВА

Невена Коканова.

В житті кожної людини бувають дні, коли невдача й успіх переплітаються так, що їх не можна розділити.

Саме такий день довелося пережити шість років тому молодій болгарській актрисі Невені Кокановій. Вона тоді тільки закінчила

школу і вирішила піти вчитись до Інституту театрального мистецтва.

Йшли приймальні іспити, біля аудиторії, де засідала комісія, зібралися схвильовані юнаки і дівча-

та. Двері розчинилися й до парубка плачучи вибігла Невена:

— Я розгубилася... Я провалилася...

До дівчат підійшов літній мужчина і звернувся до Коканової:

— Я директор Ямбольського Народного театру Крюгер Николов. В цьому сезоні ми ставитимемо «Ромео і Джульєтту». Пропоную вам роль.

А через три місяці Невена Коканова зіграла головну роль у п'єсі Лопе де Веги «Хитроумна закохана». Саме тоді кінорежисер Янко Янков побачив молододу актрису і запропонував їй зніматися у фільмі «Роки кохання».

Кадр з фільму «Карамболь».

Незважаючи на молодість, Невена Коканова вже зіграла більше десяти ролей у кіно, створивши незабутні образи болгарських жінок. Її улюбленим героїням притаманна надзвичайна моральна чистота.

Незабутнє враження залишає гра Невени Коканової у фільмі «Тютюн», знятого за однойменним романом болгарського письменника Димитра Димова, та у фільмі «Викрадач персиків»; обидві картини знайомі нашому глядачеві.

Незбаром Невена Коканова

виступить у фільмі режисера Любомира Шарланджієва «Карамболь».

«В «Карамболі» я граю роль оперної співачки, — розповідає Невена. — На щастя, співати мені не треба, але танцювати доведеться. Ця роль приваблює мене своєю складністю, темпераментом».

У минулому році Коканова знімалася у фільмі югославського режисера Жіки Митровича «Розрив». Її партнерами були популярні актори Александр Гаврич і Драган Оцоколич. В «Розриві» Коканова грає жінку-лікаря.

Невена Коканова — чудова комедійна актриса, вона з успіхом виступає на сцені Софійського театру сатири. Її можна побачити і на театральній сцені, і на естраді, і по телебаченню. Тому не дивно, що вона одна з найпопулярніших актрис у Болгарії.

Кореспондент болгарського журналу «Филмови новини» Григор Чернев дає таку оцінку творчості Невени Коканової:

«Невена Коканова ще дуже молода актриса, і ми віримо, що Театр сатири, естрада, фільми

Коканова у фільмі «Тютюн».

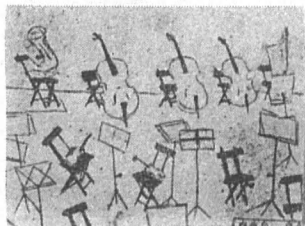
«Тютюн» та «Викрадач персиків» — це тільки трамплін, який допоможе їй досягти ще більших успіхів на важкому акторському шляху».

Кадр з фільму «Викрадач персиків».

ПОЛЬЩА

Наприкінці минулого року у Варшаві відбувся Конгрес польської культури. З нагоди визначної події у житті польського народу було відкрито фестиваль образотворчого мистецтва «Варшава—1966», який складався з п'яти виставок: живопису, скульптури, графіки, архітектури та народного прикладного мистецтва. У цих виставках взяли участь 380 митців, було експоновано 662 роботи.

Збігнев Лоскот «Антракт».

Особливий інтерес викликала виставка польської графіки, яка відзначалася багатством експонатів, цікавою тематикою творів, високою технікою.

РУМУНІЯ

Бухарестське музичне видавництво випустило книжку Петре Гяце і Клері Селеларіє «Марія Тенасе і румунська пісня».

Марія Тенасе — одна з найоригінальніших виконавиць румунської народної пісні, мистецтво якої високо цінували і гаряче любили Джордже Енеску, Михайл Садовяну, Тудор Аргезі та інші видатні діячі Румунії.

«Голос Марії Тенасе — це голос людський, селянський, а це значить повний здоровий сили, свіжий і соковитий. Вона їздила по міських околицях і селах, знайомилась з народними музикантами — леутарами, збирала справжні народні пісні», — писав про неї ще у 1938 році один з румунських критиків.

В книзі про Марію Тенасе зібрано багатий біографічний матеріал та висловлювання сучасників видатної співачки.

США

Видатні американські актори старшого покоління — Кірі Дуглас та Ентоні Куїні, вирішивши стати продюсерами, заснували власну кіностудію. К. Дуглас разом

ГЕРОЇ БРЕХТА В ОПЕРІ

Німецький композитор Пауль Дессау, друг Бертольта Брехта, ще за життя видатного драматурга обговорював з ним ідею створення опери за його п'єсою «Пан Пунтіла та його слуга Матті». Це було десять років тому, а нещодавно відбулася прем'єра опери Дессау «Пунтіла».

Народна драма Брехта про фінського поміщика Пунтілу обійшла сцени мало не цілого світу. Образ Пунтіли належить до кращих у великій галереї персонажів, створених Брехтом. Так само і слуга Матті — розумний, дотепний — одна з найцікавіших постатей драматургії Брехта.

Газета «Нойєс Дойчланд» пише, що прем'єра «Пунтіли» в Берлінській державній опері користалася великим і заслуженим успіхом. «Берлінер цайтунг» називає нову виставу значним явищем в театральному і громадському житті Німецької Демократичної Республіки. Критик Манфред Шуберт пише, що новий твір Пауля Дессау свідчить про можливості, які відкриває перед композиторами метод соціалістичного реалізму в оперному мистецтві. «Пауль Дессау, — зазначає

Сцена з опери Пауля Дессау «Пунтіла».

М. Шуберт, — виграв ще одну битву у війні за прогресивний музичний театр».

РОЗПОВІДАЄ ДОЧКА О'КЕЙСІ

Шіван О'Кейсі.

Кореспондент газети «Морнінг стар» Джек Сазерленд зустрівся з дочкою уславленого драматурга Шо-на О'Кейсі Шіван, однією з провідних молодих акторок англійської сцени.

Перш за все Джек Сазерленд поцікавився, як саме Шіван спало на думку стати актрисою.

— Все почалося ще в школі, — сказала Шіван, — хоча, звичайно, у нас вдома весь час точилися розмови про театр, а моя мати була драматичною актрисою і співачкою.

Далі Шіван згадує, що до О'Кейсі часто приїздили в гості актори і театральні режисери, не лише англійські та ірландські, а й американські, і російські.

Вперше виступати на сцені дівчина почала в аматорських спектаклях Дарлінгтонської школи, куди О'Кейсі віддав дітей вчитись за порадою Бернарда Шоу. Саме шкільна вчителька і заохотила дівчину до театру, доручаючи їй відповідальні ролі.

— Батько хотів, щоб я стала художницею або біологом, — розповідає далі Шіван О'Кейсі, — але коли я сказала, що мрію про театр, розраховати не став. Він лише зауважив, що я обираю найгіршу професію. Це було

десять років тому, коли мені щойно сповнилося шістнадцять.

Джек Сазерленд, нагадавши, що Шон О'Кейсі завжди називав себе більшовиком, попросив Шіван розповісти про політичні переконання батька.

— Головною рисою Шона О'Кейсі, — сказала вона, — я вважаю те, що

він завжди був людиною принципою. Після його смерті вже опубліковано чимало нісенітниць. Кажуть, наприклад, що батько не любив людей, мав кепську вдачу. Це неправда. Просто дехто не хоче визнати, що представник робітничого класу, яким був мій батько, може досягти таких блискучих висот.

75 РОКІВ НА СЦЕНІ

Комедія, про яку було сказано, що вона «житиме, доки існуватиме англійська мова», ось уже майже сімдесять років не сходить зі сцен лондонських театрів. Йдеться про п'є-

су Оскара Уайльда «Віяло леді Віндермір».

Прем'єра її побачила світло рампи в лютому 1892 року в театрі «Сейнт-Джеймс». Це була перша п'єса написана тридцятисемирічним Уайльдом в незвичній для того часу новій і оригінальній манері. Режисер-постановник «Віяла леді Віндермір» Джордж Александер чимало ризикував, вкладаючи власні кошти в спектакль. А тим часом вікторіанський глядач сприйняв п'єсу більш ніж прихильно: протягом шести місяців 1892 року її поставлено понад сто п'ятдесят разів.

Розповідають, що коли після прем'єри 20 лютого 1892 року глядачі викликали на сцену автора, вони були збентежені його виступом.

«Леді і джентльмени, — заявив Уайльд. — Я прекрасно розважився тут. Актори чарівно відтворили цю чудову п'єсу. Я поздоровляю вас з великим успіхом вистави. Я пересвідчився, що ви оцінюєте її майже так само високо, як це роблю я».

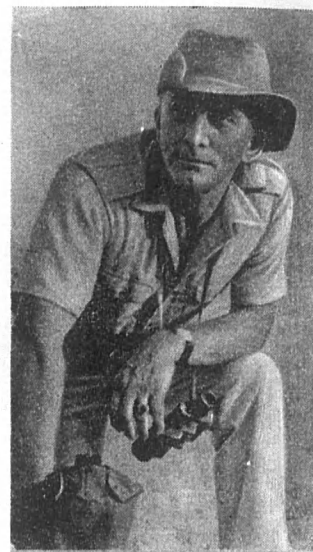
Під час прем'єри роль містера Віндерміра виконував Джордж Александер, а одна з двох знаменитих сестер-акторок Террі, Маріон, грала місіс Ерлінн.

Відтоді сценічні редакції «Віяла леді Віндермір» неодноразово оновлювалися, в них брали участь провідні актори англійського театру.

В цьому році ювілейному сезону «Віяло леді Віндермір» поставив режисер Ентоні Куейл.

Сцена з спектаклю «Віяло леді Віндермір». 1904 рік.

Кірк Дуглас.

з режисером Джоном Франкенгеймером працює над фільмом «Моряк, якого не любить море», де він грає головну роль. Ентоні Куейл та режисер Елліот Сільверштейн готують фільм «Матрос повернувся додому». Зйомки відбуваються в Іспанії.

ФРАНЦІЯ

Паризький театр «Ательє» показав глядачам інсценізацію «Ідіота» Достоєвського в постановці й обробці для театру Андре Барсана.

«Мені здавалося, — розповідає Андре Барсан, — що трагічна доля Настасії Пилипівни становить одну з найкращих драматургічних можливостей адаптувати цей шедевр Достоєвського для театру. Сподіваюся, що наша спільна робота окреслила на сцені хоч контури цього пристрасного і завжди сучасного твору Достоєвського».

В ролі князя Мишікіна виступив відомий французький актор Філіпп Аврон, Настасію Пилипівну грала Катрін Селлер.

Катрін Селлер і Філіпп Аврон в сцені з спектаклю «Ідіот».

СВІДЧЕННЯ ГАЗЕТИ «ДООН»

«Рішення уряду повністю відповідає нашим бажанням і вимогам. Воно не лише захищає пакистанського читача, переважно молодь, від книжкової отрути, але й розчищає шлях для розвитку нашої національної літератури, для виховання читацьких смаків, відповідно до наших національних традицій і уподобань», — пише газета «Доон» про рішення обмежити ввезення до Пакистану друкованих видань із Сполучених Штатів, Англії

та деяких інших країн. Цього давно вже домагалися прогресивні кола літераторів, митців, педагогів, аби якось захистити країну від отруйного впливу різних коміксів, напівпорнографії тощо, якими був переповнений пакистанський книжковий ринок.

«Втім, — пише далі «Доон», — це рішення явно спізнилося, і нам тепер доведеться докладати чимало зусиль, щоб усунути ту велику шкоду, якої завдали нашому народові ті книжки».

Коротка подорож

ОПОВІДАННЯ

Єдиним пасажиром, який в останній день травня 1958 року вийшов у Зеємюнде з рейсового літака, що прибув із Відня, був синьйор Альберт Мотка, службовець однієї з численних комісій трьох держав у Берліні. На аеродромі його ніхто не зустрів, і він, згідно з інструкцією, зайшов у будинок аеродрому і, оскільки в літаку через повітряну хитавицю йому довелося відмовитись від їжі, сів за стіл у залі ресторану й замовив сніданок. У відчинені скляні двері тягло свіжістю — приємне відчуття після нестерпної спеки аеродрому. Мотці здавалося, ніби обличчя його овіває живлющий гірський вітерець. Хоч годинник вже показував пів на другу, інших відвідувачів у ресторані не було. Очевидно, цей невеликий, скромно умебльований зал призначався для нечисленних транзитних пасажирів. Мотка подумав, що тут погано годують, і в нього виникло бажання тут-таки вийти, поки не повернувся офіціант, і пошукати інший ресторан, навіть якщо для цього доведеться поїхати в місто.

Минуло кілька хвилин, а офіціанта все ще не було. І хоч Мотка сидів, втішаючись цілковитою самотністю і милуючись краєвидом узгір'я Наар, на якому абсолютно рівна злітна смуга немовби тяглася в безмежність, його незабаром охопив глухий неспокій. Схильний до самоаналізу, він одразу зрозумів, що за невластивою йому вибагливістю щодо їжі і нічим не виправданою драгливістю ховалася розгубленість перед тією справою, яка чекала на нього.

Перші ознаки цієї розгубленості Мотка відчув, ще виходячи з літака. Одразу ж до нього повернулося почуття постійного нев-

доволення собою, своєю нерішучою і мінливою вдачею і, забуваючи вже про саму причину тривоги, він відчув лише глухий смуток.

Коли Мотка підвівся з-за столу, до нього підійшов сержант військової поліції і подав запечатаний конверт. Вони вийшли разом з будівлі аеропорту, і сержант допоміг йому сісти в машину.

— Ви навіть не уявляєте, скільки мені довелося побігати, перш як — за допомогою Берліна — я зміг дістати для вас пристойну машину, — сказав сержант, віддаючи Мотці ключі від автомобіля. — Куди ви їдете? — спитав він.

— До Херцберга.

— О, Херцберг! Це дуже мальовниче старовинне місто, його охоче відвідують любителі мистецтва. А Зеємюнде ви добре знаєте? — запитав сержант.

— Ні, але це не має значення, — відповів Мотка, наміряючись сісти на місце водія. — Ви тільки розкажіть, як туди їхати.

— Ні-ні, і годі про це. Я охоче вивезу вас за місто. — Він заліз у кабінку, сів за кермо і повів машину, як здалося Мотці, у напрямку прямо протилежному до того, де в проєкті між будівлями казарм маячіло місто, освітлене полуденним сонцем.

— Ви, коли не помиляєсь, з Таємного управління? — запитав сержант.

— Так, майже.

— Отже, ви поспішаєте на велике полювання?

Мотка не відповів, даючи зрозуміти, що йому неприємні подібні запитання, але сержант удав, що не зрозумів.

— Зеємюнде знамените своїми сунічними тістечками і сухим вином. Як правило, всі, хто приїжджає туди вперше, поспішають віддати належне місцевій кухні, — повідомив він і тут-таки запитав: — А яка саме справа привела вас у ці місця? Хай вас не дивує моя цікавість. Тут так нудно. Ви навіть не можете собі уявити. І потім, якоюсь мірою ми з вами родичі, га?

— Та нічого особливого, звичайне розслідування, — відповів Мотка.

— Звісно тут замішана політика. Б'юсь об заклад, що це так. Якщо вірити газетам, то в зоні атмосфера напружена. Тиждень тому ми арештували трьох суб'єктів, торгових представників з Лейпціга, як вони рекомендувалися. Уявляєте, три представники одразу! Вдень їх бачили в сусідніх з аеропортом селах, а ввечері вони завжди збиралися за одним і тим самим столом в одному й тому самому готелі. Що ви на це скажете?

— І ким же вони виявилися насправді? — запитав Мотка.

— Торговими представниками і саме з Лейпціга. Торгували хімічними добривами. Але я б не відпустив їх так швидко. Чи вам

не здається, що подібне алібі можна влаштувати дуже легко? Зараз у цих краях розвелось стільки червоних шпигунів, і ніхто навіть пальцем не ворухне. Ви, певно, приїхали саме в такій справі?

— Ні, ніяких шпигунів. Воєнні злочини.

Мотка подумав, що така відповідь має задовольнити сержанта, та, як виявилось, він тільки розчарував його.

Помовчавши, сержант сказав:

— Уже аж вісім років минуло, і знову та сама історія. Даруйте, але я хотів би зрозуміти, кому все це потрібно? В результаті наша популярність чимдалі меншає. Хіба не помічали? Ви навіть не уявляєте, як вони ревниво ставляться до своїх воєнних злочинців. За п'ять кілометрів звідси, наприклад, отам, під пагорбом, був табір для євреїв. У нас у в'язниці сиділо восьмеро наглядачів з цього табору. Коли чотири місяці тому ми їх звільнили, то можна було подумати, що випустили і всіх інших, абсолютно всіх: продавщиць, рознощиків газет, службовців комендатури, — словом, усіх. Звичайно, вони намагалися не виказувати своєї радості, але кожному, коли тільки це не дурень, усе було ясно як божий день. А якби ви побачили жінок, отих гладких, білявих, рожевих німецьких венер. Коли б їм свого часу дали спокій, наскільки легше і веселіше було б жити серед них. Авжеж, веселіше, можете мені повірити, — закінчив сержант.

Зробивши велике коло, вони знову наблизилися до міста. Обабіч дороги окремі групи будинків перемежались огорожами складів. Біля бензоколонок стояли рядами або маневрували важкі вантажні машини з причепами. Нарешті під'їхали до перехрестя з безліччю дорожніх покажчиків. До Херцберга вели дві дороги. Сержант зупинив машину. Прощаючись, він порадив Мотці звернути праворуч; він сказав, що ця дорога краща, хоч і довша, і нею він доїде швидше. Мотка сказав йому, що має намір повернутися не пізніше восьмої, аби встигнути на швидкий поїзд, який відходив о восьмій сорок п'ять.

— В такому разі я буду в аеропорту точно о восьмій, до вокзалу звідти буквально два кроки. Ви, певно, помітили, що дорога, якою ми їхали, своєрідне кільце, ви легко її знайдете. Бажаю успіхів, а вони...

Мотка пересів на місце водія і дав повний газ — нарешті спекався цього базіки. Проїхавши зо два кілометри, він переконався, що дорога справді чудова. Некруті підйоми чергувалися з довгими положистими спусками, чорна смуга м'якого, відполірованого колесами асфальту розкручувалася серед темно-зелених ялин і модрин, які немовби кликали під свої тіняві шати. Мотка подумав, що цей пейзаж — ще одна спроба німецької землі перебороти його підсвідомий внут-

рішній опір, залишивши йому приємну згадку про останні дні вимушеного перебування в Німеччині.

Справа, в якій він сюди приїхав, була останньою з тих, які йому довелося розглядати тут, на австрійському кордоні. Одночасно закінчувався і строк його військової служби. Ранком наступного дня він подасть свій рапорт у Берлін і щонайпізніше через чотири дні вже буде дома.

Він спитав себе, чи не час вже розпрощатися з поганим настроєм. Оці три роки в Берліні він прожив зовсім невесело, причому, головним чином, через свою нелегку вдачу. Його взяли із запасу, як експерта в німецьких питаннях, але це дуже приблизно відповідало його фаху і знанням (він спеціалізувався на історії Німеччини), і невдовзі він опинився в двозначному й непевному становищі — через своє хворобливе самолюбство. Альберт Мотка не був марнославним, бо жадоба слави — риса, не притаманна його вдачі. Своїми успіхами в школі і потім в університеті він завдячував насамперед просто силі інерції. Проте, будучи дуже помисливим, він завжди боявся не виправдати чийось сподівань. На перших порах Мотку мучила думка, що всі чекають од нього, як од визначного спеціаліста, політичної і організаторської далекоглядності, тоді як від нього нічого не вимагалось, крім доброго знання німецької мови. Кінець кінцем повсякденне напруження і двозначність становища стомили його, і він почав западати в іншу крайність: зробився абсолютно байдужий до всього, що торкалося службових справ. Незабаром він мав уже репутацію людини гордовитої, ба навіть пихатої.

Насправді ж за цією примхливістю ховалася душевна пасивність, яка визначила і його вибір в університеті — філологія і середньовічна історія Німеччини; він і в житті завжди намагався втекти від дійсності, яка несла в собі безліч небезпек для подібних до нього людей.

«У важкий час ми живемо»,—вголос проказав він і здригнувся, пригадавши усе, що було пов'язано для нього особисто з тим часом.

То був важкий і сумний час болісного кохання до танцівниці берлінського вар'єте Анни Грубер, яка зуміла захопити його, щоб потім кинути в безодню відчаю. І хоч він розумів, що велику роль тут відіграв збіг обставин, хоч всіляко намагався бути розсудливим, він не відчував полегкості від свідомості того, що цей важкий період його життя кінчається. Мотка нагадував тих хворих, які щиро прагнуть з допомогою лікаря назавжди звільнитися від неврозу, але підсвідомо чинять лікуванню опір, бо бояться, що, одужавши, страждатимуть через відсут-

ність звичної хвороби. Отак і Мотка. Це кохання завдало йому багато страждань. Він уже давно і цілком щиро хотів порвати з Анною і все-таки не міг вирвати її з свого серця. Вона тоді вдихнула в нього величезну життєву силу, і Мотка інтуїтивно відчував, що ті дні вже не повернуться.

...Ліс був уже не такий густий, попереду зеленіли пасовиська, розділені рядами тополь, що росли вздовж вузьких каналів. Мотка заплющив очі і не ворушився, проймаючись чарами цього неповторного пейзажу. Але в самому цьому пейзажі вже ховався натяк на зустріч, яку він погано собі уявляв, хоч сам погодився на неї. Тепер ця зустріч видавалася йому неприємною і непотрібною. Нараз в пам'яті зринули вірші якогось німецького поета: «Тут холодне світить сонце, тут усе мені чуже».

Він майже не помічав націлених у небо сріблясто-зелених гілок, які тихо шуміли під вітром. Інші образи тіснилися в його мозкові, похмурі, лячні. Вони немовби виповзали з вібруючого двигуна, мов химерні зажерливі комахи, і нарешті заповнили його. Софа з жовтого кретону, стіл з мармуровою дошкою, парфуми, гребінці, вишитий вручну абажур, пух, оксамитна завіска, великий столик з дзеркалом в позолоченій рамі. В цьому дзеркалі він годинами розглядав своє змучене ревностями і чеканням лице, повторюючи одну й ту саму вічну фразу, якою він зустрічав її: «Ти де була?»

І враз яскравий полудень мовби перетворився на глибоку ніч, і він побачив себе на колінах перед нею і знову почув незмінний і неминучий діалог, що складався із запитань та відповідей — цинічних розповідей про години, проведені десь далеко від нього з іншими чоловіками. Його мозок наче абстрагувався від усього навколишнього, і він знову побачив її напудрене, удавано ображене, смутне обличчя. Крізь личину добропристойності, мов крізь кришталеву призму, світився веселий подив — зрадлива й пуста, вона вважала його ревності лише любовним дивацтвом.

Іржавий дорожній покажчик, встановлений на низькій кам'яній огорожі мосту, нагадав йому, що до Херцберга лишилося п'ять кілометрів. Нагріта сонцем пряма дорога бігла по рівнині серед зеленої кукурудзи і височенних соняшників. Сонце світило яскраво, і Мотка слабо посміхнувся. Але за мить його знову залила гіркота спогадів: як вульгарно витлумачила вона всі його поривання, певно, і не намагаючись їх зрозуміти! Вона поводитися так, як підказувало їй еротичне, примхливе чуття, вона вважала смішними усі ці допити. Цей любовний зв'язок став для нього мукою, безвихідним замкненим колом. Він віддав їй весь пал душі, і його при-

в'язаність до сім'ї поступово слабшала, а потім і зовсім зникла. Мотка похилив голову і почав повільно терти рукою лоба, намагаючись відігнати неприємні думки. Він погано уявляв, який буде кінець цієї історії. Він вважав великим успіхом свій нагальний від'їзд з Берліна, і в той же час йому було важко повертатися до сім'ї — він згадував її як щось далеке й нереальне.

Саме тому він погодився взяти на себе цю справу, яка нікого особливо не зацікавила, — просто начальству треба було поставити на якомусь папері «зроблено». Зупинка в Херцберзі не дозволить йому повернутися в управління раніш як завтра, отже строк останнього перебування в Берліні зменшиться майже на добу і часу на те, щоб побачити Анну, у нього не залишиться.

Він мав перевірити справедливність анонімого доносу на техніка скляних заводів. Автор листа твердив, що цей технік раніше був наглядачем концтабору у Берген-Бельзені, а на процесі 1947 року записали, що він пропав безвісти.

* * *

Херцберг — невелике старовинне місто. Фортечні мури і тиха неширока річка Ран відокремлювали його від прибережного промислового району з кількома заводами і робітничими кварталами.

Мотка переїхав міст, що вів у новий Херцберг, і його поймав якийсь дивний неспокій. Симетричні, недавно зведені будиночки видавалися йому якоюсь лише зовні раціональною виродливістю, пухлиною на тілі мирного старого міста, через яке він щойно проїхав. Йому здалося, що він зовсім один, беззбройний і беззахисний, хоч неясно було, від кого йому, власне, треба захищатись. Мотка зупинив машину, щоб перепочити і заодно знайти в справі, яку він не встиг переглянути, ім'я, прізвище і точну адресу потрібної йому людини.

Адресу він знайшов дуже швидко. Під'їхавши, він побачив маленький одноповерховий будиночок, біля якого не було жодного деревця. Дім був точнісінько такий, як і його сусіди, що вишикувалися поруч, мов по лінійці. Здавалося, тут ніщо не віщувало ніяких неприємних сюрпризів, і все-таки Мотка довго просидів у машині, не наважуючись вийти з неї. З сусіднього провулка вбігло четверо хлопчаків. Вони зупинились і витріщились на нього. Мотка взяв портфель, виліз з машини, зайшов у відчинену хвіртку, пройшов доріжкою, посипаною гравієм, і опинився біля вхідних дверей. Сонце ще стояло високо. Чекаючи, поки йому відчинять, Мотка обернувся й побачив, що на заході небо затягнене сіро-фіалковими хмарами й туманом. Неясна тривога не залишала його, і він

не міг знайти причин її. Чи то на нього подіяла тоскна одноманітність і убогість цієї околиці, чи то лякала розмова, що чекала на нього, — він не знав.

Хлопчаки щось крикнули йому і втекли. Він глянув їм услід і подумав, що це й справді дивно: в будь-якому місті Німеччини всілякі дрібниці знов і знов пробуджували в ньому гостру тугу — йому бракувало Анни. Якась жінка безгучно розчинила двері і мовчки стала на порозі.

— Добрий день, — сказав Мотка. — Чи тут живе синьйор Еріх Кунц?

Жінка кивнула. Він погано бачив її обличчя, бо воно було в затінку. Мотка пояснив, що він службовець ООН.

— Чоловіка немає вдома, — сказала жінка.

У неї був трохи хрипкий, але дуже м'який голос. Намагаючись бути люб'язним, Мотка попросив дозволу почекати. Жінка запросила його заходити. Зачинивши за ним двері, вона вказала кімнату праворуч.

— Посидьте тут, — сказала вона.

Квадратну кімнату через єдине зачинене вікно заливало сонце, й було дуже жарко. Стіни побілені просто, навіть грубо. Але стеля з поперечними сволоками з горіхового дерева явно на щось претендувала.

Жінка зупинилася в дверях. Ще досить молода, але вже огрядна, через що здавалася старішою, ніж була насправді. Сіро-зелені ясні очі на овальному обличчі гармонували з білявим волоссям. М'яко окреслений рот трохи завеликий.

— Чи не можу я бути корисною? — спитала вона.

— Чому ж ні? Сподіваюсь, що ви і ваш чоловік не образитеся на мене, що я обрав саме вас для свого розслідування, — сказав Мотка.

— Сідайте, будь ласка, — замість відповіді запросила жінка, показуючи на плетене крісло біля вікна. — Чоловік повернеться за півгодини. Зміна закінчується о четвертій. А на початку п'ятої він уже завжди дома. — І додала: — Він майже ніколи не запізнюється.

— Якщо у вас є якісь справи, то, будь ласка, не зважайте на мене, — сказав Мотка.

— Я слухала радіо, а діти сплять. Ось чекаю чоловіка, будемо обідати.

— Коли так, то сідайте й ви, — запропонував Мотка.

Жінка вагалася, не знаючи, піти їй чи лишитися й задовольнити свою цікавість, викликану туманними словами гостя. Нарешті вона сіла навпроти Мотки і, опустивши руки на коліна, втупила в нього очі. Мотка вмоستився зручніше в кріслі і поклав портфель на стіл. Він помітив, що в її очах нема ані ворожості, ані тривоги, тільки властива жінкам цікавість, а може, і це йому лише зда-

лося. Вона була схожа на людину, яка або уміє добре володіти своїми нервами і стримувати фантазію, або навчилася взагалі жити без них, остаточно погодившись на роль терплячого домашнього божка.

— Ви з Херцберга? — почав Мотка.

— Я народилася в Апольді, — відповіла вона. — Дуже далеко звідси.

— Апольд це в Тюрінгії, коли не помиляюсь?

— Авжеж, у Тюрінгії, біля Ерфурта. Моє прізвище Вільдген, воно часто зустрічається лише в наших краях.

— А як ви потрапили в Херцберг?

— Разом з Еріхом. У нього добра спеціальність, він — технік-скляр і дуже кваліфікований, але в наших краях усі фабрики були зруйновані, а ті, що лишилися цілі, не працюють. Ви, мабуть, чули про скляні заводи Колена. Якийсь час ми жили в Апольді. Еріх перепробував кілька професій. І врешті-решт ми переїхали сюди. Подумали й переїхали сюди, в Херцберг.

— Чи давно ви одружені?

Жінка здивовано глянула на нього, потім стримано усміхнулася.

— Мені двадцять три роки, — сказала вона. — На жаль, дають більше.

— Та ні, зовсім не те, — заперечив гість. — Я знаю, що тутешні жінки — я спостерігав це в усій Верхній Баварії — як правило, одружуються дуже рано.

— Але ж я не з Баварії. Так, ми давно одружені. Першій дитині чотири з половиною, другому — два роки.

Вона звела сплетені руки й повільно опустила їх.

— Ось уже шість років, як ми одружені.

— А ваш чоловік? — спитав Мотка.

— Що?

— Він вашого віку?

Вона ледь помітно змінилася на виду, але Мотка не зрозумів, чи то їй не хотілося говорити про чоловіка, чи то вона образилася, що він вже не цікавиться її особою.

— Чоловікові тридцять сім років, — сказала вона.

Мотка почув у її голосі непевність. Він подумав, що вона або не хотіла цього казати, або підбирала потрібні слова. Літературною німецькою мовою вона розмовляла не дуже вільно, відчувався сильний акцент, характерний для провінцій Центральної Баварії.

— Так було завжди, — вела вона далі. — І мабуть, на це є причини. Батьки дуже ревниві, вони хочуть надійного шлюбу для своєї дочки. Я не маю права засуджувати їх, але вони не хотіли, щоб я одружувалася з Еріхом.

У неї аж пальці на руках побіліли — так

сильно стискала вона їх. Певно, ці спогади і зараз завдавали їй болю.

— Чому? — спитав Мотка.

— Він був самотній, без роботи. Одержував грошову допомогу. Мій батько казав, що хай собі держава платить, коли хоче. Але він не божевільний, щоб взяти Еріха на утримання в подяку за те, що той забере у нього дочку.

— А як зараз він ставиться до Еріха?

— Це щастя, що ми переїхали сюди. Батько й досі не хоче навіть чути про Еріха.

— Буває й таке, — сказав Мотка. — Ваш батько, очевидно, мав щодо вас якісь інші плани. Але не треба засмучуватись через це. Мине якийсь час, він довідається, що у вас свій дім...

Жінка перебила його:

— Не в цьому річ. Він казав, що надто мало знає Еріха.

— Але ж це нічого не означає. Так дуже часто буває. А ви з ним давно познайомились?

— Ні. Еріх змарнував сім років на війні, — відповіла вона.

— А до війни?

— Мені було десять років, коли почалася війна.

— Ах, правда!

— Коли я нагадувала батькові, що Еріх воював, він замовкав і потім не розмовляв зі мною тижнями.

Все це вона розповідала досить спокійно.

Мотка зауважив це тільки тепер.

— Він родом з вашого селища? — спитав він.

— Ні, Еріх народився в місті, — відповіла вона.

— В якому?

— В Хаммі.

— Хамм? Це у Вестфалії, — сказав Мотка.

— Еге ж. Він випадково потрапив до Апольда. Його мати загинула під час бомбування Дюссельдорфа, і він лишився самотин, без даху над головою. Це сталося через рік після початку війни.

В кімнаті стало душно. Мотка спитав, чи не можна відчинити вікно. Вона здивовано глянула на нього, потім сказала:

— Ми тут живемо недавно. Дім ще не готовий. — Потім підвелася і пішла відчиняти вікно.

— Тут дуже тепло. Погостої днини тут буде дуже добре навіть узимку, — зауважив Мотка.

— Ми відклали гроші з чоловікової премії. Він одержав на фабриці премію, сто п'ятдесят марок, за удосконалення процесу чищення якихось поверхонь.

Жінка замовкла, чекаючи ефекту від своїх слів. Мотка висловив своє захоплення, і вона заговорила далі:

— Треба ще купити фіранки, поставити грубку, облицьовану майолікою, і, звичайно, килим. Тільки місяців через три дім матиме пристойний вигляд. Якщо вам душно, можете перейти в кухню.

— Спасибі, мені добре й тут, — відповів Мотка. — Мені бракувало лише трохи свіжого повітря.

З сусідньої кімнати почувся дитячий голос. Жінка підвелася і, підійшовши до дверей, сказала:

— Еріх весь час дістає підвищення по службі. Вас це цікавить?

— Авжеж, це мене дуже цікавить, — відповів Мотка.

— Він прийшов на завод простим робітником. Тепер Еріх начальник цеху.

— Мабуть, він добре заробляє, — зауважив Мотка.

Жінка промовчала, і йому здалося, що вона думає про інше. Потім відповіла:

— Атож. Дуже добре. Нам цілком вистачає.

— Чи ваші батьки знають про це?

— Знають.

Вона похилила голову, глибоко зітхнула, затим пильно глянула на Мотку.

— Що ви хотіли б іще знати про Еріха? Повернувшись додому, він завжди обідає і потім відпочиває. Він дуже стомлюється на роботі.

— Не турбуйтеся. Я затримаю його лише на кілька хвилин.

— Я все знаю про Еріха і можу дати відповідь на будь-яке ваше запитання. — Її голос змінився.

— Ви вже розповіли майже все, що мене може цікавити. Отже, не завдавайте собі клопоту.

— Гарзд. Тоді з вашого дозволу я піду: Отто прокинувся.

— Звичайно, звичайно. Отто — гарне ім'я. Так звали діда? — спитав Мотка.

— Ні, ім'я вибрав Еріх, — відповіла жінка, не дивлячись на нього, і вийшла з кімнати.

Мотка збентежено дивився їй услід: і як це він не зрозумів одразу, що оця несподівана люб'язність жінки була добровільною жертвою — вона хотіла врятувати чоловіка від його запитань. Мотка здригнувся: адже він зовсім не мав наміру шукати або прохати люб'язного прийому. І навіть, якби його й зустріли люб'язно і щиро, це не робило б йому честі.

Було десять до четвертої. Мотка вийняв з портфеля теку із справою і почав її гортати. Тут були зібрані виписки з документів Франкфуртського процесу, що стосувалися Отто Кана, підготовані в управлінні під час перебування Мотки в Австрії. Він прочитав, що обвинувачення, висунуті англійським прокурором паном Велпулом, ґрунтувалися

на свідченнях десяти чоловік, що лишилися в живих з чотирьохсот чоловік останньої групи в'язнів сектора 2Ф табору в Берген-Бельзені. Свідчення зібрали американці у вересні й листопаді 1945 року, в лютому, квітні і жовтні 1946 року і січні 1947 року. На початку процесу дев'ятеро свідків померли від ран, хвороб і злигоднів, пережитих у таборі. Обвинувачення висувалося проти трьох: старшого сержанта Вейрота, сержанта Джуліана та фельдфебеля Отто Кана. В резюме, підготованому управлінням, наводилися витяги із свідчень, що стосувалися Кана, котрий, як твердилося в анонімному листі, ховався під прибраним ім'ям Еріха Кунца. Далі йшов текст обвинувальної промови Велпула. Мотка почав з показань Дзеллера, голландця з Амстердама, арештованого і ув'язненого в таборі в січні 1945 року:

...«Ви твердите, що перші місяці в таборі були найстрашніші, хоч можна було б сподіватися протилежного.

Свідчення. Особливо не злюбив мене фельдфебель Кан. Схоже було, що він поставив собі метою довести мене до божевілля, примушуючи бути присутнім на найстрахітливіших тортурах. (Далі йшло свідчення, що стосувалося Вейрота й Джуліана). Мабуть, з усіх трьох він найжорстокіший. Не пам'ятаю, коли це було — чи то в перший місяць мого життя в таборі, чи то трохи пізніше — в березні—квітні; ну ось, одного разу ввечері Кан зайшов у барак і покликав мене й ще одного, француза, який спав на нарах наді мною. Прізвище його було чи то Крайя, чи то Криваяя — щось подібне до цього, якщо подумаю як слід, не поспішаючи, то напевне пригадаю. Кан вивів нас на майдан за єврейським баракком і примусив руками вигребати нечистоти з стічного каналу. Він був п'яний і присвічував нам факелом. Стоячи на колінах над каналом, мій товариш від смороду знепритомнів, і Кан узяв його за голову й занурив у смердючу рідоту. Коли він прийшов до пам'яті, я допоміг йому вимити очі й рот, але він почав блювати і знову втратив свідомість. Тоді Кан схопив його і кинув у вигребну яму. Там було неглибоко. Француз звівся на ноги, але Кан вистрелив йому в око, мій товариш захрипів, потім упав... В нечистоті.

Відповідь. Так, я абсолютно певний, що його звали Отто Кан. Я це добре пам'ятаю, бо одного разу мені довелося прибирати його кімнату. Саме тоді я й прочитав його прізвище в посвідці про нагороду, яку, коли не помиляюсь, він дістав за участь у війні з Росією.

Відповідь. Зведення особистих рахунків? Та ви, мабуть, жартуєте?! За п'ять місяців мого перебування в Берген-Бельзені, він знищив власноручно не менш як сорок чо-

ловік. Авжеж, я сказав, він викликав у нас відразу. Не можу пояснити, як це вийшло, але він добився того, що кожен із нас відчував, ніби щось завинив перед ним, Каном.

Відповідь. Крім печі крематорію, в таборі було два автомобілі-душогубки, для отруєння в'язнів газом. Кан користався тільки ними, причому здебільшого для знищення євреїв. (Далі наводилися технічні подробиці роботи цих машин).

Відповідь. Ні, звичайно, не тільки євреїв, наших теж, якщо вони вже не могли працювати. Селекцію здійснював завжди він. Ну, тобто Кан».

Мотка відірвався од читання, відчувши якусь внутрішню тривогу. На предмети, які були в полі його зору і до яких його очі вже звикли, лягла якась тінь. Він повернув голову й побачив чоловіка, котрий пильно розглядав його через вікно, що виходило в сад. Обличчя його було незвично велике, і Мотці здалося, що він стоїть зовсім поряд, на підвіконні.

— Ви, очевидно, хазяїн дому? — спитав Мотка.

— Добридень. Я зараз прийду. — Чоловік усміхнувся й зник.

Очевидно його дружина почула скрип ключа у дверях, бо Мотка побачив, як вона пройшла коридором. Менш як за хвилину (але Мотці вона видалася страшенно довгою) подружжя Кунц зайшло до кімнати. Поки вони стояли в передпокої, Мотка не чув жодного звуку. Чоловік був надзвичайно люб'язний. Вклонившись, він потиснув Мотці руку, майже торкнувшись її лобом.

— Мабуть, дружина пояснила вам причину мого візиту? — Мотка простягнув йому своє посвідчення інспектора статистичного управління при ООН.

Чоловік швидко глянув на посвідчення й запросив Мотку сидати.

— Це крісло не дуже зручне, але кращого у мене нема, — сказав він.

— Це, мабуть, ваше особисте крісло.

— Ні, воно призначене для гостей, і ви його обновили. Я не маю часу сидіти в кріслі. Мій маршрут — фабрика, потім кухня і ліжко.

— Я знаю, що ви стомилися, і не беру у вас багато часу, — сказав Мотка.

— Ну, що ви, що ви! Гості у нас бувають рідко. Ви, можна сказати, наш перший гість тут, якщо не брати до уваги інженера Верхайма. Але то був візит ввічливості, правда ж, Елізо? Принеси синьйорові щось випити. Чого б ви хотіли, пива чи кави?

— Та не турбуйтеся.

— Тоді принеси нам пива, тільки холодно-го. Ви, звичайно, хочете пити. Адже у нас так жарко, — сказав господар.

Мотка помітив, що, розмовляючи, Кунц

різко переходив від тону люб'язного й запобігливого до самовпевненого й зверхнього. Ці раптові зміни тону неприємно різали слух, і Мотка пояснив їх собі мінливістю Кунцевої вдачі, а також тим, що той почав нервувати. Його дружина вийшла з кімнати. Мотка взяв теку зі столу й поклав її собі на коліна.

— Отже, синьйор Еріх Кунц це ви?

— До ваших послуг, — відповів Кунц.

Мотка записав його ім'я і прізвище на аркуші паперу, потім сказав:

— ООН провадить детальне дослідження темпів економічного піднесення в Німеччині. Саме це я й роблю. Питання, що їх я вам поставлю, нескладні, і їх зовсім небагато. Відповідайте не кваплячись, я стенографуватиму. Почнемо?

— Звичайно. Я весь до ваших послуг, — відповів Кунц.

— Тоді скажіть, де і коли ви народились, хто ваш батько, де ви вчилися.

— Через два місяці мені минає тридцять сім років, на жаль, я старший за вас, принаймні на вигляд. Я народився у Хаммі, це Вестфалія. Батька я не пам'ятаю. Він помер незабаром після мого народження, загинув у шахті. Неподалік од Хамма є шахти, де відбувають буре вугілля. Наскільки я пам'ятаю з розповідей матері, ми жили не в самому місті, мати завжди казала, що я можу стати ким завгодно, але тільки не шахтарем. Вона загинула під час цієї війни.

Хоч Мотка не дуже цікавився розслідуванням, він все-таки признався сам собі, що сподівався побачити зовсім інше обличчя. Страшні показання свідка, страхітливі табори смерті, все, що фігурувало в тій справі, давало підстави чекати, що він побачить людину принаймні зовні незвичайну. А перед ним сидів чоловік із звичайнісіньким обличчям. Мотка навіть подумав, що такі обличчя він бачив у Німеччині тисячу разів. Він знову залишився невдоволений собою, бо намалював у своїй уяві абсолютно довільний образ, що не відповідав дійсності. Можливо, й Анна, — подумав він, — стала джерелом болісних переживань тому, що його нестримна дитяча фантазія присвоїла їй тисячі позитивних якостей, і вона ще під час їх перших побачень в кафе на Курфюрстендам марно намагалась йому довести, що то лише плід його уяви. Він давно знав, що схильний до ідеалізації, що часто намагається втиснути всі явища і події в прокрустове ложе традиційних поглядів, які сформувались іще в юності. Тому позитивні якості, що їх, на його думку, мають дівчата його кола, він приписував жінці, яка визнавала лише нестримну свободу своїх бажань. Однак те, що його попередні уявлення про Кунца виявилися помилковими, було не

дуже неприємне для Мотки. Більш того, якби не звичка весь час підтакувати співрозмовникові і їсти його очима, то перше враження від Кунца було скоріше позитивним.

— Ваша дружина сказала, що ваша мати загинула під час бомбування. Я вам дуже співчужаю, — вів далі Мотка.

— Що ж, так вже судилося, — відповів Кунц. — Правду кажуть, що від долі не втечеш. Коли б ви знали, скільки разів я їй писав, щоб вона поверталася в Дзонц, — це за двадцять кілометрів од Дюссельдорфа, — все даремно. Вона там лікувалася після операції — їй вирізали жовчний міхур. Але в неї у Дюссельдорфі були постійні клієнти. Вона — та й ми теж — жила там давно і почувала себе не такою самотньою.

— Чи не лишилося у вас родичів у Дюссельдорфі? — спитав Мотка.

— Ні. Всі мої родичі з Гладена-на-Ельбі і родом звідтіля. Вони багато подорожували. Були у Польщі, в Ризі та її околицях і в інших містах. А втім, я з дружиною теж багато їздив. Спершу я працював у Словаччині на текстильній фабриці, потім у різних інших місцях і, нарешті, осів у Дюссельдорфі.

— Ти й у Бельгії був, — сказала його дружина, заходячи у кімнату з графином пива й двома склянками в руках.

Кунц якось дивно глянув на неї і промовив:

— Авжеж. Звичайно, і в Бельгії.

— Де саме? — спитав Мотка.

Кунц глянув на нього так, як перед тим на дружину. Було б важко визначити вираз його обличчя в цей момент, та, в усякому разі, воно враз дуже змінилося. Він одвів очі, вступився у підлогу і наморщив лоба, немовби силкувався пригадати. «А може, щоб виграти час», — подумав Мотка.

— Здається, в Деттінгені. І зовсім недовго. Адже мені тоді не було й десяти років. Важкий був час. Повірте мені, щасливими нас не можна було назвати. Моя мати потім завжди плутала подорожі з нами, дітьми, з її переїздами з батьком. В останні роки вона особливо часто про це розповідала і остаточно все переплутала.

— Отже, ви народилися в Хаммі? — сказав Мотка, роблячи в блокноті позначку.

— Еге ж, а батько там і загинув, через вісім місяців по приїзді туди. Тепер ця шахта не працює.

— Ви більше не поверталися туди? — спитав Мотка.

— Ні, повернувся тільки-но кінчилася війна. — Кунц замовк на мить, але коли Мотка спитав: «А з якою метою?» — він одразу ж відповів:

— Без будь-якої поважної причини. Мене демобілізували в тих краях. Я поїхав туди,

керуючись чисто сентиментальними почуттями. Адже у Хаммі лишилася батькова могила, але я її не знайшов. Та й не дивно: там проходила лінія фронту. Я довідався, що шахту закрили вже кілька років тому.

— Це була велика шахта? — спитав Мотка.

— Ні, невелика. Я не запам'ятав навіть її назви. Як я вам уже сказав, після довгих мандрювань, ми оселилися в Дюссельдорфі. На жаль, особливо вибирати нам не доводилося. В Дюссельдорфі наші справи пішли краще, ніж в інших місцях. Дозвіл на проживання там ми одержали тільки в 1940 році. Мені його дали лише тому, що я був добровольцем і служив в армії з 1937 року. Але взагалі... Ми оселилися в найбіднішому кварталі, поблизу Лессінг-Плац. Все-таки мені пощастило, я міг учитися.

— Я знаю Дюссельдорф. Лессінг-Плац міститься за вокзалом? — спитав Мотка. Він розумів, що розмова починає скидатися на допит. Кунц, здавалося, теж помітив це.

— Авжеж, цілком справедливо, — відповів він.

— Пригадую, цей квартал був весь зруйнований, — зауважив Мотка.

— Так, то була справжня бойня. З друзів нашої сім'ї я не знайшов нікого. Вони всі загинули.

— Все це дуже прикро. Така доля спіткала тисячі й тисячі німців. Багато хто втратив усіх рідних і друзів, — сказав Мотка. Потім спитав: — Ви й пізніше нікого не знайшли?

— Ви вгадали.

Дружина Кунца стала в дверях і тоном, який давав зрозуміти, що вона сердита на гостя, сказала:

— Еріх, тобі час вечеряти. Я гадаю, синьйор може почекати.

Кунц нічого не відповів їй і обернувся до Мотки.

— Завжди приємно поговорити з розумною людиною. Ми можемо продовжувати, якщо вам ніколи.

— Ні-ні, — відповів Мотка. — У мене цілий день вільний. Я почекаю і тим часом доп'ю пиво.

— Ви ж знаєте, які ці жінки, — зауважив Кунц і гукнув услід дружині, яка, не чекаючи відповіді, вийшла: — Йду, зараз іду. З вашого дозволу, — додав він.

Перерва була дуже доречна. Мотка відчув величезну полегкість, коли залишився сам, хоч і не розумів чому. Він перебував у стані тієї збудженої сонливості, яка понімала його кожного разу, коли спокійний плін життя з його усталеними звичками порушувався якоюсь незвичайною подією, яка завжди скидалася на вже бачені сни і кошмари. Подібні відчуття люди взагалі переживають нечасто, для Мотки ж цей настрій був зараз зовсім несподіваним, оскільки за

останні три роки він розгубив усі свої звички в нескінченних мандрівках по Німеччині, де йому доводилось переживати найрізноманітніші пригоди. Але саме тому зараз це відчуття було особливо гострим і гнітючим. Він спробував переконати себе, що ця подорож і зустріч були заплановані заздалегідь, і, отже, нема підстав турбуватися. Але щось у самому механізмі зустрічі залишило в його душі дуже неприємний осадок, він спитав себе: а чи не причетна до цього Анна? Звичайно, якась частинка її увійшла разом з ним до цієї кімнати і весь час була тут незримо присутня. І все-таки він вирішив, що саме Кунц спричинився до того, що йому зараз незручно перед самим собою. Чи то через безліч непотрібних і абсурдних подробиць про шахти, кладовища, батькові та свої власні подорожі, чи то через послужливу і водночас підозрілу люб'язність Кунца, він ніяк не міг знайти сполучної ланки в усій цій історії. Щоб якось зарадити справі, Мотка не придумав нічого кращого, як читати свідчення далі. Тепер показання давав голландець на ймення Алькмедін. У примітках Мотка прочитав, що ці свідчення були взяті у лікарні для душевнохворих, куди Алькмедина поклали відразу ж після звільнення з табору з діагнозом: гостра депресія, що супроводжується нападами епілепсії та паранойї.

«Свідчення. Чи відрізнялися ці троє один від одного? Авжеж. Джуліан був високий, з темним, майже чорним волоссям і смаглявою шкірою. Він був худорлявий і скидався на австрійця, хоч прізвище було не австрійське. Вейрот і Кан були середні на зріст, біляві. Вейрот блідий і тендітний, Кан навпаки — кремезний і міцний, як молодий бичок. Вони відрізнялися один від одного також тембром голосу, ходом, як ми з вами, наприклад.

Відповідь. Так, ви мене зрозуміли цілком правильно. Саме це я й хотів сказати. У своєму ставленні до нас (адже все-таки це можна назвати ставленням) вони скидалися один на одного, як дві краплини води. А втім, стріляли вони по-різному; Джуліан коли цілився, витягав руку і лаявся, але підводиться ніколи не примушував. Я ж, на моє нещастя, добре розумію німецьку мову. Кан мовчав і руку не витягав. Очевидно, різна виучка.

Відповідь. Коли під час вечірньої перевірки хтось падав, не в силі стояти на ногах — особливо часто це траплялося в останній період перебування в таборі, — то іноді через якусь примху, примху... я хочу сказати, що коли того, хто падав, не відправляли до так званого лазарету, то нам доводилося розступатися, бо його пристрілювали.

Відповідь. Ні, як правило, не було ніякої

реакції. Ніхто навіть не пробував підвестися. Ніяких переляканих жестів, хіба що іноді Джуліан, бо він кричав і це нервувало. Тому в такі хвилини нам більше імпонував мовчазний Кан. Я не раз хотів вчинити так само. Але добре, що не зробив цього, бо інакше я не зміг би виконати те, чого люди чекають від мене. Коли ми падали, то знали, що нас чекає. Багато хто падав саме тому, що знав.

Відповідь. Ви помиляєтесь. Вони не були жорстокі. Принаймні я завжди думав так, доки здатний був міркувати тверезо. Жорстокість не може бути індивідуальною. О, німцям було б приємно почути, що їхня жорстокість була індивідуальною. Серед вас, можливо, є журналіст або майбутній журналіст, який, ознайомившись з подібними життєвими фактами, схоче, сподіваюсь, розповісти про них світові. Дозвольте дати вам одну пораду. Якщо ви хочете, щоб люди вас розуміли, ніколи не вживайте таких слів, як «звір» або «жорстока тварина». Це велика помилка. Кан був людиною. Він знав, що у нас, як у нього, нутрощі, кістки і нерви. Інші також знали про це. І все-таки, коли надходила нова партія євреїв, Кан говорив їм, що спершу вони пройдуть дезинфекцію, а потім їх переведуть до спеціального табору на відпочинок, де їх лікуватимуть від хвороб і ран, тільки от під відпочинком він мав на увазі той світ. Ці — завжди одні й ті самі — слова він повторював не раз. Почувши їх, я вже знав, що сьогодні мене не поженуть на фабрику, а приєднають до загону могильників. Ні, Кан був людиною, такою ж, як ми з вами. Нашим братом. Чи не так? Він примушував їх роздягатися, вантажив у спеціальну автомашину. При всьому своєму бажанні ви б не змогли посадити туди п'ятнадцятьох, а Кан заганяв тридцятьох. Поступово вони починали догадуватися, що на них чекає, і запитливо дивилися на нього, немовби вимагали відповіді, даючи йому зрозуміти, що повірять його обіцянкам. Він бачив їхній жах і стояв мовчазний та байдужий, наче цей німий зойк, стогін і нелюдський подив його абсолютно не обходили. І так доти, поки основна маса людей не опинялася в машині. Тоді він починав кричати на тих, хто залишився. Як звичайно кричать на дітей і собак, не дуже голосно, абсолютно спокійно. А вони не розуміли, як можна залізти в уже переповнену машину, з якої мало не падали їхні товариші. І ось він брався заштовхувати всіх інших, одного за одним. І, якщо вони падали назад, підхоплював і кидав у машину. Легших, жінок і дітей, він кидав просто в отвір.

Відповідь. Я стояв метрів за сорок від машини в одній з великих зигзагоподібних ям, що їх ми викопали обабіч дороги, яка тяглася вдалину, за сторожову вежу і огорожу

з колючого дроту. Мені довелося виконувати цю роботу разів з двадцять, і мушу визнати, що я радів, бо тут я стомлювався значно менше, ніж на фабриці. Люди на дорозі не могли нас бачити, але ми добре бачили всю сцену. Кан з видимим зусиллям зачиняв дверцята, оббиті листовою сталлю, і включав двигун. Потім він підходив до краю дороги і стежив за нашою роботою. Вся операція забирала не менш як сорок п'ять хвилин, але звичайно Кан не вимикав двигуна ще хвилин десять після того, як обривався останній зойк. Якщо при цьому був присутній начальник табору, то Кан хвилювався і робив усе швидше. До нас він тоді не підходив, а всі накази викрикував здаля. Потім машину підганяли ближче до ями, так, щоб дверці були звернені на схід. Відчиняти їх було також нашим обов'язком, і перші трупи, тверді як дерево, падали самі. Вони були ясно-зеленого кольору і всі закаляні. Як нам пояснив одного разу Кан, це був несвідомий біологічний процес. Мабуть, він сказав правду. За хвилину до того, як людина вмирала, все це відбувалося як безумовна реакція організму.

Відповідь. Ні, Кан не торкався їх, боже борони. Він навіть на них не дивився. Поки ми розкладали трупи на правильні купи, Кан стояв до них спиною. Коли «небесних звуків» уже не було чути, він повертався і, щоб уникнути непорозуміння та сюрпризів, давав чергу з автомата. А втім, сюрпризів майже ніколи не бувало, за винятком тих випадків, коли пічка крематорію була надто перевантажена, але це траплялося дуже рідко, бо робота була організована як слід. Вони не залишали після себе ніяких слідів. Ви вперто намагаєтесь їх знайти, що ж, може, вам і пощастить знайти кількох учасників екзекуції. Але усіх ви не знайдете. Припустімо, що ви навіть знайдете всіх. Скільки їх могло бути? Ну, наприклад, тисяча? А що далі? Я вас питаю, що буде потім? Ви влаштуєте гучний процес. Чи не так? Пом'якшуючі провини обставини, умисне вбивство, пасивна покора, що, як юридичне поняття, має певний сенс і, нарешті, вирок, який би став торжеством правосуддя і відродив би — адже так кажуть, відродив? — людську гідність, спалюжену цими убивцями, як ви їх називаєте. Але яке, яке правосуддя? Може, моє? Ні, ні, панове, я вже знаю, куди ведуть ці сліди — зовсім не туди, куди думаєте ви.

Я не кажу, що у вашому світі немає законів. Вони існують, та тільки не тут. Тут навіки панує створений ними хаос. Усі ці довгі дні я чекав, що з неба зійдуть ангели з вогненними мечами, адже це було пекло, справжнє нісінське пекло, яке лиш можна собі уявити в міжзоряному просторі. Іншого такого пекла не було ніколи й ніде. І коли я пройшов

через це, ніщо мене вже не лякає, і терези правосуддя в моїх руках. Даруйте, але мені стає смішно, коли я думаю про те, як ви мусите уявляти мою зустріч з Джуліаном або Каном — якби їх привели сюди. Анічогісінько я б з ними не зробив. Мені потрібні інші. А Кан мені не потрібний. Я не можу марнувати на нього час. Більше того, він не винуватий. Він бив мене ногами в живіт, бив ременем по голові. Причому, все це мовчки. І незважаючи на це, я просто не знаю, що б я з ним робив. Мені потрібні усі потроху. Ми з вами розмовляємо зараз у клініці, і ви, певно, вважаєте, що я божевільний. Головний лікар, доктор Розенталь, у курсі всіх моїх справ, він цілком на моєму боці, хоч і намагається приховати це. Його мучить, що треба вибирати між професіональним і громадянським обов'язком. Бо він, як і я, розуміє, що той спосіб життя, який я веду ночами, передчасно зажене мене в могилу. І все ж таки він мені не чинить перешкод, більш того — сам відчиняє мені службовий вихід, тільки-но чергові санітари завершать нічний обхід. З цього моменту я виконую свою місію. Я швидко дістаюся кордону і без особливих труднощів переходжу його. Селяни, яких я зустрічаю, знають куди і чого я йду, і тому удають, що не помічають мене, бо в серці своєму благословляють мене. Опинившись у Німеччині, я починаю міркувати, яке ж місто взяти сьогодні: Ашендорф, Вінер чи Лар?

Як правило, я приходжу у місто, коли закінчуються сеанси в кінотеатрах, але я все-таки віддаю перевагу тим, хто виходить з танцювальних залів. Легко догадатися чому — вони веселі, збуджені. Іноді мені щастить застукати якусь парочку десь на задвірках або в полі за дорогою в той момент, коли вони цілуються. Я беру мисливський ніж і перерізаю їм горлянки. Якщо на вулиці дощ або холодно, я заходжу в будинки і вбиваю цих німців з красивими іменами Карл, Густав, Еріх, Альфред. Дивно, але вони не чинять мені жодного опору, хоч, очевидно, догадуються про мої наміри. І уявіть собі, навіть не розмовляють про це між собою, хоч чутка про мої візити поширилася в багатьох містах Німеччини. Це полегшує моє завдання, але все-таки воно дуже складне. Адже я знаю, що мені не вистачить часу і сил, щоб довести до кінця мою місію.

Свідчення, наведені в останній частині, не підтвердилися. Алькмедін помер у клініці Гропінгена 4 травня 1947 року. (Примітку зробив заступник прокурора пан Маллер).

Читання стоило Мотку. Він поклав теку з документами в портфель і підсунув крісло до вікна. Нараз він відчув, що дуже схвильо-

ваний, хоч і не міг знайти причину для хвилювання. Він підвівся, підійшов до вікна і, спершись на підвіконня, визирнув на вулицю. Йому здалося, що клубок хаотичних почуттів, які він уперто намагався заглушити під час службового відрядження в Австрію і навіть під час приємної подорожі на машині з Зеємюнде в Херцберг, несподівано розплутався сам по собі. Навскісне сонячне проміння подовжувало тіні будинків по той бік вулиці; обриси навколишніх предметів стали чіткішими, повіяв вітерець. На вулиці весело перегукувалися діти. Із садів та розчинених вікон долинали голоси і гомін, на що він раніше не звертав уваги.

Була якась інтимність у цій простій і водночас радісній картині. Вона немовби кликала до щиросердої простоти і блаженства домашнього вогнища, до всього того, про що він так невідступно мріяв у ті дні, дні кохання. Він довго сподівався, що щира простота допоможе йому зберегти це кохання в майбутньому. Слова «Я хочу забрати й тебе», що їх він повторював тоді, немовби набрали зараз реального, відчутного змісту, але Анна вже тоді якимсь чудом вгадала це і жартома, зневажливо говорила завжди одне й те саме:

— О, ти безперечно здатний поховати мене в одному з оцих збірних будиночків на околиці, з таким акуратним садком, як і у сусідів.

Він рішуче відігнав ці думки і насмішкуватий голос, який так чітко звучав у нього в душі. Анна мала рацію, не варт через таку дрібницю знову оплакувати нерозсудливі мрії. Тут Мотка згадав хід, що його лицемірна Анна робила кожного разу, коли він надто вже надокучав їй своїми дитячими пропозиціями. Вона казала:

— Іноді ти буваєш такий дивний, — і пильно дивилася йому в очі, немовби цей одвертий погляд свідчив про справедливість її безглузвих тверджень.

— Вона глузувала з мене, — пробурмотів Мотка.

Ці гіркі слова допомогли йому відірватися од неприємних спогадів, але навіть їхня пізня луна завдала йому болю. Він тужливо питав себе, невже треба ще боротися, щоб на решті уникнути небезпеки, яка всюди чигала на нього, невже його знову владно покличе колишнє почуття. Жаль, що його він відчував до самого себе в глибині душі, міг виявитися дійовими ліками. Дорога і сад, які він бачив із вікна, могли радувати його з тисячі інших, простіших і природніших причин. Хоча б через те, що майже такий самий сад є і в нього на батьківщині, куди він незабаром повернеться і буде спокійно й мирно жити, нехай навіть без Анни.

— Я ще хочу як слід покопатися там, —

сказав, показуючи на сад, Кунц, який саме зайшов у кімнату й наблизився до вікна.

Мотка, заглиблений у свої думки, не помітив його.

— Візьмуся за це, як тільки одержу замовлені в Голландії квіти.

— Коли ділянка дуже велика, — сказав Мотка, — дуже добре саджати чагарникову подвійну бегонію і жоржини.

— Справді? Вони вам теж подобаються? Я замовив три сорти: багатоквіткові, виснучі і виткі. Як ви гадаєте, чи правильно я вибрав?

— Звичайно. Вони дають багато квітів на довгих черенках. Завдяки їм сад здається більшим.

— Отже, ви теж дуже любите квіти?

— Не дуже. Просто у мене є сад.

Мотка присунув крісло до стола і сів. Потім спитав Кунца, чи не хоче той розповідати далі. Той, очевидно, не зрозумів суті запитання і збентежено щось пробурмотів. Мотка, виправдуючись, сказав, що він спитав так тому, що й без того своїм візитом забрав багато часу, а він також поспішає. В результаті він не тільки не заспокоїв Кунца, а й сам розхвилювався ще більше.

Кунц розповів йому про війну, про те, що він, молодий піхотний офіцер, брав участь в усіх наступальних операціях в Росії, починаючи з першого бою під Ростовом. Потім він пройшов курс навчання у військах СС, що стояли під Варшавою, і його відрядили в поліцейський корпус по боротьбі з партизанами. Мотку здивувала та механічна точність, з якою Кунц перелічував дати і місця. Він перебив його розповідь і спитав, чи задовольняли його, Кунца, як солдата, методи партизанської війни.

— Війна була сувора, — відповів Кунц, — і накази, що їх ми діставали, теж були дуже суворі. Проте, я гадаю, закони про боротьбу з партизанами однакові в усіх країнах. Звичайно, іноді командири, мабуть, занадто вже старалися. Коли хочете знати мою думку, цивілізована людина мусить якнайскоріше забути пережите. Якби мене знову примусили йти воювати, я б робив усе що міг, аби уникнути цього. Ті, кому пощастило врятуватися, мають право спокійно працювати, дбаючи про свою сім'ю. Ви теж, очевидно, такої думки? Правда ж? — спитав Кунц.

— Авжеж, авжеж. І ви залишалися в цьому поліцейському корпусі до кінця війни? — і, звівши очі від паперу, на якому він записував відповіді Кунца, Мотка додав:

— Ваш корпус використовувався для охорони концтаборів?

Кунц не вагаючись відповів:

— В зоні воєнних дій не було концтаборів. — І тут-таки замовк, видимо чекаючи наступного запитання. Але Мотка мовчав, і тоді він сказав, що після відступу з Дніпра

їх знову розподілили по піхотних частинах. Вони воювали аж до кінця війни. І більшість з його товаришів загинули за два дні до припинення воєнних дій в бою під Хемніцем.

До кімнати зазирнув босонігий хлопчик. Він нерішуче постояв на порозі, потираючи одну ногу пальцями другої. Кунц покликав його.

— Це Ганс, — сказав він, обіймаючи хлопчика, який сховався за батькову спину. Коли той повернувся, Мотка побачив в очах хлопчика, страх, цікавість і чекання. Він був дуже худий і блідий, з коротко постриженим білявим волоссям і блакитними очима, такими ж, як у батька.

— Ну, як ся маєш? — спитав Мотка.

Батько нахилився до хлопчика і пошепки сказав привітатися з гостем.

Ганс з цікавістю розглядав Мотку.

— Скільки тобі років? — спитав Мотка.

— Йому чотири з половиною, — відповів Кунц. — Ну ось, ти подивився на синьйора, а тепер попрощайся з ним і йди до мами. Тато зайнятий.

— Ми, мабуть, вже кінчили, — сказав Мотка. — Хлопчик може залишитися. Якщо йому цікаво.

— Сьогодні я був у себе вдома, — нараз сказав Ганс.

— А чи далеко він, твій дім? — спитав Мотка.

— Та не дуже, — поважно озвався хлопчик. — Треба їхати на машині. І потім, сьогодні у нас були гості. І моя дружина дуже втомилася. Мені довелося їй допомагати, — повідомив він.

— Так, так, розумію. А хто ж твоя дружина? — посміхнувся Мотка.

Кунц слухав сина з задоволенням і водночас тривожним виразом обличчя. Він пояснив гостеві, що дружина Ганса — сусідська дочка. Останнім часом вони граються в «дорослих», повторюючи розмови, почуті вдома. Хлопчик почекав, поки дорослі заговорили, і, пильно дивлячись на Мотку, дуже серйозно промовив:

— Ти її не бачив. І мене ти теж не знаєш. Нас двох тут ніхто не знає. — Він потер ручки і задоволено цмокнув губами. — Так спокійніше. Але ти однаково можеш приходити.

Кунц рішуче взяв його за руку і м'яко сказав:

— А тепер іди в кухню до мами.

Хлопчик вороже глянув на нього і, видершись з рук, які міцно тримали його, ступив крок до Мотки і зупинився перед ним, заклавши руки за спину.

Мотка нахилився до нього і сказав, намагаючись розмовляти з ним, як з дорослим.

— Ну, якщо ти мене запрошуєш, я обов'язково прийду. А твої батьки не будуть заперечувати?

Хлопчик одразу відповів:

— Але ж ми мешкаємо в іншому домі, значно більшому за цей. Вони мене не знають, але мені наплювати. — Хлопчик підсмикнув штанці і ворожим тоном, що не відповідав змістові слів, додав: — Може, вони гадають, що я бозна-хто, якийсь убивця, абощо. Але якби вони мене знали, вони цілували б мені ноги. А куди це ти зібрався? Коли ти не поспішаєш, я можу показати тобі свої іграшки. Я мало сплю, але ти не турбуйся.

Кунц перебив його:

— А тепер іди.

— Чекай, — не обертаючись відповів хлопчик і, торкнувшись пальцем ручки, що виглядала в Мотки з кишені, спитав:

— Це теж твоя ручка? Скільки ж їх у тебе? — мабуть, він побачив ручку на столі. — Навіщо тобі стільки?

— То правда, у мене їх таки забагато. Цю можеш узяти собі, — Мотка вийняв ручку з кишені і простягнув хлопчикові.

Проте Кунцу це чомусь не сподобалося.

— Ну, а тепер годі. Віддай синьйорові ручку і йди в кухню, — гостро сказав він. Хлопчик глянув на гостя.

— Хай візьме її собі, — звернувся Мотка до Кунца.

— Ти не хочеш, щоб він став моїм другом, — обличчя хлопчика скривилося, він ладен був заплакати. — Але ж це подарунок!

— Годі! — загорлав Кунц і, схопивши сина обома руками, виштовхнув його за двері.

Хлопчик голосно заплакав, а Кунц гукнув дружині, щоб вона не пускала його в кімнату.

— Просто не знаю, що з ним робити, — промовив Кунц нервово. — Страшенно впертий. Щастя, що останнім часом він спокійно спить ночами. Немовлята сплять двадцять три години на добу, а наш спав не більше десяти-одинадцяти.

— В такому віці всі діти особливо непосидючі. А ваш має здоровий вигляд.

— Авжеж, на щастя, він не тільки здоровий, а справжній здоровань, — відповів Кунц.

— У нього живе і миле личко, — сказав Мотка.

Кунц одразу ж заспокоївся і навіть усміхнувся.

— Вони дуже цікаві, нічого не скажеш. Але цей спершу завдавав нам чимало клопоту. Ви навіть не уявляєте, що ми пережили, коли наймали кімнату. А це було зовсім недавно, минулого року.

— Зате тепер ви маєте власний дім. Ви не повинні нарікати, навіть якщо хлопчик і завдає вам іноді клопоту. Ваша дружина сказала, що ви задоволені своєю роботою, — сказав Мотка.

— Авжеж, це так. Робота, сім'я, дім. Це

найкраща трійця, — посміхаючись відповів Кунц. Потім він знову став серйозний і зітхнув.

— Якби я їх втратив, то...

Мотка відчув велике бажання негайно піти з цього дому. Він глянув на годинника. До зустрічі з сержантом в аеропорті лишалося дві години. Він встигне спокійно доїхати і, можливо, навіть зможе оглянути старовинну церкву, величний фасад якої помітив ще коли їхав у місто. Він підвівся і закрив портфель.

— Я покличу дружину, — озвався Кунц.

— Ні, прошу вас, не треба. Передайте їй мої вибачення, — сказав Мотка не дуже впевнено. Але Кунц не наполягав.

— Тоді я вас проведу, — сказав він і, вийшовши з кімнати, відчинив двері. Він стояв, трохи нахиливши голову, і люб'язно дивився на Мотку.

— Чи були ви коли-небудь в Берген-Бельзені? — спитав Мотка.

Обличчя Еріха Кунца сіпнулося, лоб і щоки його пополютили, повільно, немовби якийсь внутрішній смок витягав кров з обличчя. Він не відповів. «Чого це я надумав питати про це?» І враз з губ Мотки мимоволі злетіли слова, які вже неможливо було стримати.

— Чи знайомі ви з Отто Каном?

Йому захотілося помучити Кунца. Щось заплутане і складне відбувалося в його душі. Кунц опустил очі. Здавалося, він свердлить поглядом шию співрозмовника. Якийсь час вони мовчали. Потім Мотка спитав:

— Чому ви залишились у Херцберзі? Для такого спеціаліста, як ви, більше б підійшла Ренанія. І для дітей це було б краще. Оберхаузен, наприклад.

Він подивився на вулицю. Густі хмари наповзали на сонце. Під стінами будинків клубочився сірий туман.

— Я вже думав про це, — сказав Кунц.

Мотці стало негаразд від цього мертвого голосу.

— От і переїжджайте, — сказав він, зустрівши погляд Кунца.

Мотка відчував, що між ним і цією людиною існує якийсь зв'язок, і цей зв'язок огидний.

— До побачення, — сказав Мотка, але Кунц не відповів.

Доріжкою, всипаною гравієм, Мотка швидко вийшов на вулицю й сів у машину. Він голосно з полегкістю зітхнув і ввімкнув запалення. Він відчував себе абсолютно виснаженим, і вирішив, що коли у Зеємюнде не знайдеться вільного місця в спальному вагоні, він залишиться ночувати в першому-ліпшому готелі. Трохи заспокоївшись — усе, що вселяло в нього невпевненість і тривогу, немовби вляглося в його серці, — він обернувся і глянув на Кунців сад. «Якби в ньому росли ще магнолії і біля низької огорожі стояв дерев'яний павільйон зеленого кольору, то подібність з моїм домом і садом була б цілковита», — подумав він. І ще він подумав, що після всього цього він міг би знову взятися за книжки і знову викладати літературу Німеччини, не цікавлячись більше справами живих людей. Він відчув, що зможе завтра витримати зустріч з Анною, нічим не ризикуючи і ні на що не сподіваючись. Так, він готовий розстатися з жалюгідною мрією. І це відчуття вже саме по собі було благотворне.

*З італійської переклали
Л. ВЕРШИНІН та П. ІВАСЕНКО*

футбол» більша, ніж навіть на боксерських рингах.

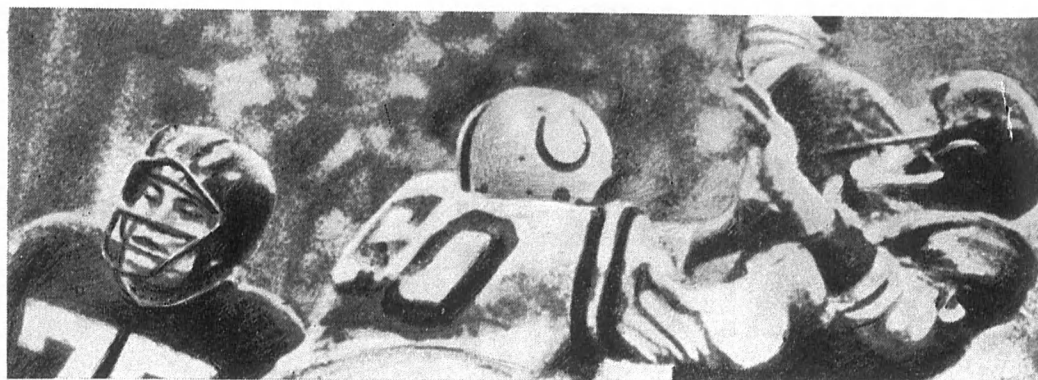
«Американський футбол» являє собою суміш із боксу, боротьби і регбі. Як і в горезвісній боротьбі без правил — «кетчі», тут також не існує заборонених прийомів, противників можна збивати з ніг, бити, калічити — аби лише виграти матч.

Ця дика гра користується великою популярністю переважно серед молоді. Зрозуміло, які інстинкти виховують у глядачів змагання з «американського футболу», під час яких з поля виносять вбитих і поранених гравців, з переламаними руками й ногами, із струсом мозку, з вибитими зубами й очима.

Так виховується поповнення для військ американських інтервентів у В'єтнамі. Спортивні змагання стають своєрідною «школою» холодно-кровних убивць.

АМЕРИКАНСЬКИЙ ФУТБОЛ

Подивіться на вміщені тут фото і вдумайтесь в красномовні цифри американської статистики: за останні тридцять чотири роки 633 гравця в «американський футбол» загинули на полях стадіонів. Число вбитих безперервно збільшується, у 1965 році загинуло аж 49 чоловік. Кількість смертельних випадків під час ігор в «американський

ЖАРТИ НА КОЖНОМУ КРОЦІ

ДВІ ПОДІЇ

Перший приїзд Марка Твена в Лондон збігся з подією, яка здивувала англійську столицю: саме в день прибуття відомого американського письменника тут було викрадено золотий кубок, яким нагороджували переможця щорічних скачок в Аскоті.

Наступного дня всі лондонські газети вийшли з великими шапками на перших сторінках: «Марк Твен прибув у Лондон!» і «Викрадено золотий кубок Аскота!». Увечері, під час урочистого прийому в клубі англійських письменників, Марк Твен почав свою промову з того, що, показуючи оті газетні заголовки, сказав:

«Леді і джентльмени! Насамперед, я хотів би запевнити вас, що між цими двома подіями немає ніякого зв'язку...»

СУЧАСНИЙ ШЛЮБ

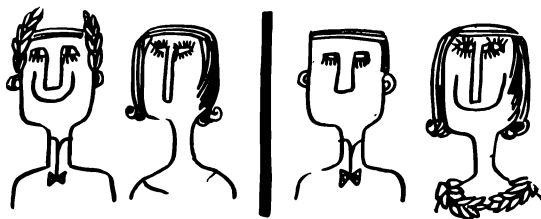
Бернарда Шоу попросили якось висловити свої погляди на сучасний шлюб. Знизавши плечима, письменник сказав:

— Бачите, на цю тему говорити дуже важко. Шлюб вельми нагадує масонську ложу: той, хто ще до неї не вступив, нічого про неї не знає, а той, хто вже вступив, повинен завжди про це мовчати...

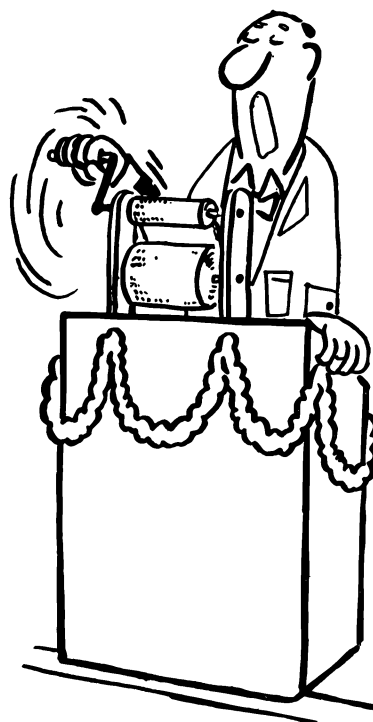
ВИГІДНИЙ ФАХ

Одного відомого англійського лікаря-фахівця з нашкоджених захворювань запитали якось, чому він обрав саме цю галузь медицини.

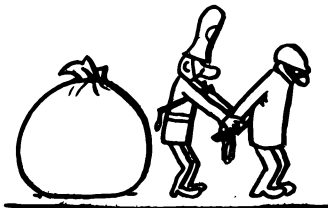
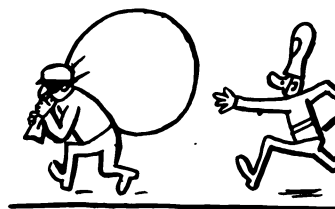
— О, — відповів лікар, — це дуже легко пояснити. По-перше, мене ніколи не кличуть серед ночі, по-друге, ніхто з моїх пацієнтів ніколи не вмирає від нашкоджених хвороб, а по-третє, ніхто з них ніколи від них не виліковується...

Лаарі* чоловіка.

Удосконалена трибуна.

Важка служба.

ЄДИНИЙ ВИХІД

До відомого німецького письменника XIX сторіччя Вільгельма Раабе прийшов один дуже посередній літератор із скаргою:

— Жоден видавець не бажає друкувати мої твори, жоден критик не звертає на мене ніякої уваги, читачі зовсім не цікавляться моїми книгами. Це якась загальна змова! Що мені робити?

— Приєднатися до цієї загальної змови! — сказав Раабе.

ВАЖЛИВЕ ДОПОВНЕННЯ

Один з пацієнтів видатного німецького вченого-медика Роберта Коха, пригнічений своєю тяжкою хворобою, якось сказав роздратовано:

— Всі ви, лікарі, однакові! Всі ви лише кондуктори на маршруті, що веде до могили!

— Помиляєтеся, пане, — відповів Кох. — Навпаки, ми, лікарі, скоріше, гальмові на цьому маршруті!

ОДИН, ДВА, ТРИ...

Славетна польська трагедійна актриса Модзалевська під час свого турне по Сполучених Штатах дістала запрошення на вечір до одного дуже поважаного товариства. Під час вечері присутні попросили актрису прочитати якийсь монолог.

— Але ж, панове, ви зовсім не розумієте польської мови! — зауважила Модзалевська.

— Коли читає така видатна актриса, як ви, це не має ніякого значення! — запевнив її хтось із присутніх.

Гостя почала читати. Ніхто не розумів того, що читала Модзалевська, але на всіх її монолог справив надзвичайно сильне враження, дехто навіть заплакав.

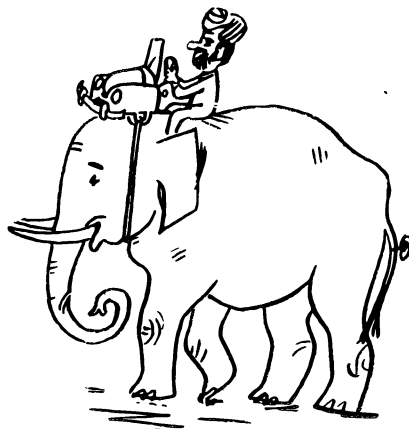
Коли вщухли аплодисменти, Модзалевську попросили пояснити, що вона читала.

— Нічого особливого, — посміхнулася гостя, — я просто рахувала до ста...

ВЕЛИКИЙ НЕУВАЖЛИВИЙ

Ньютон запросив якось до себе на обід старого друга. Великий вчений забув, однак, попередити про це слугу, і той наклав стіл лише на одну персону.

Коли гість прийшов, він побачив Ньютона за письмовим столом. Вчений був настільки заглиблений в роботу, що навіть не помітив, як хтось прийшов.

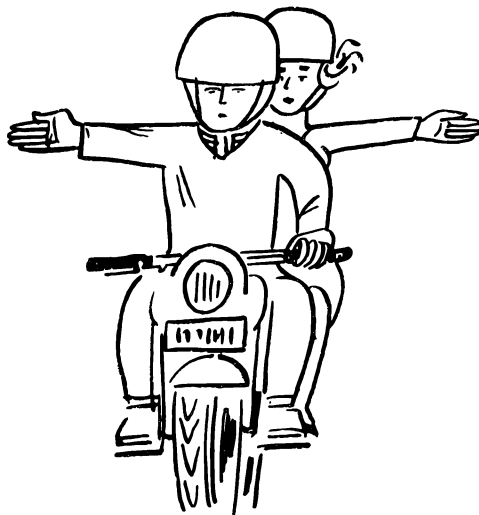
Автослон.

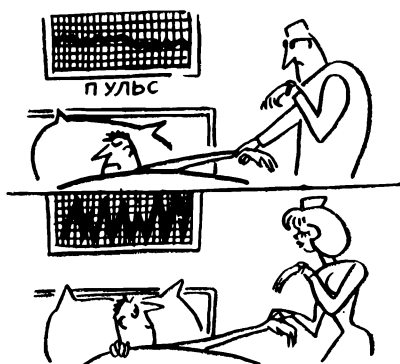
Коли регулювальник жінка...

Без слів.

Сімейна «злагода».

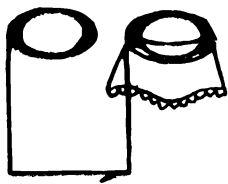

Без слів.

ВАРІАНТИ ОДНОЇ МУЗИЧНОЇ ТЕМИ.

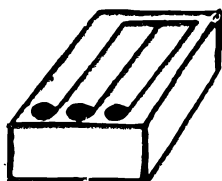
Спортивний марш.

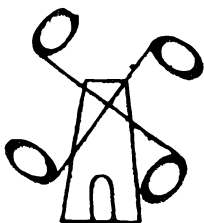
Весільний марш.

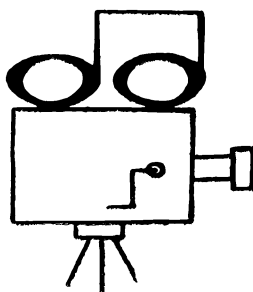
Музика атомного віку.

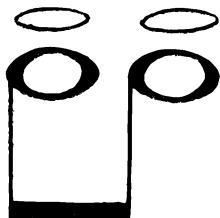
Сірники музиканта.

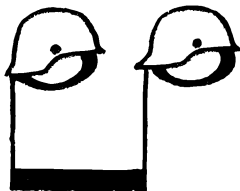
Голландська музика.

Кіномузика.

Церковна музика.

Мілітаристський марш.

Гість, добре знаючи свого великого друга, лише зітхнув, пройшов до обіднього столу, поїв і тихо, щоб не заважати Ньютонові, пішов собі геть.

Через деякий час, завершивши роботу, Ньютон підійшов до обіднього столу, здивовано подивився на порожні тарілки, і сказав сам собі:

— Коли б не цей порожній посуд, мені б здавалося, що я сьогодні не обідав...

«ПРОРОКИ»

Коли стало відомо, що збудований Стефенсоном перший локомотив розвинув швидкість, яка перевищувала в два рази найбільшу швидкість тодішніх поштових карет, англійська газета «Квартерлі рев'ю» написала з цього приводу таке:

«Ми глибоко переконані в тому, що англійці скоріше наважаться плигати з церковних дзвіниць, ніж погодяться скористатися транспортним засобом, який пересувається з такою шаленою і небезпечною для людського життя швидкістю. Винахід пана Стефенсона не має майбутнього!»

ПИСЬМОВИЙ ДОКАЗ

До німецького поета Еріха Мюзам приїшов один молодий літератор і поскаржився, що письменник Франк Ведекінд позичив у нього 50 марок і не віддає.

— Передай справу до суду, — порадив Мюзам.

— Але ж у мене немає розписки чи якогось іншого письмового доказу!

— О, письмовий доказ дістати не важко, — сказав Еріх Мюзам. — Зроби так: напиши Ведекінду і зажадай від нього, щоб він негайно повернув тобі позичені ним сто марок...

— Не сто, а п'ятдесят, — поправив молодий літератор.

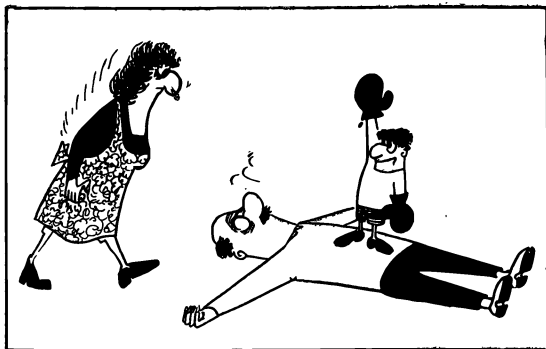
— От-от, — посміхнувся Мюзам, — Ведекінд, звичайно, обуриться і напише тобі, що винен лише 50 марок. Це й стане отим письмовим доказом!

ВЕЛИЧЧЯ

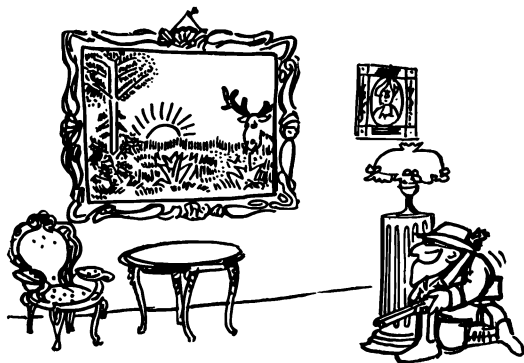
Коли німецький кайзер Вільгельм II одного разу застудився, його особистий лікар заспокоював грізного монарха:

— Нічого небезпечного, ваша величність, нічого небезпечного, — лише невеличка нежить, не більше...

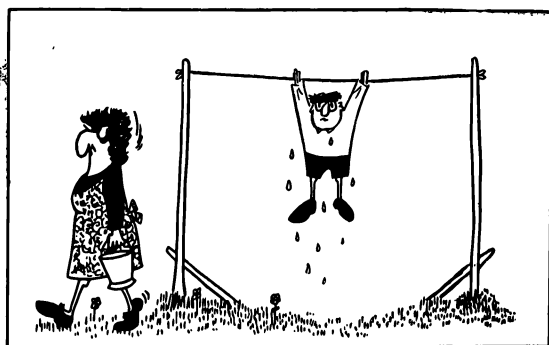
— Як так невеличка? — обурився кайзер. — У мене не може бути нічого невеличкого, у мене все є великим, майте це на увазі!

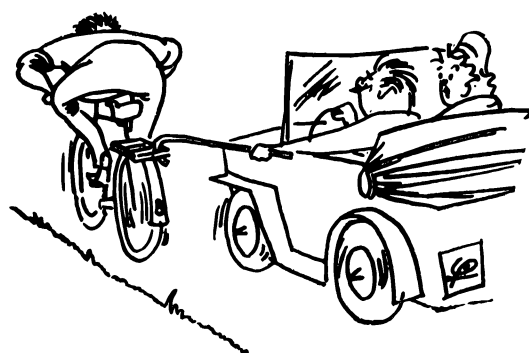
Нокаут!

Завзятий мисливець.

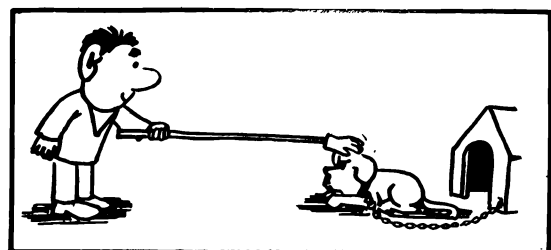
Без слів.

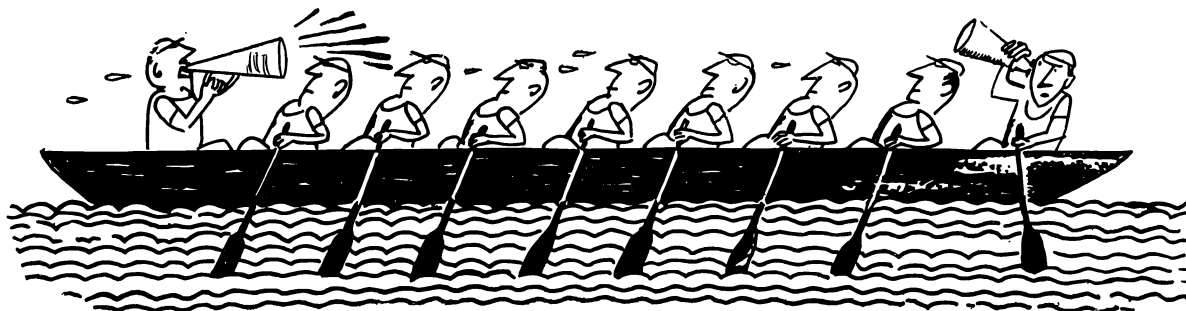
— Що ти робиш! Адже чіплятися до велосипедів суворо заборонено!

— Бачу, що ти знову втручалася в чужі справи!

Обережність не завадить.

Спортивна техніка.

КОМПРОМІС

До Александра Дюма-батька прийшов якийсь безталанний драматург, поскаржився на свою нещасливу долю і почав вимагати грошей.

— Якщо ви не дасте мені негайно ж 300 франків, я змушений буду вбити двох своїх дітей і вчинити собі самогубство!

Дюма пошукав у своїх кишенях і зміг наскребти лише 200 франків.

— Триста, не менше, — наполягав на своєму дивний відвідувач.

— Знаєте що, — запропонував йому Дюма, — погодимося на тому, що ви візьмете двісті марок — на двох дітей, а самі вчиняйте самогубство!

НІЯКОЇ ШКОДИ

Відомо, що Ріхард Вагнер, який був зятем Ференца Ліста, пишучи свої музичні твори, занадто вже вільно запозичував дещо в свого знаменитого тестя. Дійшло до того, що про це почали скрізь говорити і в якійсь газеті було написано, що така поведінка Вагнера шкодить Лістові. Але це твердження рішуче спростував один музичний критик. Він написав:

«Такому великому композиторові, як Ференц Ліст, ніхто не може зашкодити, навіть рідний зять»...

НАВПІЛ

Бетховен, який часто перебував у дуже скрутному матеріальному становищі, власноручно переписував партитури своїх творів і надсилав їх різним іменитим особам. Одержував він за це по 50—60 дукатів.

Одного разу він надіслав партитуру тодішньому королю Пруссії. Через деякий час до Бетховена звернувся посол Пруссії у Відні з такою пропозицією: замість 50 дукатів король нагороджує Бетховена двома високими пруськими орденами. На цю пропозицію Бетховен відповів так:

«Бажано було б одержати 50 дукатів. Але якщо їх величність так наполягають на нагородженні, то згоден на один орден і 25 дукатів...»

ОДНОСТАЙНІСТЬ

На початку 20-х років у Берлінському оперному театрі ставили нову оперу композитора Макса фон Шіллінга, якого тут не дуже полюбили через його сувору вдачу. Щоб якось роздратувати Шіллінга, хтось із акторів зробив на афіші поруч із словами «опера Макса фон Шіллінга» такий напис:

«Бетховен, Моцарт і Бізе подобаються нам більше».

Після вистави на афіші з'явилася ще одна приписка:

«Мені теж». Під цими словами стояв підпис: «Макс фон Шіллінг».

КОЖЕН МАЄ СВОЮ ТОЧКУ ЗОРУ

Коли Александр Моїссі вперше грав на сцені Віденського «Бургтеатру» Гамлета, двоє робітників сцени — машиніст і освітлювач — вели між собою таку розмову:

— Непогано грає цей Моїссі, — говорив машиніст, — але й Карл Зонненталь був непоганий Гамлет...

— Зонненталь? — здивовано перепитав освітлювач. — Ні, він мені не подобався, занадто довго тягнув кожную сцену. От, пригадую, Кайнц — це був чудовий Гамлет. Коли він грав, вистава закінчувалася чи не на півгодини швидше і ми завжди йшли раніше додому...

ЗБЕРІГСЯ...

Німецький революційний поет і публіцист Людвіг Берне славився своїм гострослів'ям і влучною дотепністю. Вступати з ним в словесну дуель було дуже небезпечно. Під час якоїсь політичної дискусії один опонент тоді ще зовсім молодого Берне заперечив йому таким доводом:

— Юначе, мені вже шістдесят років, як ви наважуєтеся сперечатися зі мною з таких складних питань! Я у вашому віці був ще в подібних справах не більше як нерозумним, але впертим ослом!

— О, шановний, — відрізав йому Берне, — як ви чудово збереглися для своїх років!

АФОРИЗМИ

Перш ніж розпочати боротьбу, довідайся, чи противник належить до тих, відносно кого усі прийоми дозволені.

Не один підносив факел протесту, щоб втопити його в калюжі.

Факти говорять — і часто дуже необережно!

Низько летять пегаси — буде злива похвал.

Дивина природи: велетень, буває, цілком вміщується в тіні карлика.

Легко бути Геростратом, коли маєш у своєму розпорядженні хоч якусь святиню.

Намагайся, щоб у твоєму житті кількість промов не набагато перевищувала кількість свят.

Спалахнула суперечка серед естетів — свист якого з них найприємніший для вуха.

Товариш ікс — права рука директора, коли треба показувати дулі.

Історія знає багато володарів, які розрубували гордійові вузли на потилицях підданих.

Він ніколи не відступає від принципів своїх чергових зверхників.

Можна собі звити непогане гніздечко з вигуків схвалення.

Розпускає чутки, що продався, бо соромно, що мають його даром.

Якщо і виведе когось із стану апатії, то тільки з метою довести до божевільні.

Оскільки ніхто не зголосився, перейдемо відразу до підсумків дискусії!

Факти говорять, але не слід вірити їх нашіптуванню.

Його сила: в потрібний момент у нього народжується щира ненависть до того, хто програє.

Вирішили обрати хамелеона, щоб дбав про ідентичність кольору, і дальтоніка, щоб його контролював.

Пил історії на одних статуях закриває плями, на інших їх створює.

Ікс живе з торгівлі своєю душею — максимум операцій при мінімумі товарної маси.

Брехня — дублер, що заступає правду в небезпечних для неї ситуаціях.

Не один видає себе за диявола, щоб легше купувати душі.

Ікс каже, що не хоче бути безстороннім свідком епохи, щоб його не тягали по судах.

Кочове життя між ідеологіями він змінив на осіле — сів на міліну.

Робить гримаси за плечима свого шефа, щоб розсмішити колег, але тільки тоді, коли шеф розповідає анекдоти.

Не один, низько вклоняючись, спотворив своє обличчя.

Інколи кадило існує саме для того, щоб не можна було помітити відсутності бога.

Деякі завжди попереду; на випадок виграшу доводять, що вони очолювали, в разі програшу — що їх гнали як заложників.

Колись оголошували імена нужденних, залишаючи невідомими доброчинців. Тепер знаємо імена доброчинців, тільки не відомо, кому вони допомогли.

Смерть переможця: загинув, придушений триумфальною аркою.

Є поїзди, в яких дбають тільки про гальма.

Ненавидить тих, хто вище за нього, бо не може з ними змагатися; ненавидить подібних до себе, бо створюють йому конкуренцію.

Не кланяйся зверхникові надто низько, може не розгледіти твого обличчя!

Дехто топче людську гідність, щоб прокласти собі шлях до кар'єри.

Не одне тупе знаряддя має вигострений слух.

Одержав нагадування: не заплатив за кривди, вчинені йому.

Що з того, що ти переміг у поєдинку, коли противник підкупив свідків!

Боїться власної тіні — нічого дивного, бо її бачили в багатьох підозрілих місцях!

Факти інколи промовляють, не шануючи державної таємниці.

Він має досить громадянської мужності, щоб відмовитися виконувати наказ, який нікому не зашкодить.

Більше співчують тому, хто носить терновий вінок колючками назовні, ніж тому, хто має їх зсередини.

Найбільше буває тих, котрі можуть передбачати, і найменше тих, які здатні протидіяти.

На колінах можна далеко зайти.

Творчо змінюй диктант, щоб той, хто диктує, при перевірці був гордий з себе, що так мудро вдумав текст.

Не скеровуй вгору занадто важких аргументів, бо можуть упасти на тебе.

Дехто вміє так обливати помями, що вони прилипають не з того боку, з якого вилити.

Не роби таких помилок, які вчитель залишає невинуватеними.

Ланцюг щастя! Деяким монархам потрібні для щастя ланцюги підданих.

Інколи той, хто відбиває чуже світло, думає, що світлитиме ще краще, коли джерело світла згасне.

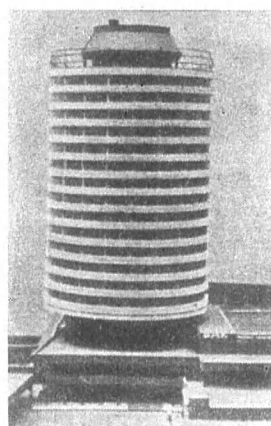
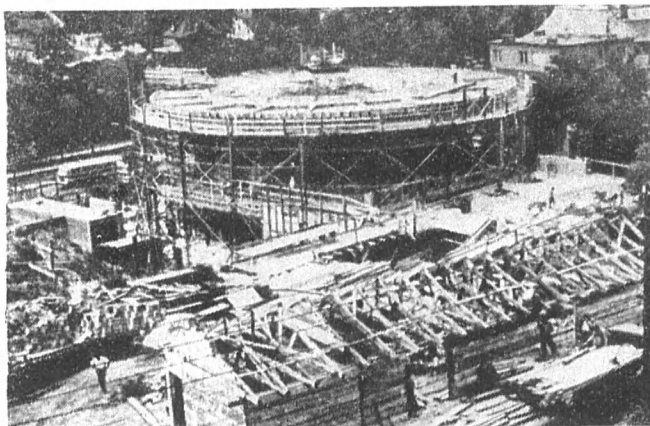
*З польської переклад
В. ГОРБАЧУК.*

ГОТЕЛЬ-БАШТА

У Будапешті розпочато будівництво цікавої споруди — великого готелю у вигляді 65-метрової башти, яка стоятиме на десяти опорних колонах.

У чотирикутній споруді біля підніжжя башти розмістяться зал прийомів, ресторан, бар, бібліотека-читальня та інші приміщення. Літній відкритий ресторан буде обладнаний на даху башти.

На наших фото можна побачити будівельний майданчик, де вже вимальовуються контури майбутньої башти, а також модель цієї цікавої споруди.

РИЦАРСЬКІ ТУРНІРИ XX СТОЛІТТЯ

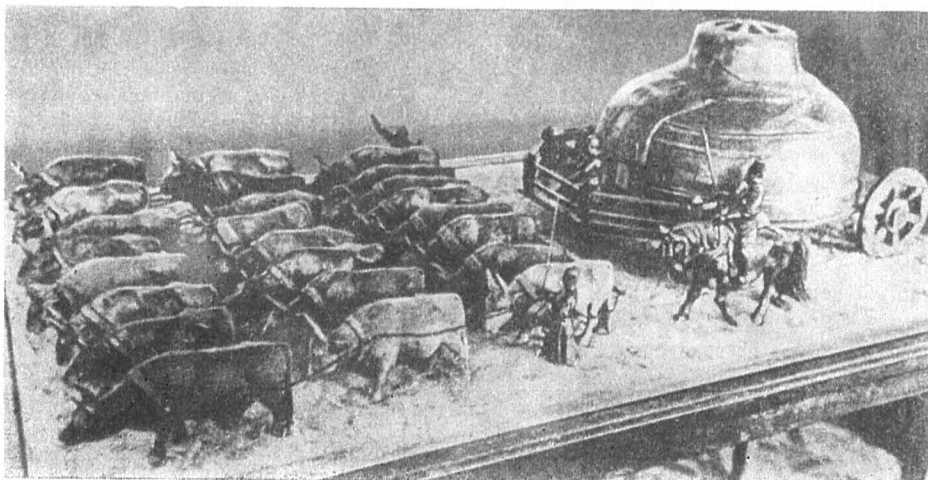

НЕБЕЗПЕЧНІ ЗАБАВИ

Спостерігаючи ігри і заботи дітей, можна уявити собі, якими інтересами живуть дорослі. На цьому фото, зробленому на американській військовій базі в ФРН, десятирічні хлопчики з азартом грають у «війну з партизанами». Є тут і «убиті», і напівзасипані землею «полонені». Хлопцям є в кого почититися жорстокості.

Не менше як сорок разів на рік, з різних нагод в Празі відбуваються цікаві видовища: фехтування та бої на списах і бойових сокирах з точним додержуванням правил, які існують з давніх-давен. А в антрактах між боями лунає старовинна музика й поети читають вірші про хоробрих рицарів.

ЦІКАВИЙ ЕКСПОНАТ

В історичному музеї столиці Монгольської Народної Республіки — Улан-Баторі відтворено з усіма деталями точний макет знаменитої золотої юрти Чингісхана. Колись вона стояла на платформі, яку тягли 24 бики. Як свідчать стародавні хроніки, платформа була така довга, що на річці середніх розмірів вона простягалася від берега до берега і могла служити своєрідним мостом.

ДРУГА ЗУСТРІЧ

Стефан Жеромський. Провесна.
«Дніпро», 1965.

Герой роману Стефана Жеромського «Провесна» Цезар Барика після складних життєвих перипетій став на боці робітників, які вийшли на варшавські вулиці, жадаючи прав на справжнє, вільне людське існування. Не випадковий цей вчинок Цезаря Барика, як і закономірне звернення польського письменника-демократа до народних «низів». В народній гущі Жеромський бачив майбутнє батьківщини.

Виходець із збіднілої шляхетської сім'ї, яка була досить тісно зв'язана з національно-визвольним рухом польського народу, Стефан Жеромський нерозривно пов'язав свій талант з долею пригноблених і пригнічених. Тільки тут, серед людей, затоптаних у твань злиденного існування, кинутих у боротьбу за гіркий кусник хліба, але сповнених незвичайного душевного благородства і мужності, цей талант розквітнув, ввібравши в себе сили рідної землі. «Аромат» таланту Жеромського неповторний, бо вже в ранніх творах, що почали з'являтися друком з 1889 року, помітне його власне бачення світу, оригінальний стиль, що загалом було новим словом у тогочасній польській літературі. Настрій суворих

реалістичних картин, поетичний підтекст художніх асоціацій, лірична тональність малюнків з життя різних класів і соціальних прошарків Польщі другої половини XIX — перших десятиліть XX століття надають своєрідності творам Жеромського.

Письменник надто добре знав життя, щоб міг мовчати. Досить згадати, що він, заробляючи на хліб, змушений був мандрувати від двору до двору як репетитор дітей шляхтичів. Отож він бачив, з одного боку, зневажаного і погорджуваного «хлопа», а з другого — пихату «еліту», розпусне панство, здеморалізовану шляхту. На словах — палкі «патріоти», а насправді — дрібненькі обивателі з фальшивим, лицемерним нутром. На словах — вимагають «чину», а в житті — сміливі тільки перед слабшим від себе. «...Не забракне мені фантазії, ні сміливості, — писав у своїм щоденнику Жеромський, — не забракне пекельної іронії, з якою опишу їх цілих від стіп до голови, зі звірством, глупотою...»

Та не вони є справжніми героями романів Жеромського. Поезією, романтикою овіяні персонажі, які служать суспільному прогресу, піднімають народ з темряви.

Жеромський не був прихильник революційних суспільних змін і переворотів і, прагнучи добра для свого народу, намагався знайти його в моральних, етичних взаєминах людей, в удосконаленні внутрішнього світу своїх співвітчизників. Однак художник переміг Жеромського-соціолога чи політика, і письменник давав суворі, непривабливі своєю страшною правдою картини тогочасної дійсності.

Ось чому тогочасна преса Польщі зустріла вихід роману «Провесна» (1924), який є вершиною творчості письменника, різко негативно.

Жеромський надзвичайно сильно змальовує, як режим санаційного уряду призвів до соціального гніту. Цезар Барика (якому були незвичні події в панській Польщі, куди він повернувся з Кавказу, де був свідком революції, правда, як слушно зауважувала критика, не завжди змалюваної достовірно) вражений злиднями, загальним розкладом і розпадом суспільства.

Утопічні скляні будинки, як алегоричне майбутнє відродженої Польщі, про які фантастично мріє Барика-батько, розбиваються на дрібненькі скалки при зіткненні Цезаря з життям, і тим самим у трактуванні автора вони є своєрідною критикою неправдоподібного шляху до добробуту народного. До речі, розв'язання складних соціальних питань турбувало Жеромського й раніше («Бездомні», «Дії гріха», «Боротьба з дияволом») і теж потрактоване утопічно. Ця трактовка не давала авторові морального задоволення, а водночас не мала й справжньої естетично-художньої вартості.

Не витримують критики й міркування члена уряду Гайовця про поступові й мінімальні реформи, згідно яких повинно настати деяке поліпшення життєвого рівня мас. Слова Цезаря про необхідність великих і кардинальних змін

у житті, приклад яких він бачив по той бік Збруча («Маєте ви відвагу Леніна, щоб розпочати небувале, зруйнувати старе й почати нове?»), розбивають ушент наївні заперечення віце-міністра Гайовця. Але водночас діяльність комуністів (до речі, змальованих схематично) подано досить-таки в критичному світлі, що зайвий раз підкреслює орієнтацію Жеромського не на ці суспільні сили. Взагалі революційний шлях, найімовірніший в даній ситуації, був, на думку автора, мало придатний.

В Радянському Союзі роман «Провесна» був зустрінутий надзвичайно прихильно (природно, не замовчувалися і його недоліки), досить зазначити, що він витримав шість видань перекладу на російську мову. На радянській Україні вперше його переклали — М. Лебединець у 1930 році і вдруге — П. Погребна в 1965 році. Просте порівняння цих видань говорить про безперечну перевагу другого над першим як з погляду загальної мовної культури, так і мистецької довершеності, передачі духу оригіналу, його стилю та «інтонацій».

Почато важливу справу популяризації кращих творів Стефана Жеромського, класика польської літератури, художні надбання якого час не здатний затерти в свідомості народу. Без сумніву, цю справу слід продовжити, по-знайомивши українських читачів з іншими його творами і тим самим сприяючи взаємному розумінню і збагаченню двох великих народів-сусідів.

Змальована Стефаном Жеромським картина провесни суспільного оновлення, пробудження нових соціальних сил говорить про високий гуманістичний дух письменника-демократа, якому були дорогі найменші проблиски поступу суспільного. Власне, заради цього й виставляв він на денне світло виразки й болячки на змордованому соціальними і національними недугами тілі народу. І саме своїм гуманістичним духом він дорогий і близький сучасному читачеві.

**В. КУЛИК,
Л. СЕНИК.**

м. Львів.

ПРИГОДНИЦЬКІ ПОВІСТІ

**Едуард Фіккер. Золота четвірка.
Дев'ятнадцятий кілометр. «Радянський
письменник». Київ. 1966.**

Вашек Небеський. Що в ньому перемогло — пристрасть чи розум? Відданість справі чи егоїзм першого кохання, висока самосвідомість патріота чи боягузлива концепція войовничого міщанина? Вашек Небеський молода людина, і в ньому багато принадного. У всякому разі, оповідач — капітан державної безпеки Калаш — близько знайомий з Вашеком (вони працюють пліч-о-пліч), переконаний, що старший лейтенант Вашек Небеський сподобався б кожному читачеві.

Що вабить молодиків до Мартічки Вальтерової? Зовсім не бездушна краса, а якась непередавана чарівність, властива, на жаль, небагатьом жінкам. Втім, це вже справа особистого смаку, а наш оповідач не накидає його нікому. Розповідь його легка, невимушена, позбавлена категоричності. Зовнішні принадли риси героя подані досить скупко; головна і вирішальна увага приділена вчинкам людей.

Вашек і Мартічка на порозі шлюбу. Для знайомих це не новина. Всі в клубі добре знають, кого так нетерпляче жде старший лейтенант Небеський. Він уже тричі дзвонив у консульство, де працює Вальтерова, дзвонив і додому, але даремно. Давно минула дев'ята, стрілка годинника перейшла за десяту, а Мартічки немає. Далі залишатися в клубі Вашек не може, бо його раптово викликають до полковника. Якась

нагальна справа. Старший лейтенант анітрохи не хвилюється, таке трапляється часто. Робота в органах безпеки всім відома — тут крутишся, як муха в окропі. Вашека непокоїть, власне, тільки одне: Мартічка, що з нею скоїлось, чому вона не з'явилася на побачення? Цього ще ніколи не траплялося з коханою.

В кабінеті у полковника і капітан Калаш. Чому в них такі похмурі обличчя? Новина приголомшила Вашека Небеського, та й нас, довірливих і наївних читачів: Марту знайдено мертвою біля схованки в лісі. Хтось викрав код ВХ-222, таємницю якого знали лише двоє — сам полковник і старший лейтенант Вашек Небеський.

Нашому шановному оповідачеві капітану держбезпеки Калашу доручено розслідувати справу. У мертвої Марти знайдено інструкцію для користування кодом ВХ-222. Графологи незаперечно встановили: то був почерк самої Вальтерової. Отже, не важко зрозуміти, що у Вашека Небеського справи значно гірші, ніж у полковника. Адже Марта — наречена старшого лейтенанта.

Так починається пригодницька повість «Золота четвірка» чеського письменника Едуарда Фіккера. Ми, певна річ, не станемо переказувати строкату плутанину хитромудрих пригод, цікаві події й довгі пошуки. Повість вводить нас у середовище шпигунської

зграї, на її сторінках розгортається ціла серія різночипих картин, виникають складні ребуси і раптові загадки. Загалом у повісті наявні всі необхідні компоненти, без яких уже важко уявити собі літературу цього жанру. Не без цікавості гортаючи сторінки, де описано діяльність іноземних агентів і самовіддану, невтомну, сповнену ризику й відваги роботу контррозвідників, ми, проте, відчуваємо і легку досаду: чи не став письменник на той второпаний і легкий шлях, який не потребує особливої вимогливості до себе і своєї творчості, на шлях створення читива для певної частини невибагливих читачів, що надмірно захоплюються хаотичним нагромодженням карколомних трюків і незвичайних пригод, вбивств і зрад, фантастичних сюжетів. У наше тривожне ХХ століття пригодницька література в багатьох країнах Заходу набирає цілком певної тенденції: мета її — не тільки давати захоплююче читиво, а й виховувати жорстокість, презирство до людяності й порядності, формувати бездумних, позбавлених всякого сумління людців, здатних на будь-які злочини. Отже, чим більше в книжці загадкових вбивств і злочинів, тим більше в неї шансів зайняти чільне місце на книжковій полиці, стати бестселером.

В кожній з таких книжок не обходиться без банальної любовної історії, де один з героїв раптово підступно зраджує другого. І читаючи такий твір, думаєш мимоволі, що тільки хвороблива уява автора могла примусити його взятися за перо. Знов-таки ті ж самі схованки, явки, коди, шифри, карколомні гонки на автомашинних або мотоциклах, несподівані ситуації, захопані на горщиках або в лісовій хащі радіопередавачі — загалом, плетениця таких незвичайних подій і ситуацій, від яких мороз іде поза шкірою, голова ходить обертом, а для роздумів уже бракує місця. Як і всяке захоплююче безглуздя, воно або нічого не лишає в голові, або навпаки — впливає на недосить стійкі, буйні голови надзвичайно негативно.

Не станемо критися — і серед

нашої пригодницької літератури, хоч і не часто, але з'являються твори без певної моральної життєвої основи; це, власне, пригоди задля пригод, і духовні ресурси героїв тут вкрай мізерні.

З задоволенням можна сказати, що в даному випадку наше упередження не справдилося. Позитивна якість робіт Едуарда Фіккера полягає насамперед в їх цілеспрямованості й моральній зосередженості. В цьому, правда, переконуєшся не зразу. Але в міру заглиблення і проникнення в події, у сенс питань, що їх підносить письменник, увага зосереджується на магістральних проблемах повісті, а не на побічних подіях і захватних пригодах.

Згодом зникають усі тривожні передчуття: не вигадливий сюжет, не характер пригод і навіть не трагічна доля персонажів, а проблема громадянської мужності, піднесена в повісті, захоплює нашу думку. Ми кажемо — піднесена, бо Фіккер не ставить крапки над «і», не прагне розв'язати геть усе, але його моральна позиція зрозуміла: він взявся за перо, щоб показати, яка висока самосвідомість і дисципліна, навіть жертвовність потрібні контррозвідникові, аби з честю виконати покладену на нього місію.

А як же Вашек Небеський, цей милий, симпатичний хлопець? Чи вистачило в нього фанатичної вірності принципам контррозвідника? Куди завело його кохання до Мартічки Вальтерової? Ні, хоч це дуже принадно, але ми виконаємо обіцянку і не розповідатимемо сюжет «Золотої четвірки». Дозволимо собі тільки зауважити: все завершується несподівано, без фальшивої благополучності, а читачеві доводиться ще й самому відповісти на деякі питання: як би він сам повівся в подібній ситуації, аби не схибити, не послизнутися на життєвому шляху, не зрадити себе, своє сумління, високу і святу любов до батьківщини.

Тенденція автора зрозуміла, вона досить яскраво висловлена капітаном Калашем в останніх рядках повісті: «Судитимуть Вашека Небеського. Це він розворушив осине гніздо і допоміг знищити

його. Та шлях, що на нього він став, не гідний контррозвідника».

Рецензована нами книга Едуарда Фіккера включає ще одну повість письменника «Дев'ятнадцятий кілометр». Тут можна зовсім не говорити про зміст, бо повість свого часу була екранізована і кінофільм за її мотивами демонструвався на наших екранах. Не все художньо рівноцінне в порівняно невеликій, але «густонаселеній» повісті, проте вона знов-таки приємно вирізняється своєю гостротою і своєю повчальністю. На противагу захоплюючому безглуздю, що масовими тиражами захльостує читачів багатьох країн світу, часом вбиваючи в юнаках сутність людини, чеський письменник у своїх пригодницьких творах розробляє морально-етичні проблеми, повчальні й важливі питання, маючи на меті виховання і формування людини, сповненої любові до рідної чеської землі, ненависті до її ворогів, що намагаються завдати шкоди соціалістичній вітчизні.

Бедржих Фіедлер, празький фотограф, немовби потрапляє під всевидюще око мікроскопа, і хоч йому довго вдавалося ховатися під машкарою непомітного інтелігента, Фіедлер розкривається перед нами у всьому своєму страхотливому естві.

Та письменник, звичайно, не ставив собі за мету написати ще один портрет запруданця і зрадника, хоч і зробив це досить вдало; він показав нам еволюцію зради, неминучість розплати, показав, як страх перед суспільством позбавляє батька дарованої самою природою любові до дітей, як жах перед ви роком народу, неначе пожежа, знищує всі залишки людяності, заводить у прірву, і тоді вже зрадник не може зупинитися навіть перед убивством власного сина.

Як ми вже говорили, у двох повістях Едуарда Фіккера діє досить строката низка персонажів. Не всі вони рівнозначні, деякі, може, й не дуже виразні, але безперечним творчим досягненням автора можна вважати образ незмінного помічника капітана Калаша — симпатичного і вдумливого Карличка, з яким ми мали

нагоду познайомитися ще в «Золотій четвірці». Образ безмежно закоханого в свою нележку і небезпечну справу контррозвідника динамічно розвивається і стає цілком життєвим. Його властивість дещо багатослівно розмірковувати над всілякими таємницями іноді навіть дратує Калаша, але разом з тим допомагає осмислити деякі події, узагальнити факти, а патхнення і невтомність Карличка, його ентузіазм викликають незмінну симпатію. Ось як впливає на капітана Калаша нахил помічника до поглибленого аналізу: «У Карличка, — каже він, — язик мусить заболіти не менш, ніж погн. Він наговорив стільки, що мені у вухах ще й досі луна його голос. Заплутані, суперечливі здогадки, висловлені ним, занепокоїли мене. Я дав завдання своїм підлеглим перевірити декотрі з них, і почалися складні, хоча, можливо, й марні пошуки».

Пі, не марні пошуки. Карличек іноді гіперболізує факти, вдається до надто складних аналогій і порівнянь, але це його прикрашає, бо зрештою всі його міркування нерозривно пов'язані з практичними діями. Карличек хоче збагнути природу зради, характер вчинків людини, що стала на шлях злочину.

Роздумуючи разом з капітаном над суперечливою і досить заплутаною біографією Бедржиха Фієдлера, в той час коли пошуки тільки почалися, Карличек раптом спитав:

«Як ви гадаєте, могла б людина з такими даними бути златна на цілий ряд героїчних вчинків?»

— Не думаю, — буркнув я.

— От і помиляєтесь, — кинув Карличек сумним голосом... — Героїзм це не властивість, а лише вчинок. Страхополох не може ствердити свою особу вчинком, а герой мусить все робити. Зверніть увагу на суть героїзму. Не можна, наприклад, вважати героєм акробата, який виступає на трапеціях під куполом цирку: він професіонал. Так само не герой і п'яничка, що намагається стрибнути під колеса поїзда. Сліпа відвага — не вияв героїзму, а лише

свідчення обмеженості фантазії у людини. Героїзм виявляється тоді, коли людину штовхає на цей вчинок нездоланий внутрішній потяг, щирий і безкорисливий».

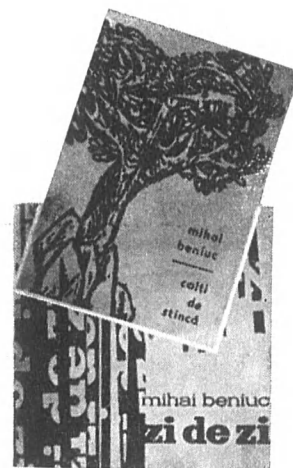
Крок за кроком намагається Карличек простежити причинний зв'язок вчинків Бедржиха Фієдлера і водночас розкриває перед нами свій внутрішній світ, душу

людини, яка глибоко розуміє свою відповідальність перед суспільством.

Повісті Фіккера, перекладені вже кількома мовами світу, справді захоплюють, але не менш важливо і те, що вони примушують замислюватись читача.

А. НАУМЕНКО

ПОЕЗІЯ МИХАЯ БЕНЮКА

Михай Бенюк. Стрімчаки скелі,
Молодіжне видавництво; День у день,
Видавництво художньої літератури,
Бухарест, 1965.

Михай Бенюк належить до реалістичної поетичної школи, яку очолює класик сучасної румунської поезії Тудор Аргезі. Крім Бенюка, до складу цієї школи входять ще декілька поетів: Марчел Бреслашу, Демостене Ботез, Марія Бануш та інші.

Талант Бенюка розкрився в різних жанрах (нарис, художня проза, драматургія), але найповніше виявився в поезії. Основним його доробком є численні ліричні збірки. Дві нові збірки Бенюка «Стрімчаки скелі» і «День у день» переконують читача, що художнє бачення навколишнього світу у нього весь час збагачується, набуває все більшої сили і виразності.

У вірші «Червона зірка» художні узагальнення сягають найширшого розмаху. Тут вражає масштабність метафор і алегорій.

В своїх поезіях Бенюк заглиблюється у вітчизняну історію і су-

часне життя соціалістичної Румунії. Однак це не перешкоджає, а навпаки допомагає йому яскраво оспівувати інтернаціональне братерство і любов до інших народів. У вірші «Глибоке мое бажання» ця думка висловлена досить яскраво: «Любі мені народи, країни і горизонти, я готовий усіх їх оспівати, усім їм бажаю вести перед на фронтах щастя».

У згаданих збірках Бенюк плете узор поезії, створює цілу картину, в якій є внутрішня єдність. Читаєш, і складається враження, що ти прозріваєш, розумієш такі повсякденні явища, яких досі і не помічав. Поет і його поезія дають можливість відчуття дихання життя.

Бенюка можна де в чому порівняти з акинами азійських народів. Він, подібно до акинів, майстер поетичної імпровізації, злився з народним досвідом і фольклорними традиціями.

Всю культурну спадщину людства Бенюк відчуває, як необхідну передумову для руху вперед. Уміле використання легенд, міфів, досвіду класиків літератури, наукових досягнень, філософських узагальнень і гіпотез надає поезії Бенюка глибини і оригінальності.

Велика різноманітність класичних форм ритміки, метрики і

строфіки, якими користується поет, сприяє практичному здійсненню проголошеної ним у збірці «День у день» тези, що поезія — це діалог, що її завдання — розмовляти з людьми безпосередньо і крізь віки.

Названі збірки свідчать про невимушеність думок поета, про велику гнучкість його поезії, про

сміливість і відвертість у передачі найрізноманітніших почуттів і прихованих настроїв, про легкість переходів тематичного і психологічного характеру.

Кожна нова збірка віршів доводить, що Михайл Бенюк став справді народним поетом.

Г. ВОРОНА

м. Полтава

ЖУРНАЛУ „ДНІПРО“ — 40 років!

Від щирого серця вітаємо Тебе, дорогий побратиме, з славним ювілеєм. 40 років натхненної праці на ниві літератури принесли Тобі справжню шану та широке визнання нашої молоді.

Незважаючи на те, що Ти вступаєш у своє п'яте десятиріччя, залишайся завжди молодий, сповнений високого творчого запалу.

Зичимо Тобі і далі зберігати любов і прихильність юного читача, високо нести прапор комуністичної ідейності радянської літератури.

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ «ВСЕСВІТ»

«Весь мир» (на українському мові)

Адреса редакції: Київ, вул. Орджонікідзе, 2. Телефони: секретаріат К-3-44-85, відділи: К-3-20-82.
Видавництво «Радянський письменник».

Рукописи обсягом до друкованого аркуша не повертаються.

БФ 06320. Підписано до друку 17/І 1967 р. Формат паперу 60×92. Фіз. друк. арк. 20.
Умовних друк. арк. 20. Тираж 47045. Ціна 60 коп. Зам. 07347.

Видавництво і комбінат друку «Радянська Україна». Київ, Брест-Литовський проспект, 94.